Тинтювлер, якъаланувлар

11-мартта Къырымда еди ватандашымызнынъ эвлеринде тинтювлер отькерильди. Адетке чевирильген тахкъикъат арекетлери Сейтумер Сейтумеров (ал-азырда Киевде къорантасынен яшай, АТР телеканалынынъ журналист-алып барыджысы) анасынынъ эвинде, Сейдамет Мустафаев, Сейтумер Сейтумеров, Шукри Сейтумеров, Рустем Сейтмеметов, Амет Сулейманов ве Айдер Сулеймановнынъ эвлеринде алып барылды. Нетиджеде, дёрт адам якъаланды. Оларны Русиеде ясакъ этильген «Хизб ут-Тахрир» тешкилятына алякъалары олгъанында шеклейлер.

12-мартта Акъмесджитнинъ Киев район махкемесининъ къарарынен Амет Сулейманов эв аписине ёлланылды. Адлиеджи Лиля Гемеджи бильдиргенине коре, А. Сулеймановнынъ юрек хасталыгъы махсус русие девлет джедвелинде олгъаны онынъ аписте булунмасыны ясакъ эте.

Къорчалав тарафы аписте булунгъанларнынъ къабаатсызлыгъыны тасдикъламакъ узеринде чалыша.

Анаяса денъишмелери

Санкт-Петербургда Анаяса махкемеси янында полислер тахминен 22 адамны якъаладылар. Бу инсанлар Анаясагъа кирсетиледжек денъишмелерге къаршылыкъ бильдирип, янъгъыз пикетлерге чыкътылар. Акция иштиракчилери къолларында туткъан кягъытларда къадылардан (_+судьи+_) денъишмелерге къаршы чыкъмаларыны талап эттилер. Къадыларгъа мураджаат теслим этиледжек олды, амма къапулар япыкъ олгъаны себебинден фааллерден бири оны о ерде сес чыкъарып окъуды.

14-мартта Русие президенти В. Путин Русие Анаясасына денъишмелер кирсетмек акъкъында къанунны имзалады. Весикъада президентке, укюмет азаларына ве чешит севиедеки мемурларгъа нисбетен талаплар, парламентнинъ векялетлиги, рус тилининъ статусы боюнджа денъишмелер ер алды.

Бундан гъайры, денъишмелерге бинаен бугуньки девлет башына президент вазифесине 2024 сенеси сайлавларында озь намзетини къоймакъ акъкъы бериле. Русие Анаяса махкемеси бу къанунны музакере этмек ичюн аджеле суретте топланды. Къанун лейихасы боюнджа Бутюнрусие рей берюви 22-апрель кунюне бельгиленди.

Коронавирус: азырлыкъ режими

Дюньяда даркъалгъан коронавирус хасталыгъы себебинден 17-марттан башлап Къырымда «юксек азырлыкъ» режими кирсетильди, кутьлевий тедбирлер отькерильмейджек.

16-марттан коронавирус хасталыгъынынъ огюни алмакъ ичюн Къырым Федераль университети озь болюклери ве онъа бакъкъан

муэссиселерде окъувны месафели шекильде (_+дистанционно+_) девам этеджек. Дерслернинъ университетте отькерильмегени татиль, деп сайылмай. Окъув онлайн, яни интернет вастасынен алып барыладжакъ.

Университет янындаки ятакъханелерде (_+общежитие+_) яшагъан студентлер озь ерлеринде къалып, окъувны девам этеджеклер. Ятакъханелерде тиббиет незарети алып барыладжакъ. Бойле вазиет къарарнен 1-апрельгедже екюнленеджек.

17-марттан Къырым муэндислик ве педагогика университети де вакътынджа окъувны токътатты. Оджалар интернет вастасынен студентлеринен багъ тутаджакълар.

Къырым акимиети, Украина ве Къырым арасында олгъан мемурий сынъырны къапатмакъ керек, деген тешеббюснен федераль акимиетке мураджаат эттилер. Ойле де олды: энди Къырымгъа, 18-марттан башлап, тек мында яшагъанлар кире биле. Акимиетнинъ малюматына бинаен, ал-азырда сынъыр нокъталарында керек чарелер корюле, 15-марттан башлап анда тиббиет хадимлери чалышалар.

Украина 16-марттан башлап эки афтагъа четэль гражданлары ичюн мемлекетке киришни ясакъ этти. Муддет биткенинен ясакъ девам этиле биле, деп бильдире Украина мудафаа ве миллий хавфсызлыкъ шурасы.

Украина Ички Ишлери везири А. Аваковнынъ, Украинада яшамагъанларны, бу джумледен Къырым сакинлерини девлетке йибермемек теклифине къолтутулмады. Бир къач укъукъкъорчалайыджы тешкилятлар бунъа къаршы мектюпни беян эттилер. Бугуньде Украина тарафындан мемурий сынъырлар нокъталары къапалы дегиль.

Русие укюметининъ къарарынен 18-марттан 1-майыскъадже четэллилер ве гражданлыгъы олмагъан шахысларгъа девлетке кириш вакътынджа ясакъ оладжакъ.

Козюмиз огюнде сыры гизленмеген фокус

Йигирми йылыны сыфыргъа чевиреджек

Рус тилине янъы сёз кирди ве чокъ-чокъ къулланыла башланды. Президент, девлетни идаре этмек дюменини къолундан быракъмагъа истемеген кейфини чиркинджесине «_+обнуление+_», деп мейдангъа «умумхалкъ рей берюв»ни чыкъардылар. Эбет, бу масрафлы тедбир девамында тек «сыфырлашув» дегиль, даа Русие Анаясасына бир талай, дейлер – акъылгъа зарар – 200-ге якъын, денъишмелер кирсетеджеклер.

Амма бу рей берювнинъ меркезинде – укюмдарнынъ халкъкъа, не къадар гонъюлли олгъаны беллисиз, эвленюв мерасиминде «агъыр нишан» оларакъ дюньяда ве мемлекеттеки вазиет косьтерильмекте. Президентнинъ векялетлигини энъ азы он эки

йылгъа узатмакъ меселеси бакъыладжакъ ве, шубе ёкъ, базы джемаат эрбаплары къайд эткени киби, къутуларгъа къач адам кельгенинден къатий назар, чезиледжек.

Бу демеси, 1999 сененинъ сонъунда, яни йигирми йыл эвельси девлет башына кельген В. Путинни бу янъы, оны Русиенинъ тарихында акимиет икътидары энъ узун сюрген падишалар сырасына кирсетеджек «референдум»нынъ нетиджелеринен, яни муддетнен энди хайырламакъ да мумкюн. Девлетнинъ ички сиясетинде о, нени истеди де, о шей олмады, япылмады? Риторик суаль.

Догърусыны айткъанда, о, 2000 сенелерининъ президенти ве мемлекетнинъ бугуньки ребери айны инсан олгъанында шубе бар. Шубе неге эсаслана, деп сорагъанларгъа, делиль сыфатында В Путиннинъ о девирдеки сёзлерини кетирмек меджбурындамыз.

2003 сене. О озю бойле суальни окъуй: «_+Как вы относитесь к возможности увеличения срока президентских полномочий и к возможности избираться на этот пост три и более раз+_?» ве деръал кескин джевабыны бере: «_+отрицательно+_!».

2008 сене, айны суальге джевабы ачыкъ-айдын: «_+У меня не было соблазна остаться на третий срок, никогда! С первого дня работы в качестве президента Российской Федерации я для себя сразу решил, что я не буду нарушать действующую Конституцию+_».

2012 сене. «_+Легко можно было поменять Конституцию и, я сейчас про себя говорю, избраться на третий срок. Но Конституция этого не позволяла. Потому что в Конституции прописано: «Нельзя избираться более двух раз подряд». И поэтому ваш покорный слуга не стал менять эту Конституцию под себя, оставил первый пост государства и перешёл на более скромную позицию, но очень важную для жизнедеятельности государства+_».

Эвель ясакъ олунгъан шей бугуньде ич бир маниасыз чезильди кетти. Думанынъ энъ къарт депутаты – о да олмасынмы бириндживи космонавт-къадын – сеслендире, дерсинъ къафасына тесадуфен кельген «эврика»ны.

Бунынънен, я да, бельки де, эвельдже, къоджаман аппарат башлай бу «сыфырлаштырув» теклифини омюрге кечирильмесинен багълы бир сыра тедбирлерни къарарлаштырмагъа, беджертмеге.

Ичтимаий-сиясий айын-оюнлар укюм сюрген мемлекетте фокуслар не ичюн олмасын, аджеба? Пек келише, яраштыра, инсанларнынъ омюрини чешитлештире, меракълы эте…

Янъы иджадий мерам: Рабби ильхамдан айырмасын!

Мутешем фаалиетнинъ фаджиалы сонъу…

Къараманларымыз Челебиджихан, Муса Мамут эдебий абиделерине, инша-Алла, Бекир Чобан-заденки де къошулыр

Текъ рус ве джиан эдебиятына дегиль, бунынънен берабер бизим миллий эдебиятымызгъа да чокъ дегерли иссе къошкъан ве бу ишини мувафакъиетли девам эте яткъан корюмли языджы ве садыкъ достумыз Тимур Пулатов, козеткенимизге коре, эки эсер арасында насылдыр тенеффюс алмагъа, нефес кечирмеге, къафасыны ёрулттырмайып, бош отурмагъа севмей.

Онынъ бу иджаткярлыкъ чизгиси, анавы ашадий тютюн ичиджи эриф янгъан папиросыны ташламаздан эвель онынъ къорундан экинджисини якътыргъаныны бенъзеттире. Белли бир маальде язгъан эсери даа сонъунадже битмеген алда олур экен, ондан энди башкъасыны «туташтырмагъа» арекет эте.

Даа башкъаджасына айткъанда: бир эсер-эвляды азыр олып, дюнья юзюни корьмек арфесинде тургъанда, эдип энди дигерининъ мевзусыны тюшюне. Озь кяинат-феза хаялына онынъ маясыны быракъып, бираздан тёлюни эйбетлемеге башлай, тосат-тосат оны насыл осьтюреджегини, беслеттиреджегини тюшюне. Иште, бу онынъ чокъ хусусий усулларындан бирисидир.

Былтыр, сентябрьнинъ орталарында Къырымгъа кельгенде, Тимур ака, энди дюнья юзюни корьген (ве шимди «Къырым»да къырымджагъа терджимеси дердж этилеяткъан) «Самурайлар театри» озь китабыны кетирген эди.

Романнынъ баш къараманларындан бириси – япон дженкининъ иштиракчиси, эсир японларнен Ташкент меркезиндеки мешур А. Навои адына оладжакъ театрининъ къуруджылыгъында чалышып, о, харакирини беджермеге азыр олгъан аскерлернен къонушманы девам эткен лейтенант Асан Къуртчыдыр. Асылында о, сюргюнлик нетиджесинде анасыз къалып, Орта Асия джумхуриетлеринде сепильген онларнен Оксюз бала эвлерининъ бирисине тюшкен докъуз яштаки огълу Эюпни къыдырмакъта.

Вазиетни анълагъан Кимура адлы терджимандан Асан бойле адджджы акъикъат олгъан сёзлерни биле эшите: «_+Разница между японцами и крымскими лишь в том, что комендатуры ваших поселений не огорожены колючей проволокой, как наш лагерь. Но правила одни и те же, военные – шаг вперёд, шаг назад+_...».

Амма «Самурайлар театри»нден анавы «папиросны тютюндирмек» мисалине къайтайыкъ. Шу сентябрь куньлерининъ бирисинде газетимизнинъ техник муаррири Сейран Ибраимнен мусафиримизни Къарасувбазаргъа алып баргъан эдик (сёз сырасы, андаки джемаат Тимур аканы пек сыджакъ къаршылады).

Ёл бою кеткенде бу къадимий ве шанлы шеэримизнинъ озюне хас къыйметли ве бакъыладжакъ ерлери акъкъында лаф чыкъкъанда, мында Бекир Чобан-задеге абиде тикленгени анъылды. О не дереджеде буюк шахс ве онынъ фаджиалы такъдири Номан Челебиджихан фаджиасыны хатырлаткъаны – бу демеси, гъает меракълы драматик эдебий мальземе олгъаны къайд этильди.

«Тасавур этесизми, бойле омюрнинъ атта тек сонъу, эсасында насыл шашыртыджы икяе мумкюн язмагъа!», – дегенде, Тимур ака: «Тасавур этем», – деди ве тасиль эрбабымыз Сафуре Каджаметова онъа та бир къач сене эвель профессор Д. Урсунынъ Б. Чобан-заде акъкъында китапны багъышлагъаныны сёйледи.

О, даа «Самурайлар...»нынъ сонъки саифелерини язгъанда, онынъ хаялы энди озю-озюнден, анъасты раатсызлыгъы, даа анълашылмагъан насылдыр иджадий къайгъы сыфатында невбеттеки озьгюн ве салмакълы сюжет къыдырмакъ пешине тюшкени белли олды.

Бу демеси, москвалы озьбек эдипнинъ бу изчен къыдырувлары онынъ иджадий дуйгъулары, келип-келип буюк къарасувбазарлы миллий шаир, алим ве сиясий етекчилеримизден бири олгъан Чобан-заде омюрининъ сонъки девири – айлары ве куньлери йипини девир къазыгъына багъламагъа ынтылгъанлары сезильди.

Кеченлерде Тимур ака Пулатовнен арамыздаки къыскъа субетимизнинъ мевзусы, иште, анавы – сонъки эсерининъ къорасындан янъы эсер атешини туташтырмакъ меселеси, аит менбалар тапмасы ве ишлетильмесинен багълы адий, саде яхут мурекkеп арекетлери, тюшюнмелери ве юкъу бильмеген интуициясы оны насыл «чекиштиргенлери» акъкъында олды.

О, Озьбекистандан, Б. Чобан-заденинъ анда булунувынен багълы, даа якъында чыкъкъан рисалени алгъаныны мемнюниетле айтты. Китапчыкъ, шаиримизнинъ озьбек тилине терджиме этильген шиирлеринден, онынъ шу заманы озьбек неширлеринде дердж этильген чыкъышлары, онынъ маарифчилик ве илим саасындаки эмиети, иссесине багъышлангъан макъаледен ибареттир.

Айдынъыз, Тимур Пулатовнынъ озюни динълейик:

– Бу мевзугъа мерагъымнынъ себеби ачыкъ-айдын: Къырымнынъ асыл халкъынен озь омюримни ве эдебий фаалиетимни чокътан, анълы суретте ве къавий багълагъан экеним, сизге ошагъан Акъмесджиттеки достларымнынъ риджаларыны бошуна къалдырмакъны ляйыкъ корьмедим.

Эминим, бу риджагъа башкъа къырымлар да къошулмагъа азыр. Эр алда, ярым йыл эвельси Къарасувбазарда олгъанда, андаки джемаатнен чокъ самимий муитте корюшкенимде, мен буны сездим.

Лаф, Номан Челебиджихан, Муса Мамут киби халкъынъызнынъ буюк сымалары эдебий тасвирлемелерине, 2015–2016 сенелери олар акъта язылгъан икяелерге – къырымларнынъ даа бир буюк эвляды, дюнья севиеде танылгъан шаир ве алим Бекир Чобан-заде омюри ве фаджиалы эляк олувынынъ тарихыны къошмакъ теклифи акъкъында кете.

Улу инсаний эрбап, гуманийджи, шаир ве алимге хас олгъан надир истидат саиби... Онынъ Орта Асия, Кавказ, Азербайджан,

Алтай тюркий халкъларынынъ тили ве эдебияты теткъикъатчысы сыфатында огърашкъан ишлерининъ кенишлиги, эльде эткен мувафакъиетлери ве тюрк дюньясынынъ огюндеки джумле хызметлери шашыртыртмамакъ, айретте къалдырмамакъ мумкюн дегиль.

Алишер Навои иджадынынъ, Абу Али Ибн-Сино эсерлерининъ, къадимий къыпчакълар «Кодекс Куманикус»ынынъ терен бильгили ве индже теткъикъатчысы, «Китаби дедем Коркут ала лисани таифаи огуз»нинъ (ондаки къараман Тепегёзни джиан эдебиятында Гомернинъ «Одиссея»сындаки циклоп Полифемнен тенъештирелер) табирлейиджиси ве азербайджан тилине терджиманы олгъан Чобан-заде бу ве бир сыра дигер халкъларынынъ медениетинде сезерли из къалдырды.

Меним Озьбекистандаки семетдешлерим, зенаатдашларыма хатырлатмакъ чокъ ляйыкътыр: кечкен асыр 30 сенелерининъ башларында Ташкент университетинде, Фергана ве Бухара педагогика институтларында Бекир Чобан-заде озьбек тили ве эдебияты, латин уруфатындаки имля огренювлеринен огърашкъан кафедраларны тешкиль этти ве оларнынъ мудири олды. О, эсерлеринен атта бугуньки ильмий сааларында толусынен файдаланып келинген бир сыра талебелерни азырлагъаны да белли.

Эм услюби, эм де ифаделемек тили джеэтинден сонъ дереджеде агъыр ве муреккеп корюнген ишлерге белли бир «иштаа»нен янашмакъ олгъан меним эдебий ве инсаний къаидем – кредо – бельки, бу сефер де макъсадыма етмек огърунда манъа ярдым этер? Бойле олмаса, темиз бeяз кягъытны ве мерекеп савуты ичинде беклеп тургъан сынавджы къазы къалемини чекиштирмеге, зорламагъа себеп ве мана, табиий ки, ёкъ…

Тимур аканы муаррир динъледи.

15-апрельден башлап, ана сермиясы автоматик суретте ресмийлештириледжек. Бала догъгъан сонъ бу акъта малюмат ЗАГСтан Нефакъа фондуна ёлланыладжакъ. Нефакъа фондунынъ хадимлери малюматларны тешкерген сонъ, маниа олмаса, аналар сермиясына сертификатны ресмийлештиреджеклер ве онынъ саибесине ёллайджакълар. Эгер баланынъ анасы Девлет хызмети порталынынъ джедвелинде олса, онъа шахсий кабинетке хабер келеджек.

Эгер ЗАГСнынъ джедвелинде малюмат олмаса, ана-бабалар озьлери Чокъ вазифели меркезде (МФЦ), я да девлет хызметлери порталында ариза яза билелер. Бу алда сертификатнынъ ресмийлештирюв муддети 15-тен 5 иш куньгедже къыскъараджакъ.

2020 сенеси биринджи баланы догъургъан анагъа тёлев 466 бинъ рублени тешкиль этеджек. Параны баланы окъутмакъ, ананынъ нефакъасына, я да мескен шараитлерини яхшылаштырмакъ ичюн масраф этмек мумкюн. Экинджи балагъа тёлев 616,6 бинъ рублени тешкиль этеджек. Умумен алгъанда, аналар сермиясы программасы 2026 сенегедже девам этильди.

11-мартта Бутюндюнья сагълыкъны сакълав тешкиляты кечкен сенeнинъ сонъунда Къытайда пейда олгъан коронавирус хасталыгъынынъ пандемиясыны илян этти. Коронавирус энди 120-ден зияде мемлекетте даркъалды. Бутюн дюньяда 150 бинъ адамдан зияде хасталанды, 5 бинъден зиядеси эляк олды.

Бу вирус инсан ичюн белли дегиль, янъы, бунынъ ичюн бутюн дюньяда вируснен берабер паника даркъатыла. Вирус Къытайдан Авропагъа ве башкъа мемлекетлерге даркъатылды. Авропада энъ мушкуль ал Италияда. Украина энди мемлекет ичинде карантин илян этти. Тек бала муэссиселери дегиль де, башкъа ишханелерни де месафеде (_+дистанционно+_) чалышувгъа кечирелер. Бундан гъайры, чокъ мемлекетлер сынъырларыны къапаталар ве четэллилерни озь мейданына йибермейлер. Адамлар тюкянларда карантинде отурмакъ ичюн энъ керекли малларны сатын алалар, оларнынъ арасында курьпелер, серник ве иляхре.

Экимлер адамларгъа гигиена къаиделерине риает этмек, бетлерине тиймемек, башкъа адамларнен энъ аздан бир метр месафеде къонушмакъ, кутьлевий тедбирлерни зиярет этмемеге тевсие этелер.

Коронавируснынъ дюньяда даркъалгъаны интернеттеки доландырыджыларгъа (_+мошенники+_) инсанларны алдатмакъ имкяныны яратты. Телефон, компьютер саиплерине санки БСТ (ВОЗ)ден мектюплер келе. Оларнынъ вастасынен адам акъкъында шахсий малюмат (_+персональные данные+_) хырсызлана. Пандемияны токътатмакъ ичюн пара сорагъан мектюплер, «смс»лер де келе биле. Мутехассыслар оларгъа мукъайт олмакъ ве андаки менбалардан (_+ссылки+_) бирден башкъа сайткъа кирмемек, бу менбаларны къыдырув системи (_+поисковая система, браузер+_) вастасынен тапмакъ теклиф этелер. Даа яхшысы, озь компьютерлеринде, телефонларында хавфсызлыкъ системлерини (_+система безопасности+_) къоймакъ лязим.

Миллий мектеп ве къоранта: Ана тили огренюви – козьбояма?

Джинаий сюргюнлик ве Къырымгъа башкъа тилли эалини буюк сайысынен макъсатлы суретте ерлештирюв нетиджесинде биз, асыл халкъ, бербат азлыкъта олып къалдыкъ. Тасиль къурумына исе къырымтатар тилинде

окъув кирмей. Къанун ана-бабаларны озь балаларыны 1-сыныфкъадже ана тилине огретмеге меджбур этмей.

Бугуньде балаларнынъ чокъсу ана тилини умумен бильмейип, мектепке баралар. Бойле вазиет балаларгъа мектепте программа боюнджа ана тилини менимсемеге чаре бермей. Мектепте тиль огренюв козьбояма, чюнки ана тилинден башлангъыч бильги олмаса, оны девам этмек къыйын. Меним фикиримдже, рус тили, математика ве башкъа фенлер боюнджа бойле шекильде окъутувны ана-бабалар къабул этмез эдилер.

Бала ана тилини бильмегени ве мектепте оны огреньювден файдасы олмагъанындан себеп ана тилине мерагъы гъайып ола, къырымтатар кутьлевий хабер васталарына, радио, телевидениеге лякъайд бакъа. Ана тили эджнебий олып къала. Нетиджеде, ассимиляция тезлеше, онынъ акъибетлери исе белли…

Бизим балалар мектепке ана тилини билип бармалы. Чюнки тиль тесиринде баланынъ менталитети ве миллий анъы шекиллене.

Менимдже, ана-бабалар, къоранта текаран арекет этселер, баланы ана тилине огретмек чареси бар. Къырымда керекли севиеде бойле къарар кечирмели: 1-сыныфкъа миллети къырымтатар олгъан балаларны, яни, ана тилини анълагъан ве къонушкъан, нормаль алда бильген балаларны къабул этмек. Ана тили мектепте формаль дегиль де, нетиджели окъутылмасы ичюн бойле чарелер корьмек керек.

Бир къач хуляса ве теклифлерни кетирмек истейим:

Бала мектепке баргъанда ана тилини бильмесе, тиль боюнджа мектеп программасыны къанаатлендириджи (_+удовлетворительно+_) дереджеде менимсемек мумкюн дегиль. Бала тильни бильсе, мектеп окъув программасы онынъ ичюн семерели олур.

Эгер халкъ ана тилине зияде дикъкъат айырмагъа насылдыр меджбур этильмесе, ана тили къорантагъа къайтарылмаса, биз ана тилини кет-кете джоярмыз, ассимиляция олурмыз.

Чагъырув ве къандырувлар 20–25 йыл девамында нетидже бермеди ве, гъалиба, бермейджеклер. Халкъны ана тилинден файдаланмагъа ве балаларны аиледе озь тилине огретмеге меджбур эттирген тедбирлерни кечирмек керек. Халкъ къыбырдамаса, тиль меселеси огге юрмез.

Баладан ана тилини бильмек талабы олса, ана-бабалар да аиледе озь тилинде къонушыр эди. Башкъа фенлер де ана тилинде окъутылмасына негиз къурулыр эди.

Мешур педагог К. Д. Ушинский сёзлерини хатырлатмакъ истейим: «_+Пока жив язык народный в устах народа, до тех пор живет и народ. Отнимите у народа всё, и он всё может воротить; но отнимите язык – и он никогда более не создаст его. Вымер язык в устах народа – вымер и народ+_».

Даа шаир Певат Зетининъ сёзлерини кетирем:

Куль олып сёнермиз,
джоюлса тилимиз,
Ич къалмаз дюньяда,
тарихта изимиз.

Эмин КЪУВУШЛЫ.

P.S.: Бу теклиф бираз шубели олса да, оны теджрибе оларакъ 2021 я да 2022 сенесинден башлап Къырымнынъ 4-5 районында омюрге кечирмек мумкюн. Бунынъ зарары олмаз, амма чокъ шейни косьтерир. Эбет, къарарны къабул этмек ве эалини эвельден хабердар этмек лязим.

Чокъ сайлагъан тазына тюшер

Мутехассыслар тасдикълайлар: кечмишнен тенъештиргенде XXI асырда инсангъа озюне къошакъ тапмакъ, янъы технологиялар, интернет ве ичтимаий саалар фааль инкишаф эткенине бакъмадан, къыйынджа. Инсан виртуаль акъикъатта яшамагъа алыша ве адамларнен къонушмагъа унута…

Яшайыш бир ерде турмай. Халкъымыз ичюн къавий аиле миллий адетлеримиз, менталитетимизнинъ муим бир къысмы. Эбет, земаневий яшайыш, ябанджы муит бу къавий ве муим къурумгъа тесир эте. Лякин, бир шейге бакъмадан, къоранта халкъымыз ичюн муим ве эсас къурум.

Аллагъа шукюр, йылдан йылгъа чокъбалалы къоранталарнынъ сайысы арта. Лякин бойдакълар ве акъайгъа чыкъмагъан къызларнынъ сайысы да аз дегиль. Теэссюф ки, бу ал уфакъ миллетимиз ичюн фаджиа киби бир вазиет.

Не ичюн адамлар омюр аркъадаш тапып олмайлар?

Къызлар къарпыз дегиллер…

«Яшым энди отуз экини кечип, отуз учьке бараята. Озюмни янъгъыз сезип башладым. Посёлкамыздаки бутюн достларым эвли-баркълы, бала-чагъалы олдылар. Бир Кязим къалгъан эди, о да тюневин кочип кетти. Мен энди достларыма къошулып оламайым. Олар киногъа, тойгъа я да башкъа бир ерге бараджакъ олсалар, къадынлары, бала-чагъаларынен топлашып баралар. Яшларгъа (озюмден яш йигитлерге), я да къартларгъа къошулмагъа тартынам. Къызлар да манъа тебессюмсиз бакъып башладылар.

Эвдекилернинъ, тувгъанларнынъ ве таныш-билишлернинъ: «Не ичюн эвленмейсинъ?» «Къачан тоюнъны кореджекмиз?» киби суаллеринден де бездим. Шу себептен одамдан чыкъмай хаяллиргъа дёнем. Посёлкамыздаки бутюн къызларны козюм огюнден кечирем. Оларны бир тарафтан бегенем, башкъа тарафтан исе илле мин тапам. Озьлери гузель олса да, ичлеринде-юреклеринде не барыны къайдан биледжексинъ! Шойле экен мен насыл эвленейим, насыл?!

Мен бир шей аладжакъ олсам, оны чокъ сайлагъан адетим бар. Меселя, базардан бир къарпыз аладжакъ олсам, башта къарпыз

обаларынынъ эписини козьден кечирип чыкъам. Сонъ бир баштан къарпыз сайламагъа башлайым. Саткъан кишиден къарпызларнынъ къайсы колхоз я да совхозларда, насыл ерде осьтюрильгенини, ерининъ кубреленген-кубреленмегенини, суварылгъан-суварылмагъаныны сорайым. Суварылмагъан ерде оськен олса, козюме яхшы корюнген къарпызларны алып, агъырлыгъына дикъкъат этем, чертип бакъам, къулагъыма якъын кетирип, сыкъып бакъам. Чекиси енгиль олса, черткенде «тып-тып» этсе, сыкъкъанда къысырдаса, о къарпызны пычакънен тештирем: ал тюсте олса, ашап бакъам ве дамыны бегенсем, парасыны берип, къарпызны алып къайтам.

Я къызлар къарпыз дегиллер де! Оларны насыл ёлнен сайлап алмакъ мумкюн? Оларны четтен корьгенде, къарпызнынъ тышкъы тарафыны – къабугъыны корьген киби олам. Я олар чертилип, сыкъылып я да тилинип бакъылмайлар да! Эгер четтен бакъкъанда, гузель, бир минсиз корюнген къызгъа эвленсенъ, о да гузель корюнип, тильгенде дамсыз я да чий чыкъкъан къарпыз киби олса, янмакътан башкъа не чаренъ оладжакъ? Къадынны дигерине денъиштирмек, къарпыз денъиштирмек киби къолай олмагъаны эр кеске, эльбет белли…

Я бойле бакъкъанда посёлкамыздаки къызларнынъ не мини бар? Меселя, энъ яхшы сайылгъан къызлардан бири Пакизени алып бакъайыкъ. Бели индже, къашлары-козьлери къара, дудакълары кираз киби, юзю акъ, янакълары ал, лякин… аякълары къыйыш, Фатманынъ исе бурну балабан. Эгер Пакизенинъ бурну Фатмада, Фатманынъ аякълары Пакизеде олгъан олса, экисини де бегенмек мумкюн олур эди. Гульнарны посёлкада намуслы ишкир къыз, деп макътайлар. Оны бегенмек мумкюн эди. Къаба сеси олмаса. Койнинъ о бир четинде акъсырса, бу четинде эшитиле. Коюмизнинъ бир чети учь километр.

Иште, мында юрегиме яткъан дигер къыз ёкъ.

Якъында анам аптемнен шеэрге барып, бир къызны корип кельгенлер. Эр кунь о къызны макътайлар. Экиси эки тарафтан. Ады Мерьем, инженер экен. Оларнынъ лафларына коре ойле гузель ве акъыллы къыз, бу тарафта ёкъ экен.

– Къыз дегиль де, бир ютум сув, – дей анам.

– Идеал, – дей аптем. – Эр тарафтан идеаль къыз!

Огюмиздеки базар куню мени шеэрге алып барып, о къызнен таныш этеджеклер. Бильмейим, онда да бир мин олмаса! Я мен озюм? Менде ич бир тюрлю мин ёкъ. Менде мин олмасы мумкюнми?!»

Бу сатирик образ бизге таныш ве белли. Оны къарарнен отуз йыл эвель белли языджы Иса Абдураман озь «Эвленеджек олам» сатирик икяесинде психолог киби ифаде этти.

Башкъа адамдан чокъ беклесенъ, нетиджеде япгъыз къаласынъ, деген фикир, бу образда ифаде тапып, умумен

алгъанда, омюрде чокъ расткельген бир вазиеттир. Арткъач талапларнынъ мусбет нетиджелери ёкъ. Чюнки идеаль адамлар ёкъ. Эр бир адамда озь етишмемезликлери толу, оларгъа теэссюф ки, къулакъ асмайып, башкъа адамларда оларны къыдыра ве, эльбетте, тапа.

Не ичюн озюне келишкен адамны тапмакъ къыйын?

Базылары озюне омюр аркъадаш къыдыргъанда, чокъ талаплар къоялар. Озьлери идеал олмаса, ве атта буны анълаcалар да. Бундан гъайры, чокъ алларда дикъкъатны тыш аляметлерге: гузеллик, зенгинлик, популярлыкъ ве иляхреге, айыралар. Инсанны анъламакъ ве корьмек ичюн чокъ вакъыт керек, лякин чокъсу намзетте корьмеге истеген аляметлерни къыдырып, къалгъан чизгилерге бакъмайлар, инсаннынъ табиаты ачылмасыны беклемейлер. Къыдырув да чокъ вакъыт ала. Башта инсанны корюшмеге къандырмакъ керек. Сонъ онынъ дикъкъатыны джельп этмек.

Сыкъча, яшлар сайламакъ эснасыны зияде бегенелер ве невбеттеки танышы эвелькисинден яхшыджа оладжакъ, деп беллейлер. Инсаннынъ ички дюньясыны бир фотодан я да бир корюшювден анъламакъ чареси ёкъ.

Башкъа мисаллер де бар: яшларнынъ такъдиринде менфий теджрибе энди олгъан олса, къоркъу къала ве олар янъы мунасебетлерни яратмакъ, кене козю къайткъаныны истемейлер. Бойле инсанлар озюнде етишмемезликлер къыдырып, оларны инкишаф этелер ве арттыралар. Фырсаттан файдаланып, бу мевзунен багълы суаллернен ватандашларымызгъа мураджаат эттим. Джевапларны сизинъ дикъкъатынъызгъа теклиф этемиз.

– Сизинъ фикириндже: къоранта къурмакъ ичюн оптималь чагъ насыл?

– Акъай-апай арасында къач яш олмакъ керек?

– Акъай-апайны сайлагъанда энъ эасасы недир? Табиатнынъ насыл чезгилери сиз ичюн муим?

– Къыз я да йигитнен таныш олгъанда, онынъ маддий вазиетине насыл бакъасыз? Къоранта къурмакъ ичюн чокъ пара олмакъ керекми?

– Бугунь аиле къурув меселесинде миллий адетлернинъ ери насыл? Ассимиляция бу джерьянгъа насыл тесир эте?

– Акъай-апайны сайлагъанда гузелликке насыл къыймет кесесиз?

– Мунасебетлерни ким биринджи башламакъ керек: йигит я да къыз ве сизде бу акъта насыл тюшюнджелер бар?

– Аилени яратмакъ не кедер эте?

– Сизинъ фикиринъиздже, аиле башы ким олмакъ керек – эркек я да къадын? Ким пара къазанмакъ керек, ким эв ходжалыгъыны бакъмакъ, ким балаларны тербилелемек, бакъмакъ керек?

Соравда эм йигитлер, эм къызлар иштирак этип, озь фикирлерини бильдирдилер. Кимсе аилесиз къалмакъ истемей, лякин базылары «озь инсан»ыны расткетирмедилер, базылары къыдыралар. Эркеклерде озь бакъышлары бар, къадынларда башкъа.

М. Алимов, 31 яшында: «Эр бир инсан ичюн аиле къурмакънынъ озь чагъы бар. Базылары 18–20 яшында эвленелер, дигерлери ичюн бу вакъыт – 35-40 яшында келе. Акъай-апай арасы принципиаль дегиль. Мен беллесем, бу 7-10 йыл ве зияде. Апайны сайлагъанда айры, конкрет чезгилер къыдырмайым. Гъалиба, бу чешит чезгилернинъ уйгъун топламыдыр. Принципиаль эки шейни саям: къыз къырым халкъынынъ векили олмакъ ве ана тилини бильмек борджлу. Маддий ал тек йигит ичюн муим ве эсастыр. Эгер эркек озюни бакъып оламаса, къорантасыны, балаларыны насыл бакъаджакъ?

Мен ичюн гузеллик эсас дегиль. Земаневий яшайышымызда, эгер къыз мунасебетлерни биринджи башласа, бу нормаль. Лякин бу меселеде мен консерваторым. Къорантанынъ башы бу, эбет, эркек олмакъ лязим. Эв ходжалыгъыны да эркек бакъмакъ керек, чюнки о агъыр ишнен багълы. Башкъа меселелерде мусавийлик олмакъ керек. Миллий адетлер базылары джоюлды, базылары сакъланды, базылары гъайрыдан тикленди, меселя, къына геджеси. Ассимиляция дегиль де, вакъыт тесир эте. Меселя, юз йыл эвель олгъан шейлер шимди келишмей. Аксине, эски адетлер земаневий адетлерге чевирильсе, вакъыткъа келишсе, яхшы олур эди. Эвленмеге бир шей кедер этмей. Бу муим меселеде ашыкъмакъ мумкюн дегиль».

Н. Азимов, 34 яшында: «Мен беллесем энъ келишкен чагъ бу 27–29 яш. Озюм бу вакъытта эвленмедим, сонъ бойле алгъа алышасынъ ве истегенинъ киби яшамакъ норма киби дуюла. Лякин эр кеске буны айтмайсынъ, чюнки бу догъру дегиль. Эбет, къызнынъ эм гузеллигине, эм табиатына бакъасынъ. Теэссюф ки, къызлар сыкъча не истегенини бильмейлер. Я да пек чокъ – оларда олмагъаныны оладжакъ къоджасындан талап этелер. Олар ичюн машина, учь къатлы эв, зенгин урба ве иляхре – яшайышнынъ къыйметлери. Йигитни анъламакъ, оны олгъаны киби къабул этмек ве сонъ берабер машина алмакъ ве эв къурмакъ киби фикирлер эр кесте пейда олмай. Эбет, чокъ йигитлер ляйыкъ мескен шараитлери олмагъаны себебинден эвленмейлер. Кирагъа алгъан мескенде яшамагъа разы олгъан къызлар да бар, лякин, чокъсу алларда, олар яхшы шараитлерни истейлер.

Шимди вакъыт денъишти, бизим къызлар арасында утанчакъ, назик, сабырлы, эр бир тарафтан темиз къызлар ёкъ. Кельмешеклерден де бетер ола биле. Бу миллетке багълы дегиль. Адамлар миллетине бакъмадан чешит ола. Мунасебетлерни эркек башламакъ керек, лякин, эгер къыз биринджи адым япса, шимди

нормаль сайыла. Шахсен мен бунъа къаршым. Апайым мени анъласынъ, башкъа шей керекмей. Аилени бакъмакъ, пара къазанмакъ ве къарарларны къабул этмек, мытлакъ, эркек керек. Эгер къадын истесе, о да чалыша биле. Эв ходжалыгъыны, балаларны берабер бакъа билелер. Миллий адетлер, теэссюф ки, джоюла. Башкъа миллет арасында яшагъанда биз олардан чокъ аламыз. Ве бу «чокъ» эр вакъыт яхшы дегиль. Яшлар да земаневий вакъытта денъишелер ве кечкен несильден адетлерни алмагъа истемей».

Къыз дегени назиктир, онъа тиймек языкътыр

Бу аталар сёзю бугуньки куньлеримизге келишеми? Психологлар, бугунь эркеклер ве къадынларнынъ ичтимаий роллери къарышты, деп тасдикълайлар. Земаневий яшайышымызда эм эркеклерде, эм къадынларда бири-бирине талаплар, мунасебетлер денъише. Бугунь къызлар шахсий мунасебетлерде биринджи адымны япкъанда, табиаты ярамай сайылмай. Бугунь эркеклер къадынларнен берабер чалышалар ве, эгер къадын чокъча пара къазанса, дарылмайлар.

Эгер эвельден къызлар юксек ве арыкъ йигитлерни бегенген олса, бугунь олар таз, сакъаллы ве азачыкъ къурсагъы олгъан йигитлерни бегенлер. Бугунь къызнынъ ана-бабалары йигитнинъ ана-бабаларына къудаллыкъкъа баргъан аллар да расткеле. Чюнки яшлар бир къач йыл къонушалар, йигит эвленмеге чагъырмай. Акъайсыз бала догъгъан къадынлар да расткеле ве иляхре. Соравда иштирак эткен къызларнынъ фикирини де динълейик.

Э. Фаизова, 23 яшында: «Аиле къурмакъ ичюн оптималь чагъ, мен беллесем, 20–30 яш. Мен ичюн акъай-апай арасында 5 йыл олса, етер. Эбет, апай яшча олмакъ керек. Биринджи адымны мунасебетлерде йигит япмалы. Маддий алгъа къыймет кесмейим, лякин инсанда конкрет ве реаль макъсатлар ве планлар олмакъ керек. Энъ эсасы акъай тенбель олмасын. Теэссюф ки, шимди эркеклер ве къадынларнынъ роллери къарышты. Эркеклер базыда озюни къадынлар киби алып баралар. Адет узре, къызлар йигиттен дикъкъат беклейлер, бугунь исе сыкъча йигитлер озьлери къызлардан дикъкъат къыдыралар. Эбет, къызлар джурьатлы, джесюр йигитни расткетирмеге истейлер, акъикъатта, къызлар озьлери джесюр олмагъа меджбур олалар.

Гузеллик дегенде, акъайым мен ичюн джазибели олмакъ керек. Эр бир адамда гузелликке озь талаплары бар. Къорантанынъ башы эркек олмакъ керек. Пара къазанмакъ эркек борджлу, лякин, керек олса, къадын да къазана биле. Балаларны тербиелемек ве эв ходжалыкъны берабер бакъмакъ керек. Миллетке бакъып, адамларны айырмайым. Аилени яратмагъа бир шей кедер этмей. Къысмет олса, келишкен йигитни расткетиргенде, иншалла, мытлакъа къоранта къураджам».

А. Ислямова, 30 яшында: «Мен беллесем, акъайны сайлагъанда бу инсан санъа келише я да келишмегенини юрек ве Алла (_+свыше+_) айтмакъ керек. Къонушкъанда, бу инсан насыл ве онен даима олмакъ истегенинъни я да истемегенинъни анъламакъ мумкюн.

Эбет, къорантаны 30 яшкъадже къурмакъ керек, лякин шарт дегиль. Чюнки, меселя, Авропа ве башкъа инкишаф эткен мемлекетлерде аилени орта яшларында къуралар. О яшта инсан энди пара къазанды ве озюни ве баланы бакъа биле.

Акъай ве апай арасы чешит ола, энъ эсасы оларнынъ арасында севги олса, арасы тесир этмез. Къыз да биринджи адым япа биле, лякин мен озюм ойле япып оламайым. Параны эм эркек, эм къадын къазана биле. Балаларны да берабер осьтюрмек, тербиелемек керек.

Бизге балалыкътан ана-бабалар акъайгъа тек озь миллетинъе чыкъмакъ керек, деп синъдирдилер. Бу догъру, чюнки тек бойле озь миллетинъни, медениетинъни сакъламакъ ве келеджекте балаларгъа ашламакъ мумкюн. Башкъа миллети ве дини олгъан инсаннен аилени сакъламакъ къыйын. Ондан гъайры, балаларгъа олар насыл динни огретеджеклер, балалар исе келеджекте насыл миллетни устюн кореджеклер?

Бизим менталитет боюнджа аиленинъ башы бу эркек ве о къарарларны къабул эте, апай даима эркекнен кенъешмек керек. Идеалда къадын ичюн эркек бу кучь, къорчалав ве яшайышта бойле олмакъ керек. Къорантамызда миллий адетлеримизни сакъламагъа тырышамыз. Аиле къургъанда ойле олмакъ керек, лякин яшлар озьлери озь ёлуны сечип алалар».

Къоранта яратмакъ, эбет, муим меселе. Япкъан сайлавдан келеджек яшайыш багълы. Бу меселеде къыдырув джерьяны акъикъатен муим, лякин истек, мен беллесем, биринджи ердедир. Макъсат къоймакъ ве озюне эвленюв я да акъайгъа чыкъув кереклигини анълатмакъ ве арекет этмек керек. Эм де къоркъмамакъ. Атта менфий теджрибе олса биле, озюнъе ондан тек амелий хулясаларны чыкъарынъыз. Психологияда къулланылгъан «магнит ёлу» къануныны – озюнъе истегенинъни чекмек – унутманъыз.

Чокъ сайламакъ керекмей, чюнки намзетлер не къадар чокъ олса, яхшыджа олмакъ ерине, ярамайджа ола билелер. Биринджи адымны япмагъа къоркъсанъыз – бегенген адам озю бу адымны япкъаны киби япынъыз. Бахтлы олунъыз ве яшайышкъа кулюмсиреп бакъынъыз!

Гульнара АБИЕВА.

Къырымларнынъ такъдири

Хор балалыкъ, акъсызлыкъ миллий куреш ёлуна кетирди

Мен дёрт яшымда экенде, догъмушларым, халкъымнен берабер Ватанымдан сюргюн олундым. Биз Самаркъанд виляети Джизак шеэрине тюштик. Он бир йылдан сонъ, 1955 сенеси догъмушларымыздан мектюп алдыкъ. Шу сенеси Осман даим НКВДден рухсет алып, «_+вызов+_» вастасынен бизни Ангренге кочюрди.

Осман дайым Ангреннинъ Шахтёрлар къасабасы, деген ерде яшай эди. Анам эмшире оларакъ бала багъчасына ишке алынды. Мен 1-сентябрь куню Ангреннинъ 2-нджи санлы мектебине окъумагъа бардым. Мектепни битиреджеклерге бакъып, сукълана эдим. Оджаларымыз онунджы сыныфта аля окъугъан Джени Джетере ве Ригъает Рамазановны бизге нумюне оларакъ корьсетип, гъурур иле олар акъкъында айта тургъанлар. Мен, о вакъыт секизинджи сыныф талебеси, оларгъа бакъып, сукълана эдим. Олар экиси де дюльбер, тербиели, эр бир эдебият акъшамында сёзге чыкъкъан, тедбирлерни тертипнен алып баргъанларыны бегене тургъаным.

1958 сенеси онунджы сыныфнынъ тантаналы акъшамында мезунларны алгъышладылар, аттестатларны такъдим эттилер. Джени Джетереге алтын медаль бериледжеги илян этильди.

1958 сенеси Джетере Ташкентте институткъа кирди. Биз, уйкен сыныфларда окъугъанлар, бири-бирилеримизни яхшы таный эдик. Дженини институткъа киргенини эшитип, пек къувандыкъ. Чокъкъа бармай, Джени Нурие (дженктен эвель Къырымда белли артист) анасынен Ташкентке кочьтилер.

Ригъает Рамазановнен эм бир мектепте окъудыкъ, эм де шу Шахтёрлар къасабасында къомшу олып яшадыкъ. О, Мелитопольге, догъмушларына бармагъа къарар алды. Осман дайымнынъ эвинде темирчилилер топланып, Ригъает Мелитопольге дегиль де, Къырымгъа кетмек кереклиги акъкъында айта эдилер. Ригъаетнинъ балалыгъы агъыр кечкенини бильдик. Чюнки Ангренде онынъ Ремзие тизеси яшай эди. Биз онен чокъ къонуша тургъанмыз. Ригъает Аджире анасынен Кокандгъа сюргюн этильди. Къоранта башы эмек ордусына я да дженкте алыныпмы, насыл ёкъ олгъаныны бильмегенлер. Ремзие апте Осман дайымнынъ эвинде агълап, Аджире къардашыны насыл этип Ангренге кетирмесини тюшюне эди. Амма буны япмагъа етиштиралмады. Аджире къардашы рахметли олгъаныны билип, коменданттан рухсет беклемейип, Кокандгъа ашыкъты. Еди яшында Ригъаетни эвинде тапты. Ригъает пек хорлангъан экен. Агълап, богъдай машакъларыны джыйгъаныны корьген озьбек незаретчиси машакъларны тёкип, оны ве Салиха къардашыны котеклеген. Ондан сонъ Салиха турып оламагъан, чокъкъа бармайып, вефат эткен. Еди яшында бала агъай-агълай анасындан насыл оксюз къалгъаныны икяе этти. Бир озьбек адамынен дуа окъуп, оны мезарлыкъта дефн эткен эконлер. Оларнынъ

къорантасындан хорлукъ ве хасталыкъларгъа даянмайып, алты адам рахметли олгъан.

Бойле этип, Ремзие апте Ригъаетни Ангренге кетирди. Темирчилилер Осман дайымнынъ эвинде санки домино ойнамагъа топланып, бу икяени динълеп, Ремзиенинъ Ригъаетни осьтюрмек ниетини алгъышлагъанлар. Эм Ремзие апте буны беджере. Ригъает чокъсу вакъыт Аджимурат дайысынен берабер ола. Онынъ урба тиккенини корип-огренип, озю де яхшы тикиджи ола.

Мелитопольде яш йигит Ригъает миллий арекетке къошула. 1956 сенеси сюргюн олунгъан къырым халкъынынъ Октябрь сокъагъында биринджи топлашувы отькериле. Онда булгъар ве урумлар да къатнаша. Олар эписи Ватангъа къайтмакъ, девлетчиликни тиклемек макъсадында иш алып бармакъ истей эдилер. Амма акимиет аякъ чалып, давалар нетиджесинде мемурлар унванлар, юксек вазифелер, милислер исе янъы «йылдызчыкълар»ны, мукяфатларны къазана эдилер.

Шу биринджи халкъ топлашувында Ригъает Рамазанов да иштирак эте. Я насыл четте къалсын? Къорантасындаки алты джандан тек бир озю къалды. Бабасы гъайып олды, бу акъта укюметтен бир весикъа алынмады. Салиха къардашы озьбектен котек ашап, хасталанып, озюне кельмейип, рахметли олды. Анасыны еди яшында бир озьбек къартбабанен озю комьди. О къартбаба оны балалар эвине берди. Ригъает огълан къардашы онен берабер балалар эвинде олмагъанына пек яныкълай эди. О, къардашчыгъы сагъ къалдымы, ёкъмы – белли дегиль.

Ригъает балалыкътан халкъымызнынъ такъдирини, темирчилилерни биле эди. Чюнки онынъ дайысы – «_+портной+_» Аджимуратнынъ эвинде чокъ топлашувлар отькериле тургъан. Меним Осман дайым да анда къатнаша эди ве эвге къайтып, басыкъ сеснен анда эшиткенлерини къоранталарымызгъа айта тургъан. Мен, секизинджи сыныф талебеси эдим, эбет, айткъанларыны динълей эдим.

Ригъаетни Мелитопольге эпимиз агълай-агълай озгъардыкъ. Сонъ, о Аджимурат дайысына язгъан мектюплеринде Мелитопольде миллий куреш насыл алып барылгъаныны икяе эте тургъан. Кет-кете Ангренде яшагъан темирчилилер арекет этип башладылар.

Къырымлылар шахтада мабюслер (_+пленные+_) киби чалыша эдилер. Айлыкълары украин, рус, озьбек ишчилеринден аз эди. «Не ичюн?», – деген суальге: «Сизге тюрьмеде, аписте олгъанларынен тенъештирип, айлыкъ бериле», – деген джевап эшите тургъанлар.

Бу акъсыз вазиетке халкъ пек коньмеди ве арекетлер этип, оджакънынъ 120-метрлик тюбюне тюшмей эди. Донбасстан кельген шахтёрлар къырымларны аджый тургъанлар. Акимиетнинъ

халкъымызгъа нисбетен акъсыз мунасебетини, адалетсизликни балалыкътан коре эдик.

Ригъает озь мектюплеринде Ватангъа авдет, эджатларнынъ топрагъында яшамагъа ынтылгъаныны тасвирлей эди. Мелитополь топлашувларында Ригъает ачыктан-ачыкъ бу акъта айтып, эр бир халкънынъ Ватаны бар ве догъмуш топрагъында яшамакъ акъкъыны бир кимсе лягъу этмез, деп чыкъышлар япа тургъан.

Ригъает Аджимурат дайысындан тикмеге огренген олса да, къолуна весикъа алмакъ ичюн Запорожье шеэринде «закройщик-тикиджи»лер курсларыны битирди. Миллий арекетке онен берабер эки аркъа Момине аптесининъ омюр аркъадашы – Эскендер эништеси де къошулды. Акимиет миллий арекетни сёндюрмек, бастырмакъ ичюн чешит усулларны ишлетти. Бунен берабер, эвлерде тинтювлер кечирильди. Ригъаетнинъ ве Эскендер Къуртумеровнынъ эвлеринде совет режимине «къаршы» весикъалар тапылгъаны ичюн 1973 сенеси 5-сентябрьде Ригъает Рамазановны махкюм этип, эки бучукъ йылгъа, Эскендер Къуртумеровны эки йылгъа аписке къападылар. Ригъает 1969 сенеси Москвагъа барып, анда укъукъкъорчалайыджы А. Костериннинъ дженазесинде булунгъаны, дигер укъукъкъорчалайыджы, П. Григоренконынъ эвинде геджелегени, бир сыра укъукъкъорчалайыджыларнынъ чыкъышларыны динълегенлери де къабаатлавгъа къошулды.

Ангренде яшагъан темирчилилер Аджимурат дайысындан Ригъаетнинъ тюрьмеге тюшкенини эшитип, пек яныкълай эдилер. Ригъает ве Эскендер эништеси Бердянск шеэрининъ тюрьмесинде булундылар. Тюрьмеден Ригъает Ангренде яшагъан догъмушларына озь шиирини ёллагъан. Онда ойле сатырлар бар эди:

«_+Если бы я имел две жизни,
В одной учился, в другой бы жил.
Одну жизнь подарил бы Родине,
Другую совести своей бы посвятил.
Если бы я имел две Родины,
Я их крепко бы полюбил.
Но Родина у меня одна – это Крым+_».

Эбет, тинтювлер, акимиет тазыйыгъы, сонъра апис эки къорантанынъ вазиетини къыйынлаштырды, эзди. Эвленюв меселеси де агъыр олды. Къырым къоранталары Ригъаетке къызларыны бермеге сакъына эдилер. О, Ларисагъа эвленди. Ригъает Эдем огълу, Эльвира ве Гульнара къызлары, омюр аркъадашы иле Къырымгъа келип яшамагъа истей эдилер. Ригъает къайтты, амма онынъ миллий арекетте булунувы яшайышта, ишке кирмеге кедер этти. О, Мелитопольге къайтмагъа меджбур олды. Чокъ языкъ ки, хасталанды. Чокъкъа бармай, рахметли олды.

Эскендер эништесининъ де къорантасы чокъ хорлукъларны башындан кечирди. Эскендерни тюрьмеде туткъанлары аз корюнгени киби, Момине омюр аркъадашыны да де Мелитополь, де Запорожьеге КГБсине соравларгъа чагъырта эдилер. Бу ал онынъ ательеде чалышкъанына да тесир этти. Къыйыш бакъкъанлар аз дегиль эди. Оны Киевге чагъыртып, субет кечиргенлерини, акъайына ялварып, миллий арекеттен вазгечмеге риджа этмекни тевсие эттилер. О, ред этип, эм озю, эм Эскендер Ватан огърунда миллий курешни догъру, деп сайгъаныны бильдирди.

Ондан сонъ гъарипнинъ алы даа феналашты. Урба тикип, базарда сатмагъа меджбур олды. Къызыны къоркъузаджакъ олып, мектептен чалдылар. Лиля бешинджи сыныф баласы, къоркъуп, хасталанды. Не исе де, чокъ арекетлер япылды. Лиля башта «культпросвет» техникумыны, сонъра techинституtны битирди. Омюр аркъадашы онынъ хасталыгъына даянып оламайып, айырылды. Лиля Эльзара къызынен ана-бабасына къайтты.

Хасталыкъ эп феналашты. О, сакъатлар ичюн арабада юре эди. Лиля отуз эки яшында вефат этти. Замира къызлары Мелитопольде къорантасынен яшай. Къырымда Новожиловкада яшагъан догъмушы Ибрыш Аджиаметовнен къатнашалар.

Момине ханым 2010 сенеси Эскендер омюр аркъадашынынъ дженазесини къылып, шимди Эльзара торуны ве Амина торунчесинен Акъмесджит районы Ана-Юрт къасабасында яшай.

Момине ханым шимди Акъмесджит районы Белое къасабасында яшай. Онен корюшкенде, о агълап, омюр аркъадашы, яшайышыны хатырлай. Манъа УПК УССР Юкъары махкеме пленумнынъ къарарыны корьсете. Весикада эм Эскендер Къуртумеров, эм Ригъает Рамазановны апис муддетини акълагъанлары бильдириле.

Бильген-таныгъан адамларнынъ хор такъдирлерини язмагъа ляйыкъ, деп оларны тасвирледим. Оларнынъ балаларына, догъмушларына малюмат, фотолар бергенлери ичюн тешеккюр бильдирем. Озь ватанпервер эджатлары киби миллетсевер олып, Ватанда сагъ-селямет яшагъанларыны Алладан истейим.

Бейе ИЛЬЯСОВА.
Акъмесджит ш.

Къырымларнынъ такъдири

Юреклерде берч олгъан дженк, оккупация, сюргюнлик яралары

Биз чакъаллар, дегенде, пек къоркъа эдик

Несибе Борсеитова 1933 сенеси 21-декабрьде Ленин районы Джермай-Къашыкъ коюнде яшагъан Гульферидe ве Аблямит Борсеитовнынъ къорантасында дюньягъа келе. Аиледе беш бала – Фикрет, Несибе, Найме, Менсулу, Феррит тербиелении оселер.

Аблямит Борсеитов эфсаневий Алиме Абденнанованынъ бабасынен эки догъмуш сой экен. О, 1900 сенеси догъгъан. Кой мектебини битирген сонъ, Керичтеки кой оджаларыны азырлав алты айлыкъ курста окъугъан, мектепте дерс берген. 1930 сенеси Ойсул (Останино) кой мектебинде директор олып чалышкъан эм де Ялта педагогика техникумында окъугъан. 1934 сенеси техникумны битирген ве учь йылдан сонъ Къырым педагогика институтына окъумагъа кирген. О, институтны битирген сенеси дженк башлангъан ве о, бутюн оджалар киби, гонъюлли оларакъ джебеге кеткен. Балалар аналарынен янъгъыз къалгъанлар. Несибе ханым дженкни, койни насыл бомбалагъанларыны, эсасен бир кереден алтмышкъа якъын бомба ташлангъан геджени пек яхшы хатырлай. Бу Алиме ве онынъ разведгруппасынен багълы эди. Чюнки немсе фашистлери Алиме Абденнанованынъ шу койде иш алып баргъаныны бильген сонъ бойле бомбалагъанлар. Бомбалар коктен сызгъырып, ашагъа энген ве топракъларны кокке савургъан вакъытта, Несибе ве онынъ къорантасы къобалар ичине кирип сакълангъан. Бойлеликнен, олар сагъ къалгъанлар. Амма Юсуф эмджесининъ къорантасы бомбалавларнынъ биринде эляк олгъан.

Балыкъчыларнынъ къайыгъына минип, джаяв юрип, эвге келе

Олар 1944 сенеси апрель айына къадар эр гедже къобада сакълангъан, куньдюз исе эвлерине кельгенлер. «Немселер къачкъан сонъ биз пек къувандыкъ ве эвлеримизни тертипке кетирмеге башладыкъ, – деп хатырлай Несибе къартана. – Бабамыз дженклешип, Чехословакиягъа къадар бара, анда урушларнынъ биринде яралана ве эльсиз къала. Оны госпитальге ёллайлар.

Госпитальден эвге – Къырымгъа къайта. Оны Къырымгъа йибермейлер, ёлда Николаев шеэринде тренден тюшюрелер. Балыкъчыларнынъ къайыгъынен Азакъ денъизинден кечип, сонъра баягъы джаяв юрип, 1944 сенеси он беш майыс куню акъшам эвге етип келе. Бабам кельгенде эвимизде НКВДнинъ секиз аскери шейлеримизни яза эдилер (_+опись имущества+_).

Бабам кельген куню бизде байрам олды. Онынъ сагъ-селямет къайткъаныны эшиткен кой сакинлери хайырламагъа кельдилер. Эрзакъ арасына сакълангъан патефонны чыкъарып, пластинка айландырдыкъ, ойнадыкъ, бутюн кой шенъленди. Атта НКВДджилер бабамны дженктен къайткъанынен хайырладылар».

18-майыс сабасы Гульфериде ханым шаматадан уяна. Оларнынъ эви кой четинде экен. Оларгъа аскерлер эр кестен сонъ кельгенлер. Эвлерине дёрт аскер кирип кельген ве оларны сюргюн эткенлери акъкъында айткъан. Юкълагъан балаларны тёшектен турсатмагъа башлагъанлар. Аблямит агъа ватанны немселерден азат эткен, джебеде ярален officерни Ватандан чыкъаргъанларына ич де инанмагъан. «Мына меним весикъаларым», – деп сол элинен оларгъа узаткъан, чюнки сагъ

элини дженкте джойгъан эди. Онъа джевап оларакъ: «Весикъаларынъызнынъ ич бир тюрлю тесири ёкъ», – дегенлер. Элине тюфекнен урып, оны азбаргъа итегенлер. Гъарип аналары элинде бир къопкъа сют, къапу янында тура экен. О, янъчыкъ сыгъырны сагъгъан. Аскерлерден бири балаларгъа ёлгъа чыкъмаздан эвель сют ичмеге рухсет берген ве: «Чокъ шей алманъыз, тек эки афтагъа ашайт махсулатлары алынъыз», – деген.

Гульфериде апте джемидангъа сыгъгъаны къадар шей ала ве олар кой меркезине кетелер. Анда энди бутюн кой эалиси топлангъан экен. Эалини демирёл вокзалына алып кетмек ичюн машиналар етишмегени себебинден, баягъы адам койде геджелеген.

Саба оларны Ташлыяр станциясына алып кеткенлер. Мал вагонларына миндиргенлер. Вагонларнынъ кичкене пенджерелери къапалы экен. Адамларгъа ава етишмей, джанлары сыкъылгъан. Вагонда локъса къадын бала догъургъан, чокъ языкъ ки, бала ольген. Станциялардан биринде, оны кичкене чаршафкъа сарып, ёл четине ташламагъа меджбур олгъанлар.

«Ёл девамында тек бир кере, Саратовгъа кельгенде тюй боткъасы бердилер. О бизге пек лезетли олып корюнди, – деп хатырлай Несибе ханым. – Бабам вагонда етекчи сайланды ве ашны о кетирди, эр кеске даркъатты. Ондан сонъ бизге аш бермедилер».

Йигирми куньлюк агъыр ёлдан сонъ оларны Андиджан виляети Къургъан-Тёпе станциясына кетирип тюшюргенлер. Ашсыз-сувсыз ёл юрген, кирленген ве битлеген алсыз къартлар, къадынлар ве балаларны амамгъа алып кеткенлер. Ювунып, темизленген сонъ Савай совхозынынъ онунджы болюгиндеки баракларгъа ерлештиргенлер.

Бу баракларда эвель аписке алынгъанлар яшагъан экен. Сув, ярыкъ ёкъ. Акъшам боткъа бергенлер. Ягъдан ясалгъан бир чыракъ ярыгъында отургъанлар.

Бутюн къоранта бир ёргъан устюнде яткъан. Хасталыкътан, ачлыкътан адамлар бири-дигери артындан ольмеге башлагъанлар. «Къундакъ баласы ольген анасыны эмгени але даа акъылымда. Мевталарны коммеге адам да, сармагъа басма да ёкъ эди. Оларны шакаллар ашай эдилер.

Биз чакъаллар акъкъында эшиткенде пек къоркъа эдик», – деп хатырлай Несибе къартана.

Богъдай башагъы ичюн къамчынен урдылар

Эркеклерни къуруджылыкъкъа, къадынларны памукъ чапаламагъа ёллайлар. Аблямит агъаны он къорантагъа бригадир-табельщик этип тайинлегенлер. Балаларны согъан чапаламагъа ёллагъанлар. «Мен согъан къыякъларыны оттан айырды этип оламай эдим. Шу себептен эпсини бир къалдырмай юлкъкъаным. Буны корьген бригадир мени къамчынен урды.

О, манъа эм озьбек, эм рус тилинде анълатмагъа тырышты. Мен исе не о, не де бу тильни анъламай эдим. Сонъра бизимкилер манъа эписини анълаттылар. Мысырбогъдай унундан япылгъан пите бере эдилер. Сувны исе арыкътан иче эдик. Яз айынынъ орталарында бизни богъдай ве арпа джыймагъа ёлладылар.

О вакъытта бираз богъдай ала эдик. Мени сёз динълемегеним ичюн кене къамчынен урдылар. Эскендер деген баланы бир торбачыкъта богъдай сакълагъаны ичюн, аткъа багълап, тарла бою чаптырттылар. О, гъарип, бундан сонъ озюне кельмеди ве ольди. Биз бу джезалавдан сонъ къоркътыкъ ве богъдай башакъларыны бир даа эвге алмадыкъ», – деп хатырлады Несибе къартана.

Аблямит Борсеитов ерли мектепке оджа оларакъ ерлешмеге тырыша. Оджалар ёкъ эди. Мектеплерде еди-секиз сыныфны битирген ерли сакинлер оджа олып чалыша экенлер. Джалалкъудукъ районында оны ишке ала ве совхознынъ бешинджи болюгине ёллайлар. Бутюн къырымтатар балаларыны еди яшындан он алты яшына къадар бир сыныфкъа топлагъанлар. Амма 1948 сенеси къырымтатар оджаларыны иштен бошаталар. Чюнки къырымтатар миллетине менсюп инсанларнынъ оджа оларакъ чалышмагъа акъкъы ёкъ, деген эмир чыкъа. Аблямит агъа памукъ пунктына теразеджи олып ишке кире.

Сюргюн олунгъан къоранталар ичюн бир одасы ве бир софасы олгъан эвлер къурмагъа башлагъанлар. Балалар да къурмагъа ярым эткенлер. Олар уйлегедже окъуй, уйледен сонъ къуруджылыкъта чалыша экенлер. Он эки яшындан башлап, балалар да комендатурагъа барып, имза къойгъанлар.

1950 сенеси Несибе еди сыныфны битире, Андижандаки НКВДден рухсет кельген сонъ о, окъув юртуна мукъасип (_+бухгалтер+_) болюгине окъумагъа кире.

1953 сенеси Сталин ольген сонъ анда окъугъан студентлернинъ эллерине четлерине къара ёлакълар тикильген къырымызы шерит багълагъанлар. Яшайыш яваш-яваш яхшылашмагъа башлагъан.

Несибе 1954 сенеси окъув юртуны битире ве 1955 сенеси Дилявер Мамедэминовнен аиле къура. Олар Ташкент виляети Сырдарья шеэрине кочелер. 1956 сенеси исе Янъыер шеэрини къурмагъа кетелер.

О девирде пек чокъ яш, шу джумледен, къырымтатарлар да шу къуруджылыкъта чалышып, Мирзачёльни абаданлаштырмагъа озь исселерини къошкъанлар. Мирзачёльге бутюн союз бойлап яшлар кельмекнен бир сырада, четэлли сайылгъан булгъарлар чокъ экенлер. Бир чокъ рус къызлары булгъарларгъа акъайгъа чыкъкъанлар, лякин оларны Булгъаристангъа йибермегенлер.

Анда Несибе уйкен огълу Серверни догъа. Не хастахане, не де эким бар экен. Эвде онъа бир рус къартанайы догъмагъа ярдым эткен. Сонъ оны геджеси юк машинасында элинде къундакъ

баласы чёллер ичинден Мирзачёльге хастаханеге алып кеткенлер. Хастаханеден чыкъкъан сонъ Сырдарьягъа къайта.

1958–1959 сенелери Янгиер шеэри къурулгъан сонъ, чёльни абаданлаштырмакъ иши екюнлене. 1958 сенеси омюр аркъадашынен берабер «Социализм» совхозынынъ къуруджылыгъына кетелер. Анда оларнынъ бир чокъ догъмушлары да бара. Анда огълу Певат дюньягъа келе ве олар чокъ кечмеден Сырдарьягъа къайталар.

Сырдарья районы тешкиль этильген сонъ иш пейда ола, эсасен къуруджылыкъ инкишаф эте. Бутюн эркеклер къуруджылыкъта чалышмагъа башлай. Дилявер Мемедэминов ПМКда чалышмагъа башлай. 1961 сенеси къызчыкъ дюньягъа келе. Онъа Лира деп ад берелер. 1969 сенеси Зия догъула.

Зия алты айлыкъ олгъанда бахтсыз адисе юзь бере – къоранта бабадан оксюз къала, о, къуруджылыкъта эляк ола. Нетиджеде, Несибе янъгъыз озю беш баланы бакъып осьтюре.

Весикъаларны язы машинкасынданевбетнен баса эдик

Къызы эки айлыкъ олгъанда Несибе ханым халкъ махкемесине кятип оларакъ ишке кире. О девирде миллий арекет ишлери башлангъан эди. Несибе фааль иштиракчилерден бири ола. Аблямит Борсеитовнынъ эвинде фааллер сыкъ-сыкъ топлана экенлер.

Бир кунь ана-бабасына мусафирликке кельген Несибе ханым оларнынъ Къырым акъкъында лаф эткенлерини эшите ве япкъан ишлерини – весикъа азырлагъанларыны, имзалар топлагъанларыны коре. О вакъытта бабасы весикъаларны машинкада джыймагъа теклиф эте. 1963 сенесинден башлап, иштен сонъ къала ве машинкада миллий арекет весикъаларыны баса, онъа бу иште онынънен берабер чалышкъан досту Рашида ярдым эте.

Махкемеде хадимлерни къыскъарталар, нетиджеде, Несибени прокуратурагъа кятип оларакъ кечирелер. «Гизли весикъаларны биз Рашиданен экимиз чокъ баскъандырыкъ, – хатырлай Несибе къартана. – Акъшамлары язы машинкасыны эвге алып кете ве невбетнен баса эдик. Лякин 1967 сенеси прокуратурагъа КГБ хадимлери кельди ве бизге ясакъ олунгъан шейлерни басасынъыз, дедилер.

Биз, эльбетте, инкяр эттик. Прокурор Исхаков: «Бойле басма машинкаларны тек бир завод чыкъара, эм де прокуратурада ясакъ этильген ишлер алып барылмай», – деп бизни имае этти.

Лякин сонъ бизни башкъа бойле япманъыз, деп тазирледи. Ондан сонъ биз Феррит Умеров ПМКдан кетирген эски, къулланылмагъан басма машинкасында эвде басмагъа башладыкъ. 1976 сенеси мен Певат Зетинен берабер чалыштым, яни Бекабад яшларынынъ язгъан: «...Бизге Къырымны къайтарынъыз биз оны чечеклендиририрмиз» киби беянатына имзалар топладыкъ.

Беянаткъа демирден ясалгъан чечек къойдыкъ. Бабам оны Москвагъа ЦКгъа алып кетти».

Ондан гъайры шу йыллар девамында бутюн вакъыт Несибе ханым эвден-эвге юрип, беянатлар астына имзалар топлады.1970 сенелери халкъымызны Къырымгъа вербовка усулынен яваш-яваш кочюрмеге башладылар. Несибе ханым вербовканен ватангъа авдет олмакъны арзу эте эди, амма аиледеки себеплерге коре, кетип оламады.

1985 сенеси огълу Марат ордуда Афгъаныстанда хызмет этти. Шу йыллар Несибе ханым ичюн энъ агъыр сенелер олды. О, андан кельген гробларны корип, пек чокъ козь яш тёкти. Огълу сагъ-селямет къайткъаны ичюн дуалар эте. Огълу Зия Алманияда хызмет этти ве андан генерал олып къайтты. Балаларынынъ эписи яхшы тасиль алдылар, шимди месулиетли вазифелерде чалышалар. Несибе ханым «Къараман ана» унванына ляйыкъ олды. Торун ве торунчелери бар.

1990 сенеси Къырымгъа къайтты ве шимди Акъмесджит шеэри дживарындаки Акъмечеть къасабасында онынъ бабасы Аблямит Борсеитовнынъ адыны ташыгъан сокъакъта яшай. «Дженк, оккупация, сюргюнлик меним омюримде терен из къалдырды», – дей Несибе ханым.

Лентара ХАЛИЛОВА.

Шефикъа Гаспринская ве миллий аньанелер

Эшреф Шемьи-заде адына 42 санлы мектепте мусусульман къадынлары арекетининъ етекчиси, «Алем-и Нисван» меджмуасынынъ муаррири Шефикъа Гаспринскаягъа багъышлангъан, эм де меджмуанынъ 1906 сенеси март айында бириндджи саны чыкъкъаны мунасебети иле тедбир олып кечти.

Тедбир Къырым джумхуриет джемаат тешкиляты «Алем и Нисван» къырымтатар миллий меркези» тарафындан тешкилятландырылды.

Тешкилятнынъ реиси Къырымда нам къазангъан журналист Лентара Халилова чыкъышында «Алем-и Нисван» меджмуасынынъ дюнья юзю корюви мунасебети иле мектеп ве китапханелерде бир сыра тедбирлер оладжагъыны къайд этти эм де меджмуанынъ дюнья юзю корюв тарихы, Шефикъа Гаспринскаянынъ аяты ве фаалиети, тюрк дюньясында къадын-къызларнынъ арекетине, тасильнинъ инкишафына къошкъан иссеси, ве Къырымда Тюркиеде алып баргъан хайрие ишлери, миллий аньанелеримиз, урф-адетлеримиз акъкъында икяе этти.

«Биз эр сене бу дюньяджа белли къадын акъкъында тедбирлер отькеремиз, амма бу сене тедбирнинъ эмиети шунда ки, бизим белли къадынларымыз кийген феслерининъ нусхасы нумайыш

этиледжек. Оларны истидатлы багъчасарай усталары тиктилер», – деди.

О, Шефикъа Гаспринскаянынъ фаалиетинен багълы викторина отькерди. Гъалиплер бахшыш оларакъ, ана тилимизде чыкъкъан китапларны къазандылар.

Къырым джумхуриет джемаат тешкиляты «Алем и Нисван» къырымтатар миллий меркези»нинъ азасы, къырымтатар тили ве эдебияты оджасы Наджие Халилова миллий аньанелер, къырымтатар эски нагъышлав усулларыны гъайрыдан тиклеген багъчасарайлы земаневий усталарнынъ фаалиетлери акъкъында икяе этти.

«Миллий нагъышлав боюнджа оджа ве уста Зарема Мустафаева Шефикъа Гаспринская ве Зухра Акчурина феслерининъ аджайип нусхаларыны яратты. Фестеки учь пускульни исе Зоре Исмаилова азырлады», – деди Наджие ханым.

Икяесини девам этер экен, къырымтатар миллий нагъышлары, фестеки орьнеклер ве оларнынъ маналары акъкъында кениш сёйледи, эм де миллий феске багъышлап язылгъан шиирни окъуды.

Корюмли къадынлар акъкъында берильген малюматлар, айтылгъан меракълы икяелер талебелерде меракъ уянтты.

Тедбирнинъ сонъунда мектеп директоры, онынъ муавинлерине ве къолтуткъан оджаларгъа тешеккюр бильдирильди.

Н. УЛАНОВА.

Муим тевсиелер

Тавукъны арытмакъ сыры

1. Эгер сиз тавукъны тюкяндан сатын алсанъыз, яхшысы, ондан шорба пиширменъиз. Чюнки тавукъ шорбасыны пек севсенъиз биле, ондан тек зарар корерсинъиз. Эр кеске белли ки, шимди буюк комплекслерде осьтюрильген тавукъ ве дигер эв къушлары ольмесин, хасталанмасын деп, оларны турмай иляджлайлар. Бу иляджлар этлерине синъе ве, эльбетте, ашагъан адамнынъ вуджудына кече.

Тавукъны пиширгенде иляджлар сувгъа чыкъалар. Зарарлы мальземелерни темизлемек ичюн этни эки сувда пиширмели. Яни, тавукъны сувукъ сувгъа къойып, къайнатмакъ ве шу сувны тёкмек, кене тазе сув къоймакъ ве кене тёкмек керек. Бойле тавукъ этини ашамакъ мумкюн.

2. Тавукъны фурунда пиширгенде зарарлы мальземелерден арытмакъ ичюн ичиндеки юрек, джигер, акъ джигер, ашкъазанны чыкъарынъыз, яхшы этип темизленъиз ве номай сувда ювунъыз. Ички органларда токсинлернинъ чокъсу топлана. Тавукъ терисинде де чокъ токсинлер бар, бунынъ ичюн оны да сыдырынъыз.

3. Тавукъны тузлу иринтиде (_+маринад+_) де кимиядан арытмакъ мумкюн. Иринтини япмакъ ичюн бир литра сувгъа 3-4

аш къашыгъы туз, 2 аш къашыгъы лимон шырасыны къарыштырынъыз. Бу иринтиде тавукъны эки саат тутунъыз, сонъ сувны тёкюнъиз, тазе япылгъан иринти къошунъыз.

Эгер бойле усулны бегенмесенъиз, тавукъны минераль сув ярдымынен арытынъыз.

Весикъа тилинен: зиялылар мураджааты

Анаяса денъишмелери оны виран этеджек

Русиенинъ энъ корюмли ве, эсасен, Москвада яшагъан, зиялылары Анаяса инкъиразына ве акисанаяса исьян денъишмелерине ёл бермемек огърунда мемлекет гражданларына мураджаат иле булундылар. Гъает эмиетли, бунынънен берабер, хавфлы вакъиалар пейда олгъанынен илери джемааткъа озь мерамы – позициярыны халкъкъа мураджаат шекильде бильдирмек аньанедир.

Сонъки сефер мерам косьтермек ичюн зарурият 2014 сенеси, Къырым ишгъаль олгъанда чыкъкъан ве дюньягъа невбеттеки бильдирюв ашкяр этильген эди. Бу сефер исе белли инсанларнынъ мураджааты яйынмасынынъ себеби – Русие Анаясасына теклиф олунгъан 70-ке якъын денъишмелер ве 22-апрельге бельгиленген плебисциттир (рей берюв).

О денъишмелернинъ арасында экиси, бир сыра джемаат эрбаплар, сиясетчилер, журналистлернинъ айткъанына коре, энъ муимдир. Ве, асылында, плебисцит, Анаясагъа, бельки де, тек бу эки денъишмени кирсетмек ичюн япыла, деген фикир чокъ айтыла. Къалгъан денъишмелер – козьбояма, эсас тренге шамата чыкъармакъ ичюн такъылгъан бош вагонлар.

Бу эки буюк эмиетли шей бойле: 1) бугуньки президентнинъ девлет башында тургъан эвельки чокъйыллыкъ муддетини «сыфырлаштырмакъ» ве, бунынънен, онъа 2024 сенеси оладжакъ сайлавларда гъайрыдан, санки о, эвель бу вазифеде 24 йыл чалышмагъан киби, янъы имкянлар, даа догърусы, сайланмагъа акъ бермек; 2) Русиенинъ ички къанунлары халкъара къанунларындан устюн олгъаныны тасдикълагъан маддени кирсетмек.

«Эхо Москвы» радиосынынъ сайтында бир къач кунь эвельси ерлешкен бу весикъаны чокъ изаатламагъа ихтиядж ёкъ – эр шей онынъ озюнде язылгъан ве яхшы анълайышлы. Тек айта билемиз муим ракъамны: мураджаатны чешит саада чалышкъан 427 эрбап имзалады.

Оларнынъ эксериети – нуфузлы медиаларда чалышкъан журналистлер (сёз сырасы, араларында Ташкент университетининъ мезуны, белли муаррир, ватандашымыз Эльмар Муртазаев де бар), чокътан-чокъ адлиеджилер, шу джумледен, белли алимлер ве абулкъатлар, корюмли джемаатчылар,

икътисадиятчылар, шаир, языджы ве эдебиятчылар, Илимлер Академиясынынъ бир къач азаларыдыр.

Акъ-Ярдаки корюшюв ве тарихкъа нафиле далув

Сиясетке уймагъан буюк алим инкяр этиле

Бир къач йылдан берли, белли себеплерге коре, 18-март раатлыкъ кунюдир, чюнки «байрам». Бу куню Русие президенти, былтырки киби, Къырымгъа кельди, анда-мында айланды, Севастополь, деп адландырылгъан Акъ-Ярымызда андаки джемаатнен корюшти. Корюшювге сечильген о векиллер президентке чешит меселелерни феслендирдилер, насылдыр теклифлерини айттылар ве президент тарафындан къолтутув, ярдым бериледжеги акъкъында бекленильген джеваплар эшиттилер.

Тедбирнинъ стенограммасыны бакъкъан адам дикъкъат эте биле: бу сефер халкъымыздан анда кимсе ёкъ эди. Олса да сусып отургъандыр, чюнки тасавур ойле – 50–60 иштиракчиден истегени чыкъышта олды.

«Бизимкилер» корюшювде олмагъанынынъ себебини там догърусы белли дегиль, лякин тахмин этмек мумкюн: девлет ёлбашчысына «алтын бешик» бахшыш этильди; XVIII асырнынъ сонъунда насылдыр хаялий эджатларымыз Русие империясына чапып къошулмагъа истегенлери акъкъында кимсе бильмеген-корьмеген насылдыр весикъа онынъ къолуна туттурылды…

Иште, бундан эвель бельки даа, хаберимиз олмагъан, бир неснелер эдие этильгендир ве, бунынънен, бериледжек эшьялар, бесе-белли, биткендир. Башкъа, котерильмейджек, къыймети сынъырсыз къоджаман шейлер исе, якъын-узакъ кечмиште бутюнлей, топрагъымызнен берабер чекип алынгъаны сыр дегиль. Алынаджагъы олмагъан сонъ шартмы о «бизимкилерни» чагъырмакъ?

Лякин меселе бу, корюшювнинъ тешкилятчыларына багълы олгъан, уфакъ-тюфек тертип-эдеп аляметлеринде дегиль. Меселе – о корюшювде бизим екяне Ватанымыз ичюн, чокъ кениш даркъалгъан ве анда-мында текрарлангъан, язылгъан, шовинистлернинъ гонълюне мельэм олып ятышкъан нелер айтылды. Айдынъыз, стенограмманы бакъып, динълейик:

«_+Херсонес – это источник зарождения и веры, и русского народа. Не только русского, но и украинского, белорусского, именно поэтому это место является в известной степени сакральным для нас, потому что после того, как здесь крестился Владимир, крестил свою дружину, за этим началось Крещение Руси, основываясь, как наши выдающиеся историки пишут, на сочетании факторов: власть князя, единый рынок, единый язык, и к нему присоединилась единая вера. Это сплотило разрозненные

славянские племена, проживающие на этой территории, в единый народ, и стал складываться русский народ+_…».

Пайымызны алдыкъмы, еримизни корьдикми? Биз монгъол чёллерининъ бир уджундан дигерине чапып юргенде, Къырымда, юксек медений-маневий муитте насыл улу халкъ мейдангъа кельгенини ве бу темелли нокътаи назар бутюн дюньягъа ашкяр этильгенини анъладыкъмы?

Анъламагъан олсакъ, девлет башынынъ даа, озь-озюни инандырмакъларыны пекиткен, сёзлерини текрарлайыкъ: «_+безусловно, Крым – уникальное место. Веками здесь, веками просто всё концентрировалось, концентрировался интерес Российского государства здесь+_…».

Догърусыны айткъанда, о, бираз арткъач ишни япмагъа тырышты, чюнки салонда топлангъанларны ве, умумен, ярымадада яшагъан онынъ семетдешлерини къандырмагъа аджети ёкъ эди. Олар, чокътан бу, 1952 сенеси, яни президентнинъ яшдашлары олгъан, совет тарихчылары догъургъан «ильмий» уйдурмалар ве сиясий сахтеликлер тесиринде яшап кельмекте. Къырымнен мешгуль бугуньки пропаганданынъ аякълары о сасыкъ девирден осип кельмекте.

Тарихий керчекликке исе буюк ве, энъ муими, виджданлы рус алими, тамам юз йыл эвельси агъыр девирде агъыр хасталыкътан кечинген Русие императорлыкъ Академиясынынъ энъ яш (бутюн девир ичинде) акъикъий азасы, гъает надир истидат саиби Алексей Шахматов (1864–1920) ве онынъ меслекдешлери якъындырлар. Алексей Александрович, атеши енгиль олсун, юкъарыда анъылгъан ве Къырымны ютмакъ иштаасы кунь-куньден артмасына биревлернинъ лезетини ачкъан ве X асырдаки Киев князининъ хачланмасынен багълы белли вакъиаларны махлюкийджесине сахтеликке огъратмасына сед чеке.

1906 сенеси Санкт-Петербургда айры, 125 саифели «Корсунская легенда о крещении Владимира» (адына дикъкъат этинъ – эфсане экен!) чыкъкъан китапчыгъында бойле иддиалар мевджут: «_+Рассказ о крещении Владимира в Корсуни является искусственным произведением, построенном не на фактическом а на чисто литературном материале+_» (5,6-нджи саифелер); «_+основным мотивом этой корсуньской легенды было чудесное исцеление русского князя от приключившейся ему внезапно болезни+_» (122-нджи с.).

А. Шахматов, даа башкъа филолог-тарихчылар сырасында, князьнинъ хачланмакъ ерлери бир къач ола бильгенини де тасдикълай. Бир къач къадимий йылнамелер (_+летописи+_) акъкъында: «_+из которых одно повествовало о крещении Владимира в Васильеве, а другое – о крещении в Киеве+_» (10), деп яза.

Сюргюнликтен сонъ башлангъан ве бугунь девам эткен, къырым халкъыны Къырымгъа алякъасы олмагъаныны косьтермек, онынъ мында девлетчилигини тиклемеге акъкъы ёкълугъыны исбатламакъ сиясети, корюне ки, чултутмайджакъ делиллерге эсасланмакъта.

Бу себептен, сиясий тарафтан келишмеген, Ватанымыз – Къырымгъа нисбетен ишлетильген импер дуйгъуларнынъ тозуны къакъан А. Шахматовнынъ бу киби эсерлери, деерли, дердж этильмей. Амма акъикъат – эртеми-кечми, бирев буны истейми-ёкъмы – ортагъа мытлакъ чыкъа ве адалет тикленильмесине мытлакъ кетире. Алла Тааля дюньяны ойле къурмаса, асылында яратмаз эди…

Б. АДЖДЖЫ.

Сынъыр кечюви: ясакъ истисналары

Украина президентининъ Къырым векялетханеси Къырым ве Украина арасындаки мемурий сынъырны кечмеге рухсет берген истисналарны (_+исключение+_) ашкяр этти. Малюматта бойле себеплер косьтериле:

Къырымда/Украинада регистрация олмаса биле, адамнынъ къолунда о ерлерде яшагъаныны тасдикълагъан весикъа олмалы;

якъын догъмушларнынъ вефаты (_+смерть+_);

тиббиет ярдымында зарурием;

гуманитар ярдым керек олса, къоранта азасынен Къырымгъа кирмек/Къырымдан чыкъмакъ мумкюн;

сиясий такъиплер себебинден Къырымны аджеле суретте терк этмек мумкюн.

«Эгер мезкюр себеплер ер алса, сынъыр нокъталарына келип еткен гражданларны Украина Девлет сынъыр хызмети мемурий сынъырдан кечирмек керек», – деп къайд этиле, джумледен, малюматта.

Белли олгъаны киби, Украина ве Къырым арасындаки мемурий сынъыр 3-апрельгедже къапатылды.

Акциялар девам этмекте

18-мартта «Стратегия-18» тешеббюсининъ фааллери Москванынъ меркезий сокъакъларына шиарларны тутып чыкътылар. Олар бу сефер де announceхнелерде булунгъан ватандашларымызгъа къолтуттылар. Белли ки, Санкт-Петербург ве Москванынъ фааллери бир группагъа бирлешип, эр айнынъ 18-нджи куню инсан акълары ичюн янъгъыз пикетлерни отькерелер.

Мекке ве Медине джамилери къапатылды

Коронавирус хасталыгъы дюньяда даркъалгъаны себебинден Сауди Арабистанда чокъ асырлар девамында ильк кере белли олмагъан вакъыткъа Мекке ве Мединедеки къадимий диний

дегерликлер къапатылды. 17-мартта акимиет эписи джамилерде дуалар отькермек, намазларны къылмакъ ясакъ этти.

Сонъки малюматларгъа коре, мемлекетте хавфлы хасталыкъкъа къарарнен 300 адам огърады. Къыраллыкъ махсус тедбирлер кечирип, четэллилер ичюн эписи тышкъы сынъырларны къапатты. Дюньядаки чокъсу джамилер къапатылды. Чокъсу мусульманлар ибадетлерини эвлеринде, базылары исе джамилер янында къылалар.

«Эвге» – интернет вастасынен

Режиссёр Нариман Алиевнинъ «Эвге» фильмини эндиден интернетте, лякин тек Украина территориясында корьмек мумкюн. «Бугуньде эр биримизде озь фикирлеримизге, догъмуш инсанларнынъ эмиетине, муимлигине къыймет кесмек вакъыт чокътыр. Умют этемиз ки, къоранта, Ватан ве агъыр такъдиримиз акъкъында бу фильм мезкюр къыйметликлерге гъайрыдан бакъмакъ имкян яратыр», – деп языла фильмнинъ саифесинде.

Ана тили ве эдебиятындан юксек нетиджелер

17-мартта Акъмесджит дживарында ерлешкен Мамут-Султан къасабасында Я. Слонимский адына мектеп-гимназиясында Акъмесджит больгесинде чалышкъан ана тили ве эдебияты оджалары ичюн меракълы семинар олып кечти. Семинарнынъ мевзусы «Ана тили ве эдебиятынынъ земаневий дерси вастасынен дигер фенлернен багъланып ве шахсны шекилленювинде нетиджелерге иришмек». Ана тили ве эдебияты оджапчеси Майре Сейяр къызы Саттарова 9 «в» сыныфында ана тили дерсинде буюк усталыкъ ве теджрибе косьтерди.

Семинарнынъ макъсады: оджаларнынъ зенаат севиесини юксельтмек, теджрибенен болюшмек, семерели усуллардан файдаланып, дерс джерьянында талебелернинъ девлет имтианларына азырланмасыны косьтермек, оларнынъ шахсиетине бакъып, дерслерге азырлыкъ корьмек.

Тедбирнинъ башында Мамут-Султан умумтасиль мектеп гимназиясынынъ мудиреси Н. Федорченко кельген оджаларны селямлап, къыскъадан мектеп акъкъында малюмат бильдирди. Гимназия акъкъында видеоролик нумайыш этильди.

Ана тили дерсинде мевзу оларакъ «Муреккеп джумле. Текрарлав ве пекитюв» (эм де девлет имтианларына азырланув мешгъулиетлери косьтерильди). 9 «в» сыныфында 26 талебе бар эди. Теджрибели оджапче М. Саттарова дерсте чокъ усулларны ишлетип, талебелер мустакъиль суретте чалышып, семерели нетиджелерге иришкенлерини нумайыш этти. Талебелер дерсте атта озьлерине къыймет кесип, джевапларыны меракълы тарзда

беян эттилер. Текст, диктант, морфологик талиль этюв, синтаксиске аит мевзуларны текрарладылар.

Дерсте бутюн талебелер иштирак этти. Дерснинъ сонъунда терек ресиминде учь чечек тюске коре: къырмызы, сары, ешиль – бильги севиелери бельгиленди.

Дерсте оджалардан Н.Абдуллаева, Э.Нуфтуллаева, З.Бекирова, Л. Муртазаева, Э. Мамбеталиева, Н. Сулейманова, Э. Мустафаева, З. Люманова, Э. Назарова, А. Темиргазиева, З. Джеппарова, М. Гафарова, Г. Меметова, З. Авамилова, Л. Билялова, Э. Эреджепова, З. Аблякимова ве Акъмесджит больге усулджысы Р. Мустафаева дерсни бегенип, оджапчеге алгъыш сёзлерини айттылар.

1-«в» сыныф талебелери С. Алимова оджапчесинен «Къолчачыкъ» масалыны косьтердилер. Мусафир олып кельген оджапчелер олардан айретте къалдылар. Ана тили ве эдебияты оджапчесиАнжела Нузет къызы Иззетова ве музыка оджасы У. Темеш 6-11 сыныф талебелеринен «Ватанымыз – Къырым» адлы концерт программасыны азырладылар.

Семинарнынъ сонъунда эр кес бир фильджан къавеге давет олунды. Кельген оджапчелерге эдиелер такъдим этильди. Достане муит, котеринки рух укюм сюрди. Мектепнинъ миллий сыныф оджалары тедбир азырлавда бир якъадан баш чыкъарып, къолтуттылар.

Майе Нури къызы ДЖАНКЛЫЧ
Мамут-Султан мектеби башлангъыч миллий сыныф оджапчеси.

Къырым ханлыгъында маиший тертип ве эляллыкъ

Сыджакъ сув агъы, темиз кенеф...

Интернетте 2008 сенеси дердж олунгъан «У крымских ханов были унитазы и водопровод с горячей водой» адлы макъалеге расткельдим. Бизим ватандашларымызгъа бу малюмат меракълы олур, деп сайдым.

Ярымадада ильк коммуникациялар 25 асыр эвельси пейда олгъан.

Бундан чокъ асыр эвельси искитлер урум мустемлекеджилерини «чокъ назик» (_+изнеженность+_) олгъаны ичюн оларгъа нефрет беслегенлер (_+презирать+_). Чюнки урумлар аскерлерге ляйыкъ аякъёлгъа чалыгъа (_+кусты+_) я да чукъурларгъа бармай эдилер. Аксине, кенефлерни эвлер ичинде ве атта сокъакъта джемаат файдалансын, деп къура тургъанлар. Кельмешеклер пек чокъ, яни афтада бир кере ювуна экенлер.

Сасыкъ къокъусы олгъан Авропада гедже бадиелер медениети (_+культура ночных горшков+_) бар эди. Иште, бу Авропада Къырым истисна олгъан – анда бугуньде земаневий адамлар файдалангъан эр шей, атта фаянс унитазлары да мевджут эди.

400 йыллыкъ бору – чалыша

Бир къач йыл эвельси Багъчасарайда къадимий Бурма-Чешмени гъайрыдан тиклемек истедилер. Бу чешмеге сув чокъ асырлар эвель шеэрде кечирильген муреккеп сув агъы къурумындан тюше эди. Чешмеге алып кельген къадимий сув агъынынъ кучюк бир къысмыны теткъикъ эте бильдилер. Чокъ асыр эвель къурулгъан керамик трубалар але даа къулланыла, чалыша. Багъчасарайда чешмелернинъ сайысы юзлернен эсаплана эди. Сувны бунен берабер шахсий ве джемаат амамларына (_+баня+_) кечире тургъанлар.

Къырымны та XVII асырда зиярет эткен тюрк сеятчысы Эвлия Челеби бойле язгъан эди: «_+По верным словам моих друзей, в городе в больших дворцах есть 600 бань, так хвалятся мои крымские друзья+_». Демек о заманларда сув агълары не къадар буюк олгъаныны бельгилемек мумкюн.

Якъында Багъчасарайда асфальт тюбюнде ерасты (_+подземелье+_) яни шеэр сув агъына кириш тапылды.

– Кечитлер (_+ходы+_) къарарнен 23 метр теренликте олгъан, – деп хатырлай теткъикъатнынъ иштиракчиси, Багъчасарайдаки фотограф Галина Чемисова. – Базы ерлерде булар топракъ ичинден балталанып япылгъан, базы ерлерде къавий таштан къурулып пекитильген. Оларнынъ юксеклиги учь метр ве зияде эди. Юкъарыгъа кечишлер корюнди: олар ярдымынен ичине кирип бозулгъан агъларны тамирлегенлер.

Къадимий сув агъы, гъалиба, чокъ бозулмагъан – трубалар аязлардан патламай, чюнки ер тюбюнде температура даимий олгъан. Бу кечитлернинъ тынч олмагъан вакъытлардан даа бир файдасы олгъан: олардан шеэрнинъ керек ерине бармакъ мумкюн ве тёпеге чыкъмакъ чареси бар эди. Бунынъ ичюн водопровод планы акъикъий девлет сыры олгъан ве тек бир къач кишиге белли эди. Багъчасарай ер тюбю кечитлер ве анда сакълангъан хазинелер акъкъында эфсанелер хазине къыдыргъанларны къозгъалата тургъан.

Хансарай санитар къурумлары: мермер ве фаянс

Багъчасарай хансарайында 33 чешме, чокъ декоратив ве ялдав ичюн бассейн олгъан. Даа бир къач амам комплекси, эр бири янында кенеф бар эди.

– Бугуньде оларнынъ конструктив шекилини биз тек бельгилей билемиз, – деп анълата Багъчасарай тарих-медениет заповеднигининъ къадимий шеэр археология болюгининъ мудири Алие Ибрагимова. – Бу къурум рациональ тюшюнильген: амамларгъа сув кечирильген, о ерде къыздырылгъан, къулланылгъан сув исе борулардан кенефлерге кете эди. Сув чешмелери (_+кран+_) унитазларда я да оларнынъ устюнден ерлештирильген – бойле ювув системи. О «отургъычлар» земаневийлерден чокъ фаркъ этмегендир, чюнки олар бугуньки

киби фаянстан ясалгъан. Кимерде мермер ташы ве ерли мермерге ошагъан киреч ташы (_+известняк+_) къулланылгъан, кирамет унитазлары да олгъан. Амамларда гедже-куньдюз сыджакъ олгъан ве сыджакъ сув бере эдилер. Иште, бугуньде чокъ къырым сакинлери бойле мутешемликни – гедже куньдюз сыджакъ сув тек хаялда корерлер…

Эбет, хан ве онынъ якъынлары, мемурларына, аджетлерини япмакъ ичюн эр сефер амамларгъа бармакъ къолайсыз. Бу себептен сарайда чокъ раковиналар (таш вазалар) олгъан ве кенефлер иле – чешит мермер ве кирамет иле диварлы дёрт квадрат метрлик одалар олгъан. Археологик къазмаларында кенефлернинъ къалымтыларыны ве «беяз достлар»дан фрагментлер де тапылды.

Сабун ве къокъуларгъа севги

Сёз сырасы, къадимий Къырымнынъ сакинлеринде сабун олгъан, амма о бир шейге ошамагъан ве пек уджуз олгъан. Оны топракътан къазып чыкъаргъанлар. Бу хусусий беяз я да кок чамур (_+глина+_) – кил, «сабун ташыны» эм кирни ювып ташлай эм де вуджутта сачларны гъайып этмек ичюн файдалангъанлар. Эпиляция джерьяны къолай олгъан: амамджылар бу чамурнен муштерилерни якъа ве сонъра къатты къолчакъ иле темизлегенлер. Къырымдаки энъ эски кил ишлемелери Багъчасарай дживарында ерлешкен. Айтмакъ ерли ки, Акъярдаки мешур Сапун-дагъ адыны анда кил – сапун (сабун) олгъаны ичюн алды.

Къырым ярымадасындан кечкен Улу Йипек Ёлу яхшы къокъулар севген зенгин адамдаларны мис (_+аромат+_) ягъы ве мислернен теминлей эди. Парасы азджа олгъан инсанлар ерли отлар – къарабаш от (_+лаванда+_), нане, чобан оту(_+чабрец+_) киби отлардан файдалана тургъан.

Адамлар махсус чешит тюрлю къокъу лампады (_+курильница+_) сатын ала эди. Эр бир одада яхшы къокъулар олгъаныны эр кес бегене экен. Багъчасарайдаки къазмаларда бойле лампадлар чокъ тапылгъан.

Яхшы къокъулар хасталыкълардан къорчалай, деп сайылгъан. Бунынъ ичюн ёлда чокъ юрген ве ювунмакъ имкянындан марум олгъан тиджаретчилер, аскерлер озь янына алтын, кумюш ве тунч ильван (_+подвески+_) алып, ичине къокъулы ягъгъа шишкен памукъ я да къоюн курки къойгъанлар.

О заман Авропада исе…

Гъайрыдан тикленюв (_+эпоха Возрождение+_) девирининъ мешур рессам ве кешфиятчы Леонардо да Винчи сортирге де дикъкъат айыргъан эди: «_+Сиденью нужника так поворачиваться, как окошечку монахов, и возвращаться в свое первое положение противовесом. Крышка над ним должна быть полна отверстий,

чтобы воздух мог выходить+_». Лякин онынъ ишлемелери назарие олып къалды.

Луврда ве Версальде, френк къыралларнынъ сарайларында бир кенеф де ёкъ эди. Коридорда я да ачыкъ пенджереге аджет япмакъ ярамай, эдепсиз деп сайылмагъан. «Гедже вазалар» я да бадиелерни сарайнынъ къапулары огюнде арттаки азбаргъа тёке экенлер.

Сарай эвлерде (_+замки+_) кенеф оларакъ тыштаки диварларда тешиклер иле махсус къуруджылыкълар ишлетильген. Андан сийдик-аджетлер догъру ерге, атта отип кетеяткъан адамлар устюне тёкюле эди.

Орта асырдаки Лондрада махсус гедже къаравуллар тайинленген, олар кечип кеткен адамларгъа пенджереден пусюрликлер устюне тёкюледжеги хавфлыгъы акъкъында хабер эткенлер.

Алманияда агъачаякъ (_+«ходули»+_) модагъа кирген – шеэр сокъакълары о къадар пусюр эди ки, анда юрмесининъ чареси олмагъан, агъачаякъ исе ярдым эткен.

Азырлагъан
С. АБДУРАХМАНОВА.

Ресимлерде:

1. Ильк оларакъ фотоджы Г. Чемисова къадимий сув агъыны корьген.

2. Сув агъы къурумынынъ кечитлери тар, амма юксеклиги учь метрге ете экен.

Аналар байрамы

Баарь байрамы огюнден сыныфымызда аналаргъа багъышлангъан тедбир олды. Оджапчемиз Эльмаз Нури къызы бизге аналар ве оларнынъ къыймети акъкъында икяе этти. Сонъ биз аналар ве баарь акъкъында эзберлеген шиирлеримизни, бирер-бирер чыкъып, окъудыкъ. Оджапчемиз видеогъа алды ве аналарымызгъа вайбер вастасынен ёллады. Меним анам корип, пек къуванды.

Шу куню биз ичюн бекленмеген шей олды. Ашханеге уйлелик ашамакъ ичюн бардыкъ ве сыныфымыз озюнинъ ерине отурды. Бизим сыныфымыз къызлар сыныфы олып, отуз бир талебе окъуймыз. Даа бир сыныфта тек огъланлар окъуй. Оларнынъ масалары бизим масаларымызнынъ янында олып, уйлелик ашкъа берабер чыкъамыз. Биз отургъан сонъ оларнынъ эписи бир кереден ерлеринден турып, бизге догъру кельдилер ве эпимизге бирер шоколад бахшыш эттилер. Бу бекленильмеген арекеттен пек къувандыкъ ве тесирлендик. Уйледен сонъ биз де оджапчемизнен берабер оларнынъ сыныфына кирип, тешеккюр бильдирдик, бир къач шиир айттыкъ. Огъланлар да къувандылар ве мемнюн олдылар.

Медине МУСЛЯДИНОВА,
7 санлы мектепнинъ
3-нджи «в» сыныф талебеси,
Акъмесджит шеэри.

Къызчыкъ ве сычан

Икяе

Левае «Къырымтатар халкъ масаллары» адлы китапны окъуй эди. Тавукъларнынъ къыдакълагъан сесини эшитти. Шу вакъыт, бугунь даа тавукъларгъа ем бермегени акъылына тюшти. Китапны четке ташлап, еринден турды. Азбаргъа чыкъты. Ем чанагъыны алып, магъазгъа тараф юрди. Шу арада аякъларына мышыкъ сарылды. О, мыравлап башлады.

– Не истейсинъ, псийчик, – деди Левае ве эгилип, оны сыйпады. – Ач олдынъмы? Ач олсанъ, сычан тут да аша! Левае магъазнынъ къапусыны ачкъан арада мышыкъ ичери атылып кирди ве козьден гъайып олды. Къызчыкъ исе ем толу чувал янына барды. Ем аладжакъта ерге тёкюльген богъдайларны корьди: «Ах ярамаз сычанлар, чувалны тешкенлер!»– деди эеджанланып. Сонъ чанагъына ем толдурып, къапудан чыкъты.

Мышыкъ да къызчыкънынъ аякълары арасындан кечип, азбаргъа атылды. О, энди сычан тутып етиштирген. Мышыкъ сычанны бир кереден ашамады. Оны ерге ташлады. Неге огърагъаныны анъламагъан сычан, къачаджакъ олды. Шу арада мышыкъ ог аягъыны узатып, оны мукъайтлыкънен тутты, сонъ йиберди. Сычанчыкъ кене къачаджакъ олып, бираз огге ынтылгъан эди, мышыкъ озюнинъ агъыр панджасыны «тап» этип сычаннынъ устюне ташлады. Буны корьген Левае сычанчыкъны аджыды. Бираз тюшюнген сонъ: «Мен ... шимди», – деди де, элиндеки захире толу чанакъны четке ташлап, эвге кирди. Бираздан элинде уфакъ бир эт парчасыны котерип чыкъты. Оны аля даа сычаннен ойнамакъта олгъан мышыкънынъ бурнуна якъын кетирди де, сонъ юкъары котерди. Эт къокъусыны дуйгъан мышыкъ шашмалады. Де этке, де сычангъа бакъты. Эр алда панджаларыны созып сычрады. Этни аладжакъ олды. Шу вакъыт сычанчыкъ пытыр-пытыр этип, къачып кетти. Левае исе сычаннынъ артындан:

– Бакъ, бир даа къолгъа тюшме, экинджи кере сени къуртармам, – деп къычырды.

Этни мышыкънынъ огюне ташлады: «Аша, псийчигим, аша, сенинъ машалланъ бар», – деди. Озь-озюнден мемнюн къалгъан Левае, четте тургъан ем толу чанакъны алып, кумеске тараф кетти.

Наджие АМЕТОВА.

Газетимизни окъуп, дегеримизни сакълайыкъ

Мераба, «Къырым» газетининъ урьметли хадимлери. Интернетте бизим генчлеримизге зарур сайт ачылгъаныны

бильген сонъ, пек севиндим. Бугуньде, чокъсу адамларымыз газетлерни окъумайлар, интернеттеки ичтимаий агълар вастасынен малюмат тапалар.

Мен эписи бир газетимиз ярдымынен этрафтаки бизге аит меселелер акъкъында бильмек догъру, деп сайсам да, «газетимизге язылынъыз», деген тешвикъатларым генчлер тарафындан къолтутув корьмей, дикъкъатларыны джельп этмей. Интернет сайтында исе малюматны ерлештирип, бунен меракъ догъурмакъ – будыр газетнинъ эсас макъсады.

«Къырым» газетининъ келеджеги буюк, деп саям. Чюнки бу нешир актуаль, земаневий, миллетимизге аит меселелерни котере. Онда тербиели, акъикъатны айдынлаткъан, джесюр фикирлер, ибарелер дердж олуна. Неширде шаир олмагъан адий ватандашларымызнынъ буюк авес, гонъюльден чыкъкъан шиирлери басыла. Бу авескяр муэллифлернинъ гонълюни котере.

«Аталар сёзю – акъылнынъ козю» – будыр газетнинъ эсас гъаеси. Кечмишимизни унутмакъ ве баба-деделеримизнинъ меслеатларыны, адетлеримизни кутьмемек– миллетимизни, сыфатымызны джоймакътыр.

Газетимизни окъуп, кечмишнинъ шаатлары сагъ олгъанда газетимизде язылгъан тарихымызны, бугуньки вазиетимизни бильмелимиз. Манкъуртлар олмайыкъ, баба-деделеримизге нисбетен хаинлик япмайыкъ!

Биз дюньяда энъ гузель, аджайип миллет олгъанымызны даима акъылымызда тутайыкъ. Миллий газетимизни окъуп, адетлеримизге, аньанелеримизге риает этип, дегеримизни, ана тилимизни, озьгюнлигимизни сакълап, дюньяда миллет оларакъ кендимизни сакълап къалайыкъ.

Урьметли халкъым! Адалет тамгъа иле миллий байракъны гъурур иле тутунъыз!

Бахтыл ХАЛИЛОВА.

Маскалар тикиледжек

Ярымадамызда коронавирус даркъалувынен багълы ве маскаларнынъ ёкълугъы себебинден Судакъ, Керич ве Ялтада тикиш фабрикалары ве ательелер памукъ-марля саргъыларны тикмеге башлады.

21-мартта Къырымда ярымадамызда коронавирус юкъунчы олгъан биринджи адисе акъкъында илян эттилер. Хаста инсан Френкистанда олып, Украинадан кечти ве Къырымгъа къайтты.

Четэльде олгъан ярымада сакинлери исе кутьлевий суретте сефери акъкъында аит органларны хабердар этмеге башладылар. Акимиет четэльде къалгъан ярымаданынъ сакинлерини ватангъа къайтармагъа ишандыра. Акъмесджитнинъ учакъ лиманында кельген адамларны коронавирускъа тешкерелер.

Мараз даркъалувынынъ огюни алмакъ ичюн Русие 35 мемлекетнен сынъырларны къапатты. 23-марттан башлап исе вакътынджа учакълар учмайджакъ. Автостанцияларгъа тек билети олгъанлар йибериледжек.

Сагълыкъ темели

Иммунитетни пекиткен 6 мал

Коронавирус маразы даркъалув шараитинде инсаннынъ иммунитетини пекиткен ве юкъунчтан къорчалагъан маллардан файдаланмакъ керек. Пандемия вакъытында муим ве керекли малларны ашамакъ, зарарлы алышкъанлыкълардан вазгечип, файдалы адетлерге риает этмеси хавфлы юкъунчтан къорчаланмагъа имкян ятатаджакъ. Бойлеликнен, энъ файдалы алты малны теклиф этемиз.

1. Чешит ренкли себзелер. Оларнынъ боясында (хлорофилл, астаксантин, бета-каротин) акисэкшилик (антиоксидант) хусусиетлери бар. Олар вуджутны пеките ве керекли витаминлернен теминлейлер. Татлы бибер (къырмызы, ешиль, сары), къырмызы къапыста, броколли киби себзелер сизни чокъ хасталыкълардан къорчалар.

2. С витамини олгъан маллар. Бу витамин чокъ файдалы вазифелер эда эте, бу джумледен юкъунчларнынъ огюни алмакъ ве тедавийлемек ярдым эте. Бойле вакъытларда рационда лимон, портакъал, татлы бибер, къапыста, алма олмакъ керек.

3. Куркума. Онынъ теркибинде олгъан куркумин кучьлю иммунитет къуветлендириджиси ве янгъыгъа (_+воспаление+_) къаршы кучьлю вастадыр.

4. Зенджефиль (_+имбирь+_). Малнынъ фааль мальземеси гингерол янгъы, даимий агъры, богъазда агърыны эксильте.

5. Емиш (_+ягоды+_). Чокъ витамин ве антиоксидантлар олгъан емишлер иммунитетни пекитмеге ярдым этелер.

6. Пребиотик ве пробиотиклер. Бу мальземелер олгъан маллар ичектеки файдалы микробларны (олар ашны азм эттире) гъайрыдан тиклемеге ярдым эте ве сагълам иммун къурумны шекиллендире. Пребиотиклер мейва, себзе, захиреде чокъ. Пробиотиклер исе къатыкъ, ёгъурт, кимчи, сиркесиз япылгъан помидор, хыяр, къапыста туршулары, ешиль зейтун, соя солжасы, комбуча (чай мантары) ве иляхре.

Бундан гъайры, пандемия вакъытында мутехассыслар шахсий гигиена къаиделерине риает этмеге тевсие этелер. Меселя чокъ адам олгъан ерлерде башкъалардан узакъча турмакъ, маскадан файдаланмакъ, сыкъ-сыкъ къолларны сабуннен ювмакъ.

Бу юкъунч тийген адамлар да озь тевсиелеринен болюшелер. Вуджуткъа хасталыкътан арынмагъа ярдым этмек ичюн тавукъ

сорпасы (бульон), парацетомол ве чокъча сыджакъ ичимликлер ичмели.

Озюнъизге мукъайт олунъыз!

Г. А.

Базы йылдёнюмлерге назар ташлар экенмиз…

Акъикъий зиялылар сусып отурмадылар

Былтыр – о бирси йыллары 2014 сенеси Къырымда олып кечкен йыкътырыджы сиясий зельзеле черчивесинде олып кечкен базы сильтемлер йылдёнюмини, не ичюндир, корьмей-сезмей къалдыкъ. Язмагъа ляйыкъ вакъиаларны анъмадыкъ, хатырламадыкъ.

Хатамызны, дикъкъатсызлыгъымызны тюзетмеге даа кеч дегиль. Бу себептен, алты йыл эвельси, мартнынъ орталарында пейда олгъан эки, дерсинъ, бири-бирине къаршы догърулангъан мектюплерни интернетнинъ архивинден чыкъарып, 72 ай узакълыгъындан бир назар ташлайыкъ.

Бириси 11-мартта (2014) «Известия» газетинде 85 имзанен дюнья юзюни корьди. РФ Медениет везирлигинде азырланып ве онынъ сайтында беш ай ачыкъ турып, муэссисенинъ арекетлери саесинде о имзалар 511 еткизильди. «_+Деятели культуры России – в поддержку позиции Президента по Украине и Крыму+_» мураджаатынынъ сиясий маиети козьге чарпмаса да, не себептен язылгъаны анълайышлы эди:

«_+В дни, когда решается судьба Крыма и наших соотечественников, деятели культуры России не могут быть равнодушными наблюдателями с холодным сердцем. Наша общая история и общие корни, наша культура и её духовные истоки, наши фундаментальные ценности и язык объединили нас навсегда.

Мы хотим, чтобы общность наших народов и наших культур имела прочное будущее. Вот почему мы твердо заявляем о поддержке позиции Президента Российской Федерации по Украине и Крыму+_».

Насыл умумий тарих, умумий тамырлар? Лаф ярымадада яшагъан руслар я да Украинадаки украинлер акъкъында кетеми? Кимнинъ медениети ве маневий ирмакълары? «Къавий келеджек» дегени не? Мураджаат учюнджи шахстан («олар») башлап, бириңджиге («биз») рече…

Эки куньден сонъ, белли либераль «Новая газета»да басылгъан башкъа сой эрбаплар башкъа сой тешеббюснен чыкътылар. Оларнынъ «_+Обращение инициативной группы по проведению Конгресса интеллигенции «Против войны, против самоизоляции России, против реставрации тоталитаризма+_» адлы ве бирден юзге якъын имза топлагъан весикъасы кескин башлана:

«_+Наша страна оказалась ввергнутой в опаснейшую авантюру. Под лозунгом «Защитим русских в Крыму, а также всех украинцев от новой нелегитимной фашистской власти в Украине!» уже

произошла фактическая аннексия Крыма. Грубо нарушено международное право, разрушены принципы европейской безопасности и стабильности. Россия стремительно скатывается к новой холодной войне с Западом, тяжелейшие последствия которой невозможно предсказать+_».

Эбет, алты йылдан сонъ бу белли инсанларнынъ айткъанлары догъру чыкъты, чюнки гъарп мемлекетлери РФ икътсадиятына баягъы бир менфий тесир этиджи санкцияларны къабул эте башладылар ве олар кет-кете кенишленди. Амма акимиетни бу токътатмады. О, башындан бутюн наразы олгъан кучьлерни ашаламагъа, душман оларакъ косьтермеге тырышты:

«_+Во всех государственных СМИ России льются безудержные потоки лжи и дезинформации, а также развернута оглушительная пропагандистская кампания против всех, кто пытается поставить под сомнение правомерность действий властей, указать на их пагубные последствия для страны, для народа. Все несогласные огульно шельмуются, называются «пятой колонной» и «фашистами».

А несогласных немало. Достаточно почитать неподцензурные СМИ или многочисленные суждения в социальных сетях, чтобы увидеть, что политологи, экономисты, люди, профессионально занимающиеся внешней политикой, да и просто люди, сколько-нибудь наделенные общественной чуткостью, предупреждают, что на Россию надвигается настоящая катастрофа — экономическая, политическая, гуманитарная+_».

О вакъиалар ильк-эвеля икътисадий джеэттен буюк зарар кетиргенининъ шааты олдыкъ. Йылда бир файыз инкишаф косьтергичи сыфырлашлы. Джермай фиятларынынъ якъындаки тюшюви бу сыфырны минускъа чевиреджек. Къырым озюне буюк дикъкъат талап эткени Русиенинъ дигер, шу джумледен, фукъаре виляетлери эсабындан олды. Иште, деделеримиз, бойле алда Аллагъа эманет, дегенлер…

Б. АДЖДЖЫ.

Мустемлеке мемлекет оларакъ…

Алты йыл эвельси, 27-мартта Бирлешкен Миллетлер Баш ассамблеясы Украина территориаль бутюнлиги акъкъында резолюцияны къабул эткен эди. Эм де алты йылдан берли БМ мониторинг миссиясы Къырымдаки вазиетни, четтен олса да, козетип турмакъта.

Кечкен сененинъ нетиджелерине коре, БМ Къырым боюнджа, кене де 27-мартта, невбеттеки беянатны къабул этти ве Русиени кене инсан акъ-укъукъларына риает этмеге чагъырды.

Бойлеликнен, весикъада къайд этильген халкъара къанунлары бозувларындан РФ силялы кучьлерге Къырым сакинлерини меджбурий чагъырмасы, депортация ве яшагъан ерини

денъиштирмеге меджбуриет анъыла. Тешкилятнынъ бильдиргенине коре, былтыр 191 инсан кочьмеге меджбур этильген.

«Биз Русие Федерациясыны халкъара укъукъ боюнджа месуль субъект эм де халкъара гуманитар укъукъкъа бинаен мустемлеке мемлекет оларакъ Къырымда инсан акъ-укъукъларына риает этмек саасында озь меджбуриетлерини эда этмеге чагъырамыз», – деп язылы беянатта.

Истикъбальден марум эте

29-мартта 14 адам «Омский метропикет» адлы тедбир отькердилер. Пикет иштиракчилери Анаясагъа денъишмелер кирсетильмесине къаршы шиарлар нумайыш эттилер.

Тедбир иштиракчилерининъ фикирине коре, Баш къанунгъа кирсетиледжек денъишмелер ве оларны омюрге кечирмек усулы Русие Джинаий кодексининъ 278, яни: «Акимиетни зораки тутув ве анаяса къурумыны денъиштирюв» маддеси месулиетине тюшмекте. Илериде оладжакъ рей берюв исе къанун бозувны акъламакъ ичюн япыла.

Ал-азырда 22-апрельге тайинленген рей берюв, таджмараз (коронавирус) даркъалмасы себебинден белли олмагъан вакъыткъа къалдырылды. Лякин рей берювни эртеми, кечми, эписи бир кечиреджеклер. Бу, ермайгъа фият тюшкени, пандемия даркъалувынен багълы эписи мемлекетлерде икътисадий кризис юзь бергени даиресинде, Русиени истикъбальден марум эте, деп сая пикетчилер.

Меракълысы шу ки, полислер нумайышчыларны къуваламады. Келип-кечкен адамлар исе шиарларны окъуй, фотогъа чыкъара ве рей берювге мытлакъ бармакъ, амма денъишмелерге къаршы чыкъмакъ керек олгъаныны айттылар.

Баскъы ве ашалавлар токътамай

Русиеде ясакъ олунгъан «Хизб ут-Тахрир» иши боюнджа буюк муддетлерге махкюм этильген Айдер Салединов, Теймур Абдуллаев ве Эмиль Джемаденов Башкъортостаннынъ Салават шеэриндеки колонияларгъа барып тюшкен сонъ, чокъ керелер джореме изоляторларгъа (ШИЗО) ерлештирильдилер.

Абулкъатнынъ айткъанына коре, незаретчилер чешит олмайджакъ, «авадан алынгъан» шейлерге илишелер ве оларны буюк къаиде бозувы, деп косьтерелер. Меселя, Айдер тёшегини кереги киби джыймагъаны ичюн 10 кунь «къазанды». Теймур чешит: мемурнен селямлашмагъаны, тёшегини джыймагъаны ве иляхре себеплерден джезаланып турмакъта ве изолятордан чыкъмай десенъ, ола.

Э. Джемаденов да колониягъа 15-февральде тюшип, аман-аман бутюн вакъыт изоляторда кечире. Оны де сабалыкъ

мешгъулиетлерге чыкъмагъынында, де куньдюз юкълагъанында, даа да насылдыр къаиде бозувларда къабаатлайлар.

Бойле мунасебетнинъ себеби, А. Абдуллаевнинъ фикирине коре, баскъы япып, тюрьме мемуриетинен ишбирликке меджбур этмектир.

Узеир Абдуллаев ал-азырда тек агъзавий тенбиге огъратылды. Лякин мабюснинъ сагълыгъы осал. Онынъ тумавы кечмей ве оны кимсе тедавийлемей. Рустем Исмаиловны исе тапып оламадылар. Ёлланылгъан 16 санлы колонияда о ёкъ, деди абулкъат Эдем Семедляев.

Эманетлер тиклениле

Украина миллий банкы Къырым сакинлерини кене резидент оларакъ таныйджакъ. Бойлеликнен, Къырымда яшагъанлар Украинада банклары хызметинден файдалана биледжеклер.

Бундан эвель олар тек «переселенец» статусыны алгъан сонъ резидент сайылмагъа башлай эдилер. Денъишмелер 27-апрельден кучьке киреджек. Лякин Къырым сакинлери мезкюр банкларда сакълангъан озь парасыны алып оладжагъы-олмайджагъы даа белли дегиль.

Янъы Къырым сонетлери: озьгюн назм шекилинде ферасетли сёзлер джыйынтыгъы

Сыналгъан бу *ё*лда енъермиз мытлакъ…

Несирий эсерлерни, эсасен, мевзу зенгиллиги яшартып, тазерттирип кельсе, назмий алем, энъ-эвеля, шекиль чешитлиги вастасынен нефес ала, чечеклей. Шекиль дегенде, эбет, назмий ольчюв (_+поэтический размер+_), везин (_+ритм+_), къафие (_+рифма+_), услюп (_+стиль+_), жанрлар ве шииeconтнинъ базы дигер хусусиетлерини козьде тутамыз.

Секиз асырдан зияде къадимийликтен (бу даа бильгенимиз) бизим куньгедже етип кельген къырым шиириетининъ энъ мутешем эсерлери, белли ки, шаркъ аньанелерининъ аджайип мисаллеридир. XX асырда бунъа бир къач он йыллыкъ истисна девири киришип, догърусы, мусаллат этилип, миллий шиириетимизге, дигер медений сааларымыз сырасында, совет деврининъ, терен мундериджe изи къалдыргъан къанлы-къызыл муурь басылды…

Кене де асрий аньанелеримиз чокърагъына далар экенмиз, джиан шиириетининъ экинджи буюк къанаты – гъарп шиириети теджрибесине дикъкъат айырмакъ, онен файдаланмакъ гъает меракълы ве эльверишли олгъаныны къайд этмектемиз.

Заманымызнынъ энъ корюмли шаирлеринден бири Шерьян агъа Али даа якъында («Къырым», 2019 с., 11-декабрь, 49-№) эпимизге «Кирамет парчасы» адлы 190 бейитли янъы дестаныны

багъышлагъан эди. Онъа даима садыкълыгъыны нумайыш этип кельген назм ильхамы эп иджадий уфукъларны ачмакъта.

Шаир, бу сефер окъуйыджыларымызгъа, джумле шиириет севдаларына, мухлислерине эм де дюньяда бар Ешиль Ада ватанперверлерине гузельден-гузель Ватанымызны эдебий коклерге котерген «Къырымым» эсерини багъышлай.

Юкъарыда, шиириетни шекиль яраштыра ве онынъ гъарп аляметлери биз ичюн къошма озьгюнлик менбасыны ача, дегенимиз, иште, Шерьян агъанынъ янъы эсеринде озь муджизели ифадесини тапмакъта. Эдебиятымызда ильк сефер 14 сонетнинъ бир аджайип дестеси топланды.

Шаир огюне, 15 сонеттен ибарет (къайсыларындан сонъкиси announcement эписинден биринджи сатырыларыны алып, мадригалны тешкиль эткен) гъает мурекkep классик чемберни токъумакъ, киби вазифени къоймагъаны корюнип тура.

Даа догърусы, хаял ве гонъюльнинъ джанлы ве сырлы иттифакъы оны, эр бири 14 сатырдан ибарет 14 сонетни бири-бирине башкъаджа – бельки де, къырымджасына «чемберлештирмек» шекилине кетире. Ве бунда насылдыр темсилий мана мевджут. Биринджи сонет озь сатырларыны дигерлерине «багъышлай»: экинджи сатыры экинджи сонетнинъ башы ола, учюнджиси – учюнджисининъ ве иляхри.

Къырым табиатынынъ тантанасыны йырлагъанлардан бириси Адам Мицкевичнинъ «Къырым сонетлери»нде бойле токъумакъ инджеликлерини корьмеймиз. Табиий, меселе бунда дегиль: буюк полония шаири биз ичюн догъмуш манзараларыны корип, бу топракъта яшагъан асыл халкъ чекишкенини, онынъ хорлукъларыны, бельки де, мусафир олгъаны ичюн, корьмеди…

Назм экспериментлери чокъ меракълы шей. Амма Шерьян-устазнынъ къолунда бойле джерьян къыйметли теджрибе, файдалы дерсликке чевириле. Бунъа даа эпимиз ичюн мукъаддес, серлевасындан келип чыкъкъан Къырым мевзусынынъ терен, фельсефий, ферасетли сёзлер – афоризмлер джыйынтыгъыны бенъзеткен ачыкъланмасыны къошсакъ, къолумызгъа акъикъий эдебий эсер тюшкенини корерик.

Онынъ муэллифи – халкъ шаири Шерьян Алини ве окъуйыджы сыфатында озюмизни, айдынъыз, бунен хайырлайыкъ.

Бекир МАМУТ.

Шерьян Али

Сонетлер

1

Гузель назм олып, садыкъ ёлдашым,
Кенди мензилиме етерим илле.
Тебессюм къарышыкъ козюмде яшым,
Къырылгъан чакъыллар табаным тиле.

Озь Юртума озюм олурым саип,
Энди ельден сёнмез биз якъкъан оджакъ.
Кимлердир биз тараф бакъа, джылмайып,
Ачмайсыз, дегендай, озюне къучакъ.
Тарих седалары келе узакътан:
Акъикъат, адалет чыкъаджакъ гъалип!
Сербестлик къуртулыр такъип, тузакътан!..
Къырымым – Ватаным, къаным, джанымсынъ!
Бу сёзлерни айтам, юректен алып.
Ялангъа бойсунмаз саф виджданымсынъ!
2
Кенди мензилиме етерим, илле,
Ватаным, шерефинъ тилимде эр ань!
Юрт къадрин Ватансыз яшагъан биле.
Ватан, сен олмасанъ – барлыгъым виран!
Ярым асыр сенсиз кечкен вакъытны
Омрюмнинъ къарангъы девири саям.
Тек озюнъден алам кучьни, такъатны,
Тек сенинъ багърынъда къанатым яям.
Санъа аякъ тиреп, юксельмек – шереф,
Аметхан мертлиги – джесюр джумертлик,
Джан бермек шерефтир ана-Юртум, деп!
Авдетте мертликлер – севги тимсали,
Гъурбетке алышмай яшамакъ – мертлик!
Халкъымнынъ авдети – мертлик мисали!
3
Тебессюм къарышыкъ козюмде яшым,
Юртсызлыкъ элеми, авдет къуванчы.
Даа гъурбетликте чокъ семетдешим,
Асретлер козюнде къайтув ишанчы.
Сиз де къайтаджакъсыз, джан-джигерлерим,
Сизге де насип этер Ватан кевсери.
Сизни де сараджакъ догъмуш ерлерим,
Къорайдай къалмазсыз ёлда серсерий.
Биз де къол тутармыз, узанса къоллар,
Сагъынгъан юреклер бильмез тёзюмни
Сизге де тилеймиз огъурлы ёллар,
Салгъыр бойларында беклеймиз сизни.
Сизге эп ёллайман сагъынч сёзюмни,
Сиз де басмалысыз биз баскъан изни.
4
Къырылгъан чакъыллар табаным тиле,
Авдет ёлларыны беллеменъ къолай.
Мушкюльни берабер енъермиз, илле,
Халкъ ёлгъа чыкъкъанны Яраткъан къоллай!

Къалсакъ да, ольсек де – керектир Ватан,
Асретлик чекерек къалды ниджелер.
Не бахт – Ватандамыз, тюшсек де аттан,
Эбет, элемимиз къальпни тельчелер!
Асла унутылмаз сюргюнлик алы,
Несильден-несильге берч олып кечер,
Лякин, эгильмейджек миллетим далы!
Ватаным сувуны шербет, деп ичер,
Семетдешлеримнинъ Юртта хаялы,
Олар дагълар ашар, дерьялар кечер!
5
Озь Юртума озюм олурым саип!
Зарурмы кимнинъдир агъзына бакъмакъ?
Кетмесек олгъаны акъ ёлдан тайып,
Лязимдир эр ненинъ нелигин чакъмакъ.
Халкъ асла адашмаз ич бир заманда,
Бозукъ пуслаларны туттургъанлар бар.
Къадыгъа инанып, курешкен аньде,
Ютам деп, амельде юттургъанлар бар.
Яланларнынъ устю ачылар, эппир,
Къыйметини джоймаз джеверлер асла,
Девирлер кечсе де, япыкъ къалмаз сыр.
Мертлерим куреште чыкъармай сесин.
Къавий тутып, чекер ракъип къушагъын
Ве ерге тийсетир онынъ елькесин.
6
Кимлердир алдавгъа ас, дейлер, къулакъ.
Миллетим адалет тарафны сече.
Сыналгъан бу ёлда енъермиз мытлакъ,
Халкъ ёлдан эджджатлар тарихы кече.
Аллахым, айырма мени шу сафтан,
Мен де атланайым санъа таянып.
Мени де чыкъарма ишанч, эсаптан,
Ялынъыз къалсам эгер, кетерим янып.
Баба-деделерден къалма бир тусмен.
Ватан курешинде къорчала, Озюнъ.
Сеферде акъсатма, рухан ве джисмен!
Биревлер истейдир ёлум бурмагъа,
Эмелиме садыкъ мукем инсанман,
Ахт эттим ёлумдан чыкъмай бармагъа!
7
Кимлердир бир тараф бакъа джылмайып,
Истейлер бизлерни оюнгъа тартмакъ.
Бизде эр авагъа ойнамакъ – айып,
Керекми ортада юзьни къызартмакъ?

Биревнинъ къальбине токъунмакъ гунях,
Етер чеккенимиз рухий азаплар!
Энди «оюн»лардан агяхмыз, агях,
Энди тесир этмез алдав, гъазаплар.
Янъы ялан уча эски агъыздан,
Тайпынмай барармыз, ёлумыз белли.
Кимсе чыкъаралмаз бизлерни изден.
Тепренмей тургъандай азиз Чатыртав,
Эр не беляларгъа коксюмиз къалкъан.
Енъдик, енъеджекмиз, къаладжакъмыз сав!
8
Ачмайсыз дегендай озюне къучакъ,
Бизни эп козете алчакъ ярамаз.
Ягъдырмагъа азыр башлардан бурчакъ,
Кимсеге бойсунмаз, изин сорамаз.
Эр кеске беллидир башсыз адети,
Беклениле билир эр не хынзырдан.
Бизге кучь багъышлар Аллах медети,
Достлар ашлыкъ сечер бизим ындырдан!
Темелимиз ялчын, сарсылмаз таянч,
Чыдармыз огдеки эр не кучьлюкке.
Алымыз, иншалла, олмайджакъ аянч!
Бирлигимиз къавий, къырылар шына,
Айырмакъ истеген чекер джезасын,
Урулып достлукънынъ метин ташына.
9
Тарих седалары келе узакътан,
Узюльмез аньане бизге базанар.
Туткъунлар къуртулар, шексиз, тузакътан,
Акъикъат эр даим шереф къазанар.
Нидже мушкюлятны енъген халкъымсынъ,
Бинъ дестангъа сыгъмаз бир джесаретинъ.
Достунъа шырыным, явгъа талхымсынъ,
Алемге беллидир сёз меаретинъ!
Фахр этем, джесюр халкъ, эвлядыман мен!
Миллетим къуванчы, ферьядыман мен!
Хатырлангъан мердлик эм ядыман мен!
Энъ месуль ишимдир сёзден шиир орьмек,
Улулар медеткяр бу ёлда манъа,
Не къуванч, болалсам неслиме орьнек!

10
Акъикъат, адалет чыкъаджакъ гъалип,
Умют, ишанчымны джоймайым бир ань.
Рухан чекишсем де олип ве талып,
Енъиш дерслерини унутмам, ишан!

Сайып кечмек ичюн мердлеримизни
Сатырларым аджми этелер тарлыкъ.
Эм гъалебе эм де дертлеримизни
Корип, билип келе алемлер, барлыкъ!
Даа чокъ енъишке ярайджакъмыз биз,
Бунъа шубе-шек ёкъ, ишанчым къавий,
Гъалебе шеритин сараджакъмыз биз!
Макътанув сайманъыз бу сатырларны,
Бу эр кеске белли бар акъикъаттыр!
Хатырланъ тарихтан мерт батырларны!
11
Сербестлик къуртулар, эппир, тузакътан,
Куреште халкъымыз къайрала, пише.
Кене сёзюм башы кечмиш, узакътан,
Эслесек мертликлер хатыргъа тюше.
Герайларнынъ шанын ким олур силип!
Мерднамелер сакълы, алтын арифли.
Дикъкъатнен окъугъан аладжакъ билип,
Бир чокъ дженкнамелер аян, тарифли.
Козь юмгъаннынъ козюн ачар Яраткъан,
Бир шей унутылмаз, чыкъар вакътынен.
Эр несне темелли, чокъ тамыр аткъан.
Бизим тамырларны кесип бакътылар,
Бакътылар озенни сувсыз къалдырып.
Кене озь изинден сувлар акътылар!..
12
Къырымым, Ватаным! Къаным-джанымсынъ,
Сенинъ тарифинъе етмей де кучюм!
Не япмакъ истесем, сен – имкянымсынъ,
Чокъ шей беджермедим, бу – меним сучум.
Гъурбетте къалмайып, къавуштым санъа,
Озюмнинъ Юртумсынъ, азиз Къырымым!
Къарангъы туньлерден етиштим танъгъа,
Сеннен гонълюм толу, сенсиз – ярымым.
Адынъны язмагъа ясакъ заманда,
Юрегиме ойып яздым, Къырымым!
Не гузель, озюнъ бар бу кенъ джианда!
Сенсиз язалмаздым, атта, бир сатыр,
Шииримнинъ манасы, озюнъсинъ, Юртум,
Санъа севгим бутюн алемге татыр.
13
Шу сёзлерни айтам, юректен алып,
Макътанув да дегиль, яландан иракъ.
Сенсиз юрер эдим зульметте талып,
Не гузель, Ватаным, озюнъсинъ чыракъ.

Бу шиирий чемберге сардым чечегинъ,
Эбедий солмаз деп, умютим арта.
Кечмишинъ, ярынынъ эм де керчегинъ
Акълымдан ич чыкъмай, фикримни тарта.
Денъизинъни севем, севем дагъынъны,
Дюньягъа кельдим мен къулан чёлюнъде.
Севемен эр тараф, эр бир якъынъны!
Эвлятлыкъ борджумны олсам беджерип,
Энъ бахтлы инсаным! – дердим бар сеснен.
Багърынъда юрердим коксюмни керип!..
14
Ялангъа бойсунмаз саф виджданымсынъ,
Къырымым, дюньяда санъа тенъ ер ёкъ!
Эбедий шииримсинъ, эеджанымсынъ,
Сени шерефлерим, иншалла, даа чокъ!
Энди сенден кимсе айырмаз мени,
Озюнъ таянчымсынъ, омрюме дирек.
Несиль-несебим де шерефлер сени,
Эр бир юртдашыма Озюнъсинъ – юрек.
Менгулик бар ол, сен, Ешиль Адамыз,
Сенде эджададымыз, ана-атамыз.
Сен барсынъ, бизлер де сеннен яддамыз.
Эбедий къалармыз кенъ къучагъынъда,
Къырымтатарларнынъ догъмуш Ватаны.
Энди атеш сёнмез озь оджагъынъда!

29-30.11.2019 с.,
Лесновка кою.

«Бу халкънынъ ашлары пек лезетли…»

Кечкен санларда «Хрестоматия по этнической истории и традиционной культуре старожильческого населения Крыма» (1 Къысым. Тертип этиджилер: М. А. Араджиони, А. Г. Герцен, Акъмесджит, Таврия-Плюс, 2004 с.) китабы эсасында XIV асырдан башлап, Къырымны зиярет эткен сеятчыларнынъ теэссурат-тарифлерини дикъкъатынъызгъа авале эттик. Бугунь эки алман сеятчынынъ эльязмаларындан малюматларны теклиф этемиз.

Николай Эрнст КЛЕЕМАН (?–?) – алман туджджары (_+купец+_) Биринджи рус-тюрк дженки вакътында Венадан Шималь Къараденъиз ялысыны, Къырымны, Кучюк Асияны, юнан архипелагынынъ адаларыны, Триестни (1768–1770 сс.) зиярет эткен. Онынъ эльязмалары бир къач тильде нешир олунгъан. Бу ерде Ор-Къапудан Кефеге арабада япкъан сеяаты тариф этиле.

«_+По всему Крыму почти такие телеги. Они весьма высокие, имеющие два толстых и крепких колеса, и задняя часть, как и обе

стороны покрыты тростником и войлоком. Эти телеги просторны, и если перед хорошо покрыт, то защищают как от жары, так и от холода. (…)

Днем встретились нам многие татарские семьи, которые везли с собой свои палатки на двух телегах, также уборы и скот, для поселения в земле гораздо выгодней той, которую оставили. Вечером остановились мы в большой деревне и выбрали жилищем один пустой дом, в котором было два покоя (…) 14 февраля после полудня показался Карасу… Этот город и его окружность представляют весьма хороший вид (…) Великое множество садов и высоких кипарисных деревьев все стороны покрывающих, должно представлять летом зрелище довольно приятное. Большая часть жителей состоит из армян, греков и жидов… Некоторое количество находится там также татар и турок. В Карасу совершенно выделывают кожи, а особенно сафьян, который весьма там красивый, и красят в разные краски бумажные материи. Сей город навсегда принадлежит султану калге, который во время войны имеет свою столицу в Оре, и есть начальником армии татарской+_».

Петр Симон ПАЛЛАС (1741 – 1811 сс.) Берлинде догъды, анда да дефн олунды. Лякин иджадий омюрининъ буюк къысмыны 43 йыл о Русиеде яшады. 1767 сенеси Петербург илимлер Академиясынынъ академиги унванына наиль олды. Русие империясыны огренюв боюнджа бир сыра ильмий экспедицияларны тешкиль этти. 1793–1794 сенелери Къырымда ильк кере булунды, сонъра Акъмесджитте ерлешти. Бундан гъайры Шули коюнде ве Судакъ дживарында яшады ве багъ-юзюмджилик ве шарап япув гъайрыдан тиклевнен огъраштьı. Акъмесджитте але даа «Салгъыр» багъчасында онынъ эви сакъланып къалгъан.

170 ильмий ишлерден секизи Къырымгъа багъышлангъан. Онынъ неширлеринде Къырым Русие империясына къошулгъан сонъ ильк 10 йыллыкъларда къырымтатарларнынъ этнографик джеэттен вазиети акъкъында малюмат бар.

«Общие замечания о полуострове Крыме. О жителях полуострова» адлы болюкте бойле малюматнен таныш олмакъ мумкюн: «_+В Крыму прежде считали более полумиллиона жителей. Первое их уменьшение произошло в 1778 году, когда после мира с турками более 30000 христиан, греков и армян, живших в Крыму, а в их числе – много купцов, ремесленников и фабрикантов были переселены за Азовское море на земли между Доном и Бердой. Значительно более чувствительным было выселение татар, после того как русские овладели Крымом в промежуток между 1785 и 1788 годами. Тысячи татар в это время, но в особенности населявшие места поблизости приморских городов, продали все свое имущество по самой ничтожной цене и удалились в Румелию и Анатолию, куда отправились также и все

оставшиеся члены царствовавшей семьи Гиреев и много дворянства; кроме того, я не считаю потерю в людях, понесенную на полуострове в прошлое смутное время от чумы и нескольких восстаний+_».

Бу ерде 1793–1796 сенелери эалини джедвельге алув (_+перепись+_) учь кере отькерильгени ве онынъ нетиджелери бильдириле. Бириндживине коре, Къырымда 157135 адам, джумледен 85805 эр киши къалгъан, учюнджисине коре, 120 бинъ татар эр кишиси олгъан экен. Бунен багълы таблица кетириле. Татар мырзаларындан – 570 эр, 465 къадын, чешит дин адамлары – 4519 эр, 4105 къадын, татар койлюлери (топракъ ишчилери) – 48484 эр, 99280 къадын, чешит къуллар – 343 эр, 405 къадын, Анапада эсирликке алынгъан ве мырзалар арасында болюнген ногъайлар – 4331 эр, 3593 къадын. Ондан гъайры чингенелер, руслар, девлет хызметчилери, тиджаретчилер, казаклар, башкъа дин адамларынынъ сайысы кетириле.

«_+Татар, живущих в Крыму, можно разделить на три отдела. В первом – ногайцы…, а также составлявших остаток кубанских татар, взятых в пленв турецкой крепости Анапе и приведенных в числе 4500 в Крым и розданных дворянству для их содержания и ухода за ними; они сделались подданными по высочайшему повелению. Теперь они населяют свои собственные деревни, где основались, очень разбогатели, занявшись земледелием и скотоводством; своим землевладельцам они платят значительные поземельные. Все эти ногайцы, как доказывают черты их лиц, наименее смешанные потомки монгольской расы, составлявшей большую часть войска Чингис-хана, овладевшего, как известно, Россией и Крымом.

Во втором отделе – татары, населяющие равнину, или степи Крыма до гор и северную часть последних, и которые в Перекопском уезде, где они наименее смешаны, сохранили много сходства с монголами в чертах лица, имеют редкую бороду, занимаются скотоводством более горных татар; пашут землю, но не имеют влечения к садовой культуре. Там где недостает камня, они его заменяют в постройках, как в Бухаре, кирпичом-сырцом; топят навозным кизяком, приготовляемым зимой и складываемым высокими стенами для просушки. Приближаясь к горам, у этих татар, также как и у их дворянства, – кровь более смешанная с турецкой, но все еще они имеют несколько сходства в чертах лица с монголо-калмыками, хотя все крымское дворянство уже их не имеет.

Наконец, в третьем отделе – татары, населяющие южные долины гор, очень смешанная раса, по-видимому, происходящая из разных остатков народов, загнанных в Крым во время монгольского владычества. Этот отдел, как мы уже говорили выше, обладает совершенно иными чертами лица, имеет более густую бороду,

волосы светлее, чем у прочих татар, и не почитается последними, давшими ему презрительное имя – тат (от турецкого имени Мур-тат – отступник прим. автора), истинными потомками их народа. В одежде (..) они очень отличаются от обыкновенных степных татар, хотя женская одежда и их способ закрываться, выходя – те же самые. Их дома – наполовину в земле от привычки опирать их на горные склоны, где они врыты в землю или даже в самую скалу, и только половина дома на лицевой стороне – из бутового камня, а крыша – земляная, плоская, по которой можно ходить. Эти татары отчасти – очень умелые виноградари и садоводы, хотя большей частью слишком ленивы, чтобы делать новые насаждения; они довольствуются тем, что пользуются заведенным прежними владельцами (…). Эти горцы занимаются также разведением табака и льна – культурами, до того совершенно неизвестными степным татарам…»

«Замечается некоторая разница в обыкновенной одежде татар равнины. Молодые люди, принадлежащие к составу дворянства и к богатым семействам, одеваются почти так же, как черкесы, поляки и казаки; рукава их верхнего платья коротки и разрезаны. (…) Старые дворяне татары, напротив, носят эти рукава закрытыми, так же как и вообще все остальные татары; наконец, старики запускают бороды, тогда как люди молодые и среднего возраста носят только усы. На ногах они носят полусапожки из сафьяна или иной кожи или сафьянные чулки, особенно в городах, сверх которых при выходе из дому обувают туфли, употребляя иногда, в грязную пору, род ходуль. На голове, бритой или с очень короткими волосами, они носят высокую шапку, подбитую сверху ватой, обыкновенно зеленого цвета, и покрытую черными или серыми шкурками барашков, которую никогда не снимают для поклонов. Под этой шапкой священники и старики носят иногда так называемый фес – тканый красный колпак. Путешествовавшие в Мекку носят белую повязку вокруг шапки, как знак ходжи. Иногда в Крыму встречают эмиров, у которых повязка вокруг шапки зеленая. Молодые дворяне имеют привычку носить черкесскую папаху.

Лица настоящих татар в Тавриде очень сходны с турками и европейцами. Между ними встречают сильных людей, стройного роста, и немногие из них склонны к ожирению. Их кожа довольно белая, а волосы – черные или очень темные. Дети и молодые люди в большинстве имеют черты приятные и нежные…».

«Одеяние татарок (они обыкновенно малорослы, может быть как последствие их воспитания в затворе, но, однако довольно приятной наружности) в большей части очень отличается от ногайских женщин. Девушки носят широкие панталоны и рубашку, застегнутую у шеи, разрезанную спереди, падающую до колен; сверх того платье, тоже разрезанное спереди, из полосатой

шелковой материи с длинными узкими рукавами, с отворотами, вышитыми золотом; сверх этого платья – верхнюю одежду яркого цвета с короткими рукавами, по-турецки обшитыми горностаевым или иным мехом, или галунами. Вокруг нижней одежды они носят кушак, застегивающийся двумя тяжелыми бляхами, филигранными или чеканными (…).

Свои волосы они заплетают в столько косичек, сколько позволяют волосы и покрывают их, особенно в большой молодости, маленьким красным колпаком, или фесом, или платком, скрещенным под подбородком. Они красят ногти рук, украшаемых кольцами, и ногти ног хною, привозимой из Константинополя, к которой прибавляют купороса, чтобы краска была темнее и долее держалась до двух месяцев. Кроме того девушки обычно не употребляют румян.

Женщины подрезывают косо передние волосы над глазами и оставляют висеть также подрезанные две пряди волос по щекам. Затем вокруг головы они подвязывают длинный и узкий кусок материи, концы которого падают сзади и под который они убирают остальные волосы в виде двух больших кос. Они также красят волосы хною в буро-красный цвет, как персиянки+_».

Къадын къызлар да къырмызы суфьяндан чызма ве потиклерни кийгенлериве эвден чыкъкъанда устюне беяз джуббе ве башына беяз явлукъ багълагъанлары акъкъында бильдириле. Устюне исе даа беяз марама орьтелер. Ве сокъакъта эр кишинен расткельселер, юзюни ондан башкъа тарафкъа чевирелер, деп языла.

Бунен берабер мырзалар ве дин адамлары Къырымда итибарлы инсалар сайылгъаны бильдириле. Ондан гъайры муэллиф Герайлар Чингиз-хандан келип чыкъмагъаныны къайд эте: «_+Чтобы поставить хана, необходимо было во все времена избрать его в роде Гиреев, который мне не кажется происходящим по прямой линии от потомства Чингиз-хана. Из этого рода мужских потомков нет более в Крыму, но несколько в Турции; калга-султан и нураддин-султан после хана были всегда наиболее значительными лицами в стране. В Крыму еще существуют Чобан-Гиреи, названные так по роду Гиреев, но происходящие по боковой линии, которая не знаю, по просьбе какого хана у турецкого султана – была лишена права наследования, оставленного только его семейству. Другие дворянские роды:

Первые Ширины, могущественный и многочисленный род, живущий главным образом, от Карасувбазара до Керчи, единственный имевший преимущество вступать вбрак с дочерьми рода Гиреев (…).

Барун, они жили вокруг Карасувбазара и все выселились.

Мансур, еще и ныне многочисленный род, в котором старший носит титул бея.

Сиджувут, от которого остается лишь один отпрыск в живых, обитающий на восток от Карасувбазара.

Ардин, или Аргин довольно многочислен между Ак-Мечетью и Карасувбазаром.

Яшлаув, прежде очень значительный и довольно многочисленный род, живший вокруг Бахчисарая. (...) Надо думать, что именно для бывших яшлаув – беев воздвигли две из могильных часовен, видных в Эски-юрте.

Дайр, имевший также своего бея и владеющий землями «в Перекопском уезде и между Салгиром и Зуей+_».

Даа башкъа мырзалар несиллери де кетириле: «8. Кипчак, 9. Ойрат, 10. Меркит, 11. Аблан, 12. Бурульча, 13. Битак-булгак. 14. Субан-гази-оглу. 15 Едеи-оглу». Сонъки эки несиль ногъайлар экен.

Дин адамларынынъ къурумы тафсилятлы тасвирлене. Алий къырымтатар дин адамлары: бу муфти – онынъ генерал рангы ве 2000 рубле маашы (пенсион) бар, къады-аскер-эфенди ве беш улема. Оларнынъ да кучюк айлыгъы бар ве энъ уйкен эсли-башлы сою сонъра муфти оларакъ сайлана. Ашагъы дин адамлары булар: шеэр къадылары – олар муфтиге бойсуна, виляет ве кой къадылары – олар къады-аскерге бойсуналар, сонъра буюк джамилерни ве виляет (_+приход+_) джамилерде хатиплер, ве энъ сонъунда адий имамлардыр. Имам оларакъ хызмет этмегенлер – моллаларны дин оджалары деп адландыралар, бильдире муэллиф. Хызметте булунгъан дин адамлары джамилерге хайрие олунгъан топракълардан файдаланалар. Бу топракълар багъ-багъчалар, тарлалар, чайырлардан ибарет. Къадылар мирасчылыкъ, эвленюв, топракъ, мал-мульк сатув-сатын алув ве башкъа меселелерде къарар чыкъаралар. Халкънынъ мусульман адетлери тюрклерде киби, деп къайд этиле.

Чокъ къадынлар меселеси бойле языла: «_+Многоженство у них только у дворянства и у богатых горожан, хотя встречаются, имеющие по две жены и в деревнях+_». Бунен берабер бай кишилер мухтешемликни севгенлери къайд этиле.

«_+Пища татар в Крыму довольно изысканна для столь мало цивилизованного народа. Состоятельные, когда они угощают, подают, кроме плодов к десерту, большое количество кушаний, искусно приготовленных; из них наиболее лакомы те, в которые входит рис: катылики мяса с рисом, завернутые в зеленые листья винограда или щавеля (сарма), плоды фаршированные рубленой говядиной, как-то: огурцы, айва или яблоки, чиненые огурцы, баклажаны (бадильжаны – прим. автора) и hibiscusesculentus (Бамбия). Рис, приготовленный с пряностями и шафраном или просто сваренный в бульоне, мясо баранов или ягнят, вареное и жареное. Мясо жеребят у некоторых почитается тонким кушаньем, а большое число ногайцев остались приверженцами обычая есть лошадиное мясо.

Татары редко убивают быков. Лица низших классов, особенно живущие в деревнях, едят мясо коз и баранов. К этой пище прибавляют молоко, яйца, масло – которое они сбивают и приготовляют сами, набивая его в высушенный бычий желудок, – мед, пилав, сделанный из высушенной пшеницы, раздавленной, пока она еще незрелая, называемый булгур, и хлеб, который они обычно делают из смеси зерна (чавдар – рожь и пшеница, и чалмалык – рожь и ячмень – авт.). Обычное питье есть вода, в которой распускают тертый творог и приготовляемый из скисшего молока (югурт), но наиболее у них в ходу предпочитаемый всеми есть род пива (буза), опьяняющий, дурного вкуса, приготовляемый из просяной муки. (...)

Горные татары также приготовляют кипячением род варенья (бекмез), подобного сиропу, выдавливаемого ими из груш и яблок, а также сока винограда, называемого нарден, почитаемые обычным лакомством, покупаемым у них степными татарами. (...)

Ведя образ жизни довольно воздержанный, простой без волнений, татары тепло одетые, даже летом не упуская эту предосторожностьи не ведя слишком отягчающих работ, мало болеют и не подвержены возвратным и перемежающимся лихорадкам, часто смертельным, которые обычны у приезжих и иностранцев в Крыму. Многие из них достигают большей старости, сохраняя веселость. (...) Встречаемые у них ревматические более надобно приписать сквозняку, ибо у них вместо оконных стекол вставлены решеточки из палок в помещениях, подверженных сильным тягам воздуха и обогреваемых большими открытыми каминами. Эти помещения у значительных людей обставлены высокими диванами, а у простого народа – тюфяками и подушками, набитыми ватой, лежащими на земле и опирающимися на стены, на них спят и отдыхают...В Крыму никогда не знали болезни кожи, подобной проказе, которую уральские казаки называют крымской. +_»

Азырлагъан
С. АБДУРАХМАНОВА.
Девамы бар.

Диний омюрден левха

Дженазе ве дуа мерасимлеримиз къавгъа-дава дегиль де, тертипли ве мерхумгъа урьмет иле кечирмели

Къарасувбазар шеэринде янъы къурулгъан «Рефат эфенди» джамиси ачылгъан сонъ, Тюркиеде диний тасиль алгъан ве ватанда къырымтатар тили ве эдебияты болюгини окъуп битирген Сервер эфенди имамлыкъ вазифесине тайинленди. Эски джамининъ имамына исе дженазе ве дуа мерасимлерини алып бармакъны авале эттилер. Бу ишни молла эда этмекте. Алла къабул этсин.

Мен кимсени тенкъид этмек истемейим, умумен диний мерасимлерде базыда юзь берген анълашылмамазлыкълар акъкъында бильдирмек ляйыкъ, деп корем.

Меселя, бир куньде учь-дёрт диний мерасим ола биле. Дженазе я да дуалар саат 10.00, 12.00, 15.00-ге тайинлене.

Кеченлерде бир 47 яшлы ватандашымыз вефат этти. Алла рахмет эйлесин. Мерхумнынъ дженазесини молла саат 17.00-ге тайин эткен эди. «Саат 15.00-де дигер ерде дуа мерасимини кечирип, дженазеге кельди», дедилер адамлар.

Затен дженазеге узакъ районлардан кельген инсанларгъа дефн мерасими кеч башлангъаны келишмей. Саат 15.00-де олгъан дуаны башкъа бир моллагъа алып бармагъа авале олунса, догъру дегиль эдими, аджеба?

Белли ки, дженазе ве дуаларнынъ вакъты-сааты мерасим саибинен анълашып япыла. Эвель дженазе саибининъ Къырымдан тышта узакъ мемлекетте арбий хызметте олгъан адамы келеджек олса, дженазе экинджи куньге къалдырыла эди…

Шимдики заманда базы моллалар ичюн адамларнынъ къайгъы мерасимлери бизнеске чевирильди. Кимерде дуада Къуран хатим этмек ичюн тапылмагъаны себебинден дуада къыркъламаны багъышлайлар. Къуран окъугъан адамларгъа оны эвельден сымарламакъ керек.

Кеченлерде шеэримизде кечинген мерхуме къартананынъ дженазесини джамининъ имамы къылдырды. Дуа мерасимлерини де имам ве халкъ арасында итибарлы моллалар аджи Эльведин ве аджи Асан эфендилер алып бардылар. Бу дуада халкъымызнынъ севимли, татлы сесли йырджысы Рустем Меметов иштирак этип, дуалар окъуды, иляхийлер айтты. Дуа биткен сонъ Рустем эфенди кечмиште олгъан вакъианы икяе этти. Эвель заманда Къарасувбазарнынъ мешур Хан-Джамининъ софусы эзан окъугъанда оны шеэрге кельген Русиеде намлы йырджы Шаляпин эшитип айретте къала, софуны алып кетип, чет мемлекетлернинъ биринде окъутмакъ истегини айта, амма софу онынъ риджасыны ред эте.

Иште, бу вакъианы Р. Меметов айткъан сонъ, бу дуада булунгъан сабыкъ имам: «Дуада бойле сёзлер айтылмай», – деди къаба сеснен.

Айны шу мерхуменинъ 37-дуа мерасимини де имам башлады, бунъа асабийленген «менмен» молла дуадан чыкъып кетти. Дуагъа ве инсанларгъа урьметсизлик япты. Бу онынъ биринджи япкъаны дегиль.

1967 сенеси 16-октябрьде шеэримизнинъ къапусыны ачкъанлардан 16 джан олып (учь къоранта), догъгъан шеэрине къайткъан, эки дефа сюргюнликке огърагъан Ваит агъа Смаиловнынъ дженазесине о молла кельди. Мерхумнынъ огълу Рустем халкъ огюнде бабасынынъ васиетини сёйледи:

«Анам, агъам ве къардашымнынъ дженазесини ве дуаларыны алып баргъан акърабам Сеитасан эфенди меним де мерасимлеримни алып барсын». О вакъытта джамининъ имамы олгъан «менмен» буны эшитип: «Ойле олса, бизим бу дженазеде ишимиз ёкъ», – деп озь такъымынен азбардан чыкъып кетти.

Ондан башкъа даа бир мисаль. 1975 сенеси Сервер Абдураимовнынъ къорантасы 7 джан олып Самаркъанд шеэринден къайтып кельди, арадан йыллар кечти. Арды-сыра ана-баба, ондан сонъ къызлары Рамиля хасталыкътан вефат эттилер.

Огъланлары Неджмедин къазаланып, гъурбетликте кечинди. Бу агъыр ве аджджы яныкъкъа даянамайып, Сервер агъа учь йыл тёшекте ятып, кечинди. Алланынъ рахметинде олсун!

Мерхум шеэрдешимиз Сервер агъанынъ дженазесинде джеми 23 акъай сафта турдыкъ, бу джумледен шеэрден Билял агъа Ильясов дженазе намазыны алып барды. Даа эки адам Ленур Эмирвели огълу ве бу сатырларнынъ муэллифи дженазеде олдыкъ, сонъки ёлгъа озгъардыкъ. Бу дженазе манъа пек тесир этти. Джамиде джума намазындан сонъ, олып кечкен дженазе акъкъында айттым. «Менмен» (о вакъытта джами имамы): «Онынъ озю къабаатлы, джамиге намазгъа кельмей эди», деди.

Арадан беш-алты ай кечкен сонъ аллы-такъатлы Сулейман агъа вефат этти, дженазеде 400 къадар адам, атта койде яшагъан моллаларны дженазеде корьдим. Яни мен айтмакъ истейим ки, бир дуада бир къач молла ола биле, олар да берабер мерасимни алып барсалар, дуа даа да яхшы ола.

Даа бир вакъиа. Джамимизнинъ эсапчы (кассир) вазифесини эда эткен оджа Зеври эфендининъ диний бильгиси юксек, учь эвляды Къалай медресесини окъуп битирди. Бир огълу Тюркиеде ве Украинада диний тасиль алды. Бутюн къорантасынен динге сарылгъан инсан.

Зеврининъ эки эвляды ве къадыны накълие къазасына огърап, хастаханеге тюштилер. Зеври эфенди учь джума намазына барып оламады. Шу себептен имамнынъ авалесинен онынъ эвинден джамиге тюшкен пара ве весикъаларны алып кеттилер. Бу акъта Зеври манъа айтты.

Мен район баш имамыны ве Муфтият азасыны эвиме давет этип, меселени анълаттым. «Кассирден эсабат алмайып, вазифеден бошатылса, хырсызлыкъ япты, деп айтмазлармы?», – деген шубелеримни бильдирдим.

Акъшам джамиде бу меселеге аит адамлар топландыкъ. Зеври эфенди имамнынъ хатасыны багъышлап, озь вазифесинде къалдырылды.

Имам – «менмен инсан» манъа: «Сен бизим ишимизге къарышма», – деди. Мен онъа бойле джевап бердим:

– Мен халкъымызнынъ такъдири – келеджеги ичюн курешкен уйкен несиль сафына 1963 сенеси къошулдым. Къарасувбазар

шеэрининъ къапусыны ачкъанлардан бири олам. Ватанда халкъымызнынъ башына тюшкен фаджиалар акъкъында учь китап яздым. Чокъ йыллар мухбир оларакъ газетте чалыштым. Халкъ ишине къарыштым ве къарышаджам.

Кеченлерде миллетимизнинъ ватанпервер огълу, къоркъубильмез Эльдар Шабановны сонъки ёлгъа озгъардыкъ. Мерхумнынъ энъ якъын досту, меслекдеши, дженазеде сёз айтаджакъ инсан Сейдамет Бедин огълу Мамутов Акъмесджитте хастаханеде амелият кечирип ята эди. О, манъа телефон этип, дженазеде сёз айтмамны риджа этти.

Мен дженазеде «менмен»-моллагъа: «Сёз айтаджакълар бар», – дедим. «Вакътымыз ёкъ, сёз айтсанъ, къыскъа айт», – деп кестирди о.

Мерхумнынъ учю дуасында масалар башында ерлештик. Моллалар кельмезден эвель мен бир теклифнен бир къач сёз айтаджакъ олдым:

– Бу ерде – дуада достумызнынъ энъ якъын, куреш ёлундаки сафдашлары, дост-акърабалары отурамыз. Озьарамыз топланып, юксек башташ тиклемекни теклиф этем, – дедим.

Шу арада къапудан кирген «менмен» молла: «Бу ерде ойле сёзлер айтылмай», – деди. Шу ерде миллий арекет иштиракчиси Нариман Ибадуллаев де сёзлериме къолтутаджакъ олды, молла онъа да багъырды.

Затен, Багъчасарай, Ислям-Терек, Ор-къапу ве башкъа ерлерден ватандашларымыз манъа телефон этип, бу молланынъ арекетлери акъкъында хабердар олгъанларыны бильдирдилер ве «бу ярамай ал», деп къыймет кестилер.

Эльдар сафдашымызнынъ 37 куню дуасында да олдым. Дуаны аджилер Эльведин ве Асан моллалар алып бардылар. Олар дуаны ойле яраштырып кечирдилер ки, эсли адамларнынъ козьлеринден яш кельди. Сагъ олсунлар, Алла узун-къавий сагълыкъ берсин. Амин.

«Менмен» моллаларны исе диний мерасимлерден Алла узакълаштырсын.

Певат ЗЕТИ,
Къарасувбазар шеэри боюнджа улькешынас, языджы.

«Бизим Москвада ишимиз ёкъ...»

1987 сенеси яз айларынынъ биринде, шеэрдешим, янъгъыз къалгъан 90 яшлы Джеппар деде Ибадлаевнинъ эвине бардым, ал-хатыр сорадым. О, манъа озь миннетдарлыгъыны бильдирди. Эвинде Ташкент виляетинден эки мусафир олгъаныны айтты. Мен эвге кирип, мусафирлерге хошкельди айткъан сонъ:

– Москвада халкъ векиллери сафында олып, муддетинъиз биткен сонъ ватанда яшагъан догъмушларгъа кельгендирсиз, – дедим.

Мусафирнинъ бири къаба сеснен:

– Бизим Москвада ишимиз ёкъ, Москвада топлангъанлар янълыш, хата ишлер япалар, мен педагог – оджа олам, – деди.

– Демек, Москвада 1000-ден зияде халкъымызнынъ векиллери ве оларнынъ етекчилери: Амза оджа Аблаев, Эскендер Фазыл, Фуат Аблямитов, Ваит оджа Муртазаев, Рустем Сулейманов, Эльдар Шабанов ве башкъалары янълыш-хата япа экенлер. Сен акъыллы оджа Москвагъа барып, о инсанларнынъ «хата»ларыны догърулап-тюзетмей, мында кельдинъми? – дедим.

Арадан йыллар кечти. Къарасубазар шеэримизде миллий мектеп ачылды. Бу акъыллы оджа риязияттан дерс берди. Шимди нефакъада.

Энъ меракълы ери, куньлернинъ биринде Рустем деген миллий арекет фаалининъ эвине ишнен бардым, онынъ эвинде бу акъыллы оджа бар эди. Мени корьген оджа еринден турды, зувды.

Мен Рустемден:

– Бу къадын киминъ ола? – деп сорадым. Догъмуш тизеси олгъаныны айтты.

– Тизенъ акъкъында бир вакъиа айтайым, динълерсинъми? – дедим.

– Динълерим, айтынъыз, – деди.

Рустем ве онынъ огъулларынен къаве софрасы башында отурып, мен айттым, олар динъледилер.

Озюмден шуны айтмакъ истейим, чокъ йыллар Сырдарья шеэринде халкъ арекети сафында чапып-чапкъалагъан инсаным. Гъурбеттеки теджрибеден акъ-къараны, яни, арекетимизге джан-юректен къол туткъанлар: «Сагъ олунъыз, Алла туткъан ишинъизде ярдымджы олсун» – дей эдилер. Арекетимизге къаршы олгъанлар эсасен къытмыр-саран ве вазифеге сатылгъанлар эди. Мен ойлелерине «чёплюк» дей эдим. Бир къуруджылыкъ бригадири манъа: «Санъа береджек учь рублеге ракъы алып ичерим», – деген эди. О, эки-учь орденнен такъдирленгенини билем, амма ватангъа къайтмады, онъа ракъы ичирген мемлекетте эбедий къалды. О киби ватангъа къайткъан алчакълар арамлыкъ ишлерини эп девам этелер. Бирде-бир япыладжакъ ишни эшитсе: «Онъа даа вакъыт кельмеди», – деп япыладжакъ ишке аякъ чалалар. Алчакълар озь ишлерини беджермек ичюн озюне таби олгъанларны янына топлай. Оларгъа къазанмагъа ёл ача, пара баш меселеге чевирильди, акъикъат эр ерде, эр иште аякъ астында тапталды. Эр ерде – эр иште акъсызгъа къол туталар.

Певат ЗЕТИ

Месафели окъутув

Къырым мектеплеринде 23–29 мартта татиль илян этильди. Коронавирус пандемиясы себебинден исе татильден сонъ тасиль

джерьяны 12-апрельгедже месафеде (_+дистанционно+_) огретювге кечириледжек.

Ана-бабалары чалышкъан 1–4 сыныф талебелери ичюн мектеплерде 12 инсандан ибарет группалар топланаджакъ. Муддеттен эвель имтианлар эсас девирге кечеджеклер.

Шимди тасиль эдебиятыны нешир эткен эписи нешриятлар электрон дерсликлер базасына бедава киришни ачтылар. Региональ мектеплерге месафеде огретюв технологияларына кечмек ве бу саада башкъа мектеплернинъ теджрибесинен файдаланмагъа тевсие этиле.

Кечкен афта алий окъув юртлар да месафеде окъувгъа кечтилер.

Фиятларны котердилер

Ярымадамызда ашайт малларгъа фиятлар къарарнен 10–15 файызгъа котерильди. Къырым акимиети фиятларны темин этиджилер (_+поставщики+_) котердилер, деп анълата.

Бу куньлерде ярымаданынъ буюк тюкянларында керекли малларгъа сорав баягъы артты. Къара богъдай ве башкъа курьпелер, консерва, серник, кенеф кягъыты киби малларны тюкян рафларындан бир кереден къапыштырып алалар.

Фиятлар котерилювини адамлар рубле долларгъа коре уджузлашкъанынен багълайлар ве эски фиятлары олгъан малларны сатын алмагъа ашыкъалар.

Карантин бозувы ичюн джореме

Хавфлы вируснен курешмек ичюн бутюн мемлекетте 30-марттан 5-апрельгедже татиль афтасы илян этильди. Бу себептен де 22-апрельге планлаштырылгъан Анаясагъа денъишмелер кирсетювинен багълы сайлавлар белли олмагъан вакъыткъа къалдырылды.

Девлет Думасына карантин къаиделерини эда этмеген ватандашлар ичюн джоремелер козьде тутулгъан лейиха кирсетильди. Къаиделерни эда этмеген адамлар ичюн 1–3 бинъ рубле, реберлер ичюн 10–30 бинъ, иш адамлары ичюн 30-50 бинъ, адлиевий шахыслар – 300 бинъ рублелик джореме козьде тутула.

Бундан гъайры, карантин я да февкъульаде вазиет девамында хавфлы юкъунчны даркъатув телюкесине кетирген арекетлер я да арекетсизлик, я да экимлернинъ тевсиелерини эда этильмемеси джоременен джезаланаджакъ. Айры шахыслар ичюн олар 40 бинъ, адлиевий шахыслар ичюн – 250–500 бинъ рублени тешкиль этеджек. Адамларнынъ сагълыгъына зарар кетирильсе, джоремелер 300 бинъден 1 миллион рублегедже оладжакъ.

Озюнъизге мукъайт олунъыз!

Хусусий телюкеде олгъан, шу джумледен 60 яштан буюк инсанларгъа маразнынъ огюни алмакъ тевсиелери.

Вирус якъын къонушма вастасынен кечкени себебинден экимлер ашагъыдаки къаиделерге риает этмекни мураджаат этелер:

– Джемаат ерлерине мумкюни къадар азджа бармакъ.

– Джемаат накълиеде, хусусан къызгъын девир (_+час пик+_) вакътында сийрекче юрмек.

– Тюкянларгъа, мал сатылгъан меркезлерге, чокъ вазифели меркезлерге (МФЦ), банкларгъа, пек керек олмаса, бармамакъ.

– Къолларны сабуннен сыкъ-сыкъ ювмакъ. Буны сокъакътан эвге кирген сонъ, джемаат ерлерине баргъан сонъ, тюкянлардан къайткъан сонъ, ашны азырламаздан эвель мытлакъа япмалы.

– Бир керелик явлучыкъларны чокъча сатын алып, олардан файдаланмакъ.

– Кирли къолларнен бетине, агъзына, бурнуна, козьлерине тиймемек.

– Даима файдалангъан чанталарны, телефонларны, китапларны ве дигер шейлерни дымлы явлучыкъларнен (_+влажные салфетки+_) сюртмек.

– Чет мемлекетлерден къайткъан ве оларда сувукъланув бельгилери олгъан якъынларынъызнен къонушувны сынъырламакъ.

– Якъынларынъыздан я да ичтимаий хызметлер хадимлеринден – комунналь хызметлери ичюн тёлевлерни кечирмеге, ашайт ве дигер малларны месафеде (_+дистанционно+_) сатын алмагъа ярдым сорамакъ.

– Алсызлангъанда поликлиникагъа озюнъиз бармайып, экимни эвге чагъырмакъ.

Рей берюв куню кечирильди – анаясагъа кирсетмелер къалды

Къырым тарихы джебе мейданы оларакъ

Къырымнынъ кечмиши акъкъында эдебият пек чокъ, десек – бир шей демеген киби олурмыз. Тек ильмий мундериджели я да онъа якъынлашкъан ве XIX асырдан башлап дердж олунгъан рисале, китапларны аладжакъ олсакъ биле, оларнынъ джедвели озю садедже бир къалын китапны тешкиль этеджегине шубе ёкъ.

1917 сенесинедже чыкъкъан джыйынтыкъ ве монографияларны акъикъатны акс этмек джеэтинден огренмек макъсат къойсакъ, олар Къырым тарихыны импер сиясети нокътаи назарындан огренип, язгъанларыны корермиз. Е. Марковнынъ «Очерки Крыма» (1872) бу сырада истиснадыр.

Бунынънен берабер, о заманнынъ алимлери, бир асырдан сонъ бу саада чалышаджакъ озь зенаатдаш-несили киби, ар-намус деген

шейден даа сонъуна къадар ведалашмагъан ве фактологияны там терсине чевирмеге «джесюрленмеген» зиялылар эдилер.

Совет девринде, дженкке къадар тарих илиминдеки вазиет ойле олды ки, дерсинъ меркезий акимиет керчектен де озь огюне, Къырым кечмишини олгъаны киби, юзюнен бутюнлей онынъ асыл халкъы тарафына чевирмек, яни тарихий адалетни тиклемек, къырымларгъа борджуны къайтармакъ макъсатны къойды.

Тамам о девирнинъ къайсы бир меджмуасында язылгъанына ве сонъра чокъ мураджаатларда кетирильген сёзлерге ошап: «_+Крымская республика – это должное возмещение за все обиды, за долгую насильническую колонизаторскую политику царского режима+_» (1921), – весселям!

Еди йылдан сонъ (1928) «Велиибраимовщина»ны, Милли Фиркъа «дело»сыны ве «раскулачивание»ни, он беш йылдан сонъ, инсан сыфатыны бутюнлей джойып, дешетли кутьлевий къанлы-реванлы репрессиялар балтасыны сол-сагъгъа чалыштыргъан сталин режими Къырымда къырымларнынъ тарихий джеэтинден эмиетини косьтермек сиясетине, яни «_+должное возмещение за обиды+_»ге токъунмагъа истемеди. Я да ляйыкъ корьмеди. Даа эртедир, деп сайды.

Амма бутюн бу йыллар (1921–1944) ичинде топланылгъан, кене де импер, меркезнинъ «борджу», «мерамети» ве «шевкъаты» бир куня келип, халкъымызнынъ бурнундан чыкъарылды. «_+Долгая насильническая колонизаторская политика царского режима+_» къайсы бир раатлыкъ эвинде, санаторийде яшамакъ киби корюнди.

Сайысы бир къач юз бинъ олгъан халкъны ёкъ этмек алгъа кетирмек чокъ агъыр шей дегиль экен. Баягъы зияде баш агъырттыргъан меселе – бир къач юз йыл мустакъиль ве озь девлетининъ саиби олып яшагъан халкънынъ кечмишини сильмектир.

Иште, тамам учь черик асыр эвель темель къоюлгъан, 1952 сенеси исе Советлер бирлиги Илимлер академиясы тарих болюгининъ «тарихий» топлашувында «илим» джеэтинден сильтем берилип («_+решительно бороться против идеализации хазар, печенегов, половцев, татар+_» – дикъкъат этинъиз, эписи тюрк этнослары), Къырымнынъ кечмишине, Къырымнынъ асыл халкъына эр тарафтан ресмийлештирильген буюк уджюм кет-кете кенишленди, къоджаманлашты.

Энъ тааджипсизлиги, аджыныкъсызлыгъы ве меракъсызлыгъы – бу демеси, бекленильмеси – 68 йыл эвельси алынгъан къарарлар бугуньде-бугунь тесирини джоймамакъта. Хусусан, о вакъыт, о топлашувда, Къырымнынъ Русие теркибине «кирмеси» тарихыны тамтиминен огренмек ве бу вакъианынъ «прогрессив эмиетини» косьтермек киби къабул олунгъан тевсиелер шимди де гъает эльверишли, деген тезистен келип чыкъылмакъта.

Амма бу бизим буздагънынъ (_+айсберг+_) тек корюнген парчасы. Онъа коре онынъ сувасты къысымы дефаларджа буюк. О къысымыны махсус теткъикъ этмели. Бу ишни эвель Къырымда яшагъан, алты сене эвель Киевге кочьмеге меджбур олгъан тарихчы ве журналист Сергей Громенко беджермеге ынтылды.

Онынъ якъында дюнья юзюни корьген «_+250 років фальші: російські міфи історії Криму. Справжня історія+_» («250 йыллыкъ сахтелик: Къырым тарихынынъ русие мифлери. Акъикъий тарих») китабында йигирми эки бойле миф косьтериле ве олар насыл пейда, не ичюн уйдурма олгъаны анълатыла. Китапкъа деръал язылгъан ильк такъризни бу санымызнынъ бешинджи саифесинде мытлакъ окъунъыз, сайгъылы достлар.

Бу уйдурмалар арасында – руслар Къырымда къадимий заманлардан берли яшагъан, тамыр аткъан экен, олар Къырымгъа зираатчылыкъны кетирген экен, Къырым ханлыгъы кери къалгъан, теджавузий девлет, онынъ Русиеге «къошулмасы» табиий ве мусбет бир ал экен ве иляхре.

Умумен алгъанда, муэллиф, Къырым тарихына Къырымнынъ асыл халкъы козьлеринен, онынъ миллий менфаатлары нокътаи назарынен бакъмагъа тырыша. Ве бу тааджипли дегиль, чюнки хатырамызда якъында кечинген Валерий Возгриннинъ мисали джанланып турмакъта. Амма дикъкъатымызны, такъризде кетирильген бир эсап джельп этти ве догъру корюнмеди.

Бу механик ве къаба, саде эсап – о, Къырымнынъ медений тарихы учь бинъ йылдан ибарет экенлигинден келип чыкъа. Айды, ойле олсун. Бу учь бинъ йыл арасында Къырым Русие теркибинде вакъыт джеэтинден 5,6 файыз олгъан экен, яни энъ аз девир. Энъ чокъ вакъыт ярымадамызда Боспор чарлыгъы укюм сюрген – 37,3 файыз. Къырым ханлыгъынынъ заманы 11,4 файызны тешкиль эте экен (къалгъан девлетлерни такъриз-макъаледе окъуй билесиз).

Меселе шундаки, С. Громенко косьтерген кимлердир, къайсыдыр къабилелер, насылдыр этнослар белли бир заман ичинде Къырымда идаре этkenлери чокъ муим дегиль. Къырымда мейдангъа кетирильген насыл девлетлер, я да оны запт эткен насылдыр мемлекетлер мында асырларнен шорбаджылыкъ япкъаны, ярымадамызда укюм сюргени, онынъ башында тургъаны да айтыладжакъ киби эмиети ёкъ.

Энъ муими – ве урьметли муэллиф бунъа, не ичюндир, дикъкъат айырмай – о къадимий антик девирлерден ве, асылында, Къырым ярымадасында инсан яшамагъа башлагъандан берли джумле къавимлер, халкълар, бутюнлей ич бир ерге кетмей, къырылмай, гъайып олмай, орта асырларда мейдангъа кетирильген ве, табиий, бугунь Къырымда онынъ асыл, автохтон эалиси олгъан къырым миллетнинъ ичинде, эр бир къырым инсанынынъ вуджудында, этногенезнинъ сонъки махсулаты оларакъ генетик тарзда яшамакъталар.

Башкъаджасына айткъанда: бугуньки къырым халкъы – Къырымда бинълернен йыллар девамында шекилленген, яхут мында мусафир, аскер, баскъынджы – эмиети ёкъ – сыфатында кирген ве насылдыр себеплер иле кетмеген, ярымадада къалгъан, денъишип тургъан ве ондан эвель, ондан сонъ кельгенлернен баягъы къарышкъан дигер джумле къабилелер, халкълар векиллерининъ топлу, джыйма несилидир.

Бу себептен, Боспор чарлыгъы, Херсонес, Искитлер Неаполи, Бизанс, Тюрк, Хазар, Булгъар кагъанлыкълары, Дешт-и Къыпчакъ, Дженевиз, Алтын орду, Османлы ве иляхре – къайсы чет мемлекет я да Къырым девлети олмасын – оларнынъ инсанлары, ватандашлары Къырымда яшап, мында къалдылармы – эписи бизим эдждатларымызгъа къошулып, халкъымызны эп генетик джеэттен толдурмакъ, енъгинлештирмек, шекилленмесинде иштирак этмектен четте къалмакъ чаре ве имкянлары ёкъ, весселям!

Ве кене де бу себептен: етмиш йыл эвельси башлангъан ве Къырымнынъ этрафында бугуньде де олаяткъан чешит айын-оюнларда миллетимиз озюни пек раат ве эмин сезмели. Чюнки бир халкънынъ, сайысындан къатий назар, озь тарихий сынъырларында насылдыр шейлерге акълары бар экен, дигер халкънынъ да, тамам ойле тарихий сынъырлар ичинде белли бир акълары мевджут.

Русиенинъ Анаясасына русие девлетининъ сиясий-тарихий менфаатларыны къорчалагъан насыл мадделер кирсетильген олса («_+Российская Федерация чтит память защитников Отечества, обеспечивает защиту исторической правды+_»), бизим де Экинджи миллий Къурултаймызда къабул олунгъан «Декларация…»да къайд этильген Къырымгъа, баба-деде топрагъымызгъа нисбетен озь тарихий-укъукъий акъларымызны, бакъышларымызны догъру сайып, къорчалай билемиз.

Б. АДЖДЖЫ.

Ф. Сайфуллаев азат этильди

Аписханеде беш йыл отурып чыкъкъан Ферат Сайфуллаев 1-апрельде Къырымгъа къайтты. Оны Акъмесджит ава лиманында догъмушлары ве достлары къаршылап алдылар. Ватандашымызнынъ эвинде онынъ эвге къайткъаны эм де тюрьмеде бугуньде булунгъан дигер семетдешлеримизнинъ аманлыгъы ичюн дуа мерасими отькериледжек.

2016 сенеси 7-сентябрьде, бундан бир ярым йыл эвель якъалангъан Ф. Сайфуллаевге нисбетен «Хизб ут-Тахрир иши боюнджа» (Русиеде ясакъ этильген тешкилят) умумий режимли колонияда беш йыллыкъ джезасы бельгиленген эди.

Куню бельгиленеджек

3-майыста отькериледжек зорбалыкъсыз акция, Украинадан Къырымгъа таба юрюш – Намус маршы дюньяда коронавирус хасталыгъы даркъалгъаны себебинден башкъа, даа белли олмагъан куньге кечириле. Лякин ниеттен кимсе вазгечмей. Онынъ тешкилятчылары – Миллий къурумымызнынъ векиллери марш куню Украинадаки эпидемиологик вазиетке коре бельгиленеджегини бильдирдилер.

Илериде – мутешем «Тикленюв»...
Миллий санатымызда озь дегерли ерини алгъан корюмли рессам Рустем Эминов 70 яшта

Бу акъикъий зиялы инсан ич бир вакъыт озю акъкъында сёйлемез, хатырлатмаз. Лякин биз алчакъгонъюлли, инсанпервер, имкяны олгъанда, меркезге чыкъкъанда муарриетимизни мытлакъ зиярет эткен ве эпимизнен самимийликле корюшкен достумызны севемиз ве акъылымыздан чыкъармаймыз.

Рессамлыкъ истидаты ве зенааты онынъ къанында. Чюнки о рессамлар къорантасында дюньягъа кельди. Бабасы Кязим агъа Озьбекистанда белли, эсерлери музейлерде корюнген ерлерде тургъан, фахрий унванлар къазангъан рессам ве 1960–70 сенелери институтта оджа, доцент, анасы Эсма Абибуллаева басмалар устюнде ресим сызмакъ боюнджа уста эдилер.

Рустем бей 1950 сенеси, анасы ве бабасы осьмюрлер оларакъ сюргюн этильген Паркент къасабасында догъды. Бу ернен онынъ ильк бала хатырлавлары багълы.

Иджаткяр къорантада оськен бала истидатнынъ темелинде эмек олгъаныны эрте анълады. Озь иджадий ёлуны да о заманларда бельгиледи. Бунда, эльбетте, бабасы парлакъ нумюне, итибарлы инсан олды.

Мектепни битирген сонъ генч Рустем Ташкент педагогика институтынынъ Рессам санаты болюгине кире. Ресим ве график санаты инджеликлерини менимсей. Сонъра айны шу институтта чокъ йыллар уйкен оджа оларакъ дерс бере. Къырымгъа авдет олмаздан П. Беньков адына белли Ташкент санат окъув юртунда ве А. Ходжаев адына дизайн-колледжде алий категориялы оджа олып чалыша. 2005 сенеси исе Ватанына къавуша.

Къартбабасы ве битасы къолунда оськен бала, оларнынъ эвине пек чокъ ватандашлары келип-кеткенине алыша. Эбет, къартларнынъ лафларыны да эшите ве, чокъ эмиет бермесе де, акъылында къалдыра. «О лафлар бир къулагъыма кире, бир къулагъымдан чыкъкъан киби ола эди, лякин бир шейлер илинип къалгъан экен. Оларнынъ икяелери, хатырлавлары иджадымнынъ эсасына ятты», – деп къайд эте Рустем агъа.

Ана-бабасынынъ эвинде де даима зиялыларымыз топлана тургъан. Бу корюшювлерде иджат, яшайыш ве, кене де, Ватан акъкъында лакъырдылар тынмай. Буюклернинъ Къырым акъкъында хатырлавлары, оларнынъ озь кой-къасабалары, догъгъан ерлери акъкъында икяелери ойле джанлы ки, бала хаялында озю Къырым дагъларынынъ ёллары, бабасынынъ догъмуш Алуштасы сокъакъларындан кезген киби ола.

Эбет, халкъымызгъа япылгъан адалетсизлик, къырымлар ватанына къайтып оламагъаны, сюргюнлик хатырлавларындан левхалар, бабасынен япкъан Къырымгъа зиярети, онынъ шашыладжакъ теэссуратлары яш рессамнынъ дюньябакъышыны ве фикирэтювини шекиллендире, иджадий ёнелишни сайламагъа сильтем олалар.

Къырым миллий рессамларындан биринджи оларакъ о, фаджиамызны ресимлерде джанландырмагъа башлай. Ве бу, башкъаларында киби, аллегория дегиль. Рустем агъанынъ айткъанына коре, о, сюргюнлик фаджиасы мевзусыны бабасынынъ «Сюрю кочьмеси» ресимини корьгенде сайлагъан. Чюнки бу ресим, четтен бакъкъанда, адий бир чобанлар яшайышындан левха олып корюнсе де, яш рессам онынъ манасы ве теренлигини анълады.

Онынъ фикирине коре, узакъта корюнген дагълар, Озьбекистаннынъ дегиль, Къырым дагъларына ошай, мазлум сюрю – халкъымыздыр, атлы одаман бу Сталин, янындаки пияде чобанлар ве копеклер онынъ эмирлерини эда этиджилер, теке исе халкънынъ менфаатларыны саткъан айры инсанларымызнынъ темсили. Бу ресим онынъ анъыны келеджек буюк ишине азырлады.

1975 сенеси Рустем ильк кере сергиде иштирак эте. Мувафакъиет ве истикъбальге буюк ёлу ачыла. О вакъыттан Р. Эминов сексенден зияде сергининъ иштиракчиси, бир сыра шахсий сергилернинъ тешкилятчысы олды.

Бабасынынъ 1976 сенеси апансыздан (ёл къазасы) эляк олувы онъа бир дарбе киби эндирильди. Бу шахсий фаджиа оны пек эзди, лякин омюрини ве иджадыны девам этмеге озюнде кучь тапа. Иджадий арзу-ниетлерни тек озю дегиль, бабасы ичюн де чалышып, илле керчеклештирмеге тырыша.

Сюргюнлик фаджиасынынъ ильк акси «Унутма» триптих шекилинде дюнья юзюни корьди. Бу ресимлерни рессам Озьбекистанда сызды. Оларны насыл ясакълар шараитинде кетиргени акъкъында газетимизнинъ саифелеринде язылгъан эди. Къара вагонлардаки сымаларны корьмеген ватандашымыз ёкъ, десек, янъылмамыз.

Бундан сонъ рессамнынъ иджадында халкъымызнынъ такъдири ве якъын кечмиши мевзусы баш ерни алды. «Унутма» артындан «Дуа», «Дивар» цикллары дюнья юзю коре.

Бу ресимлернинъ адларыны биле: «Олюм трени», «Не себептен?», «Геноцид», «Гъурбет топракъта», «Ят кок тюбюнде»,

«Унутылгъан», «Къара танъ. 1944 сенеси 18-майыс», «Кечмиш ве келеджек арасында» – окъугъанда багърынъа буюк бир таш яткъаныны дуясынъ, озь-озюнъе: бизим о несиль буларгъа насыл этип даянды, насыл тирильди, – деген суаль бересинъ.

Ресимлердеки сымалар исе таныш ве сыджакъ келе. Чюнки бу якъын эджлатларымызнынъ юзьлери, кедерли козьлери. Мына бу къартбабай, бельки де, меним къартбабам. Мен оны корьмедим, амма анамнынъ икяелеринден яхшы тасавур этем. Бу апайчыкъ – битам Озьбекистангъа сюргюн этильген койде къомшу сокъакъта яшай эди. Мына бу балачыкъны да таныгъан кибим. Юзьлерде къоркъу, элем, къасевет, умютсизлик ве «бизим не сучумыз бар?», деген суаль.

Олар анъымда рессамнынъ ифаделери дегиль де, о заман яшагъан адамлар. Оларнынъ такъдири акъкъында тюшюнесинъ ве буюклернинъ хатырлавларыны козь огюне кетиресинъ. Бу хатырлавларда къорантасы такъым джан бергенлер, олю анасыны эмген сабийлер, чакаллар къазып ашагъан джесетлер...

«Дивар» – бу учь ресим. Ресимлерде ташлар. О адий ташлар дегиль, о – халкъымызны эзген ташлар, о – ватанымызгъа ёлумызны тоскъан дивар. Ташларда халкъмызнынъ вазиетини осаллаштыргъан эмир ве ферманлар чыкъкъан йыллар бельгиленген.

Даа бир мевзу – Къырымда якъылгъан койлернинъ янгъан сакинлери. «Къара кунеш» ресими къырмызы ве сары тюслернен ифаделенген. Адамлар исе адамлар да дегиль, такълетлер озюни къорчаламагъа тырышалар, кемик къолларынен бетлерини, башларыны къапаталар.

Рессам Арабат ёлагъынынъ фаджиасыны да къальбинден кечире. Бу вакъиа тесиринде «Ай сонатасы. Арабат ёлагъында къурбан кеткенлернинъ хатырасына» ресимлерини сыза. Тёпеде тынчыкъ, далгъасыз денъиз, ашагъыда исе, денъиз тюбюнде топнен адамлар туралар. О ер де тынчыкъ. Адамларнынъ козьлери ачыкъ. Олар бизге опькенен бакъалар...

Инсан къальби не къадар дерт сыгъдырмакъ, онынъ къайгъы-къасеветлерге даянмакъ насыл чареси, кучю бар?

Рустем агъа портрет устасы оларакъ белли адамларымызнынъ ресимлерини де яратты. Сымалары, дерсинъ, бизге бир шей сёйлейджек бу бедиий портретлерде мутефиккиримиз Исмаил Гаспринский, шаир ве филолог-алим Бекир Чобан-заде, девлет эрбабы Асан Сабри Айвазов, муаррир ве публицист Мамут Недим, миллий арекет эрбабы Айше Сеитмуратова, эльбетте, бабасы ве анасы джанлана... «Ай-Петри хатырлай» – Аметхан Султангъа багъышлангъан триптих.

Умумен алгъанда, онынъ эписи ресимлери, шу джумледен, портретлер халкъымызнынъ джемаа сымасыдыр, демек мумкюн.

Базы ресимлерде автопортретини, якъынларынынъ сымаларыны да корьмек мумкюн.

Сюргюнликке багъышлангъан ресимлер циклларындан сонъ рессам халкъымызнынъ авдет мевзусына кече ве бу топламны «Авдет», деп адландыра. Ресимлер халкъымызнынъ Ватангъа кутьлевий къайтувына багъышлангъан.

Илериде исе – табиий, мутешем «Тикленюв»...

Венера СЕЙДАМЕТОВА.

Энъ эсасы озь-озюнъе садыкъ къалмакъ

Догъгъан куню ве омюри, иджады салмакълы бир дереджеге кельгени мунасебети иле Рустем бейге бир къач суаль бердик.

— Яш буюген, теджрибе арткъан, дюньянынъ муреккеплиги – дешет ве гузеллиги рессамгъа ачылгъан, корюнген сайын, о, юдже акъикъатны анъламагъа, иджадында озьгюн шекильде косьтермеге не дереджеде якъынлаша?

— Эр кеснинъ озь акъикъаты бар. Оны косьтермек, ифаде этмек ичюн, менимдже, гонъюль паклиги керек.

Озюнъни, озь ички дюньянъны эписи бир алдатмазсынъ. Буны анъламакъ ичюн исе йыллар кете. Яни, яшынъ буюген, теджрибенъ арткъан сайын буны анъламагъа башлайсынъ. Энъ эсасы – озь-озюнъе садыкъ къалмакъ.

Меселя, мен сонъки беш йыл девамында сергилерде иштирак этмейим. Сонъки сефер 2014 сенеси сергиде иштирак эткенде дигер ресимлер сырасында автопортретимни нумайыш эткен эдим. Бу ресимде мен къапалы, килитленген къапу огюнде турам. Мында озьгюн темсиль, символика мевджут. Къапу килитли, лякин анахтары бар.

Ал-азырда иджадым токътамады, эбет. Чалышам...

— Ана-бабанъыз ве омюр аркъадашынъыз (Алланынъ рахметинде олсунлар), огъул-келинлер ве торунларынъыз киби къыйметли инсанларынъызнынъ омюринъизде, шу джумледен, иджадынъызда не эмиети олды?

— Зенаат сечиминде бабамнынъ тесири буюк олды. Бу ёл пытракълы оладжагъыны да ондан бильдим. О, даима: «Эгер озь устюнъден чалышмасанъ, истидат бир шей дегиль», – деп айта тургъан.

Умумен алгъанда якъынларынънынъ къолтутувы пек керек. Анамнынъ бабама олгъан мунасебетини, садыкълыгъыны корип осьтим. Къадын рессамнынъ уста оларакъ шекилленмесине де, озь гъаелери ве арзуларындан вазгечмесине де тесир эте биле. Анам ве бабам мен ичюн идеаль иджадий къоранта нумюнеси олды.

Омюр аркъадашым (Алла рахмет эйлесин) манъа даима таянч, меним фикирдешим ве ярдымджым эди. Эписи агъырлыкъларгъа даянды ве ич бир вакъыт опькелемеди.

Балаларым да сабырлы ве месулиетли осьтилер, назланмадылар, бизге, ана-бабагъа, къыйын олгъаныны анълай эдилер.

Дейджегим, рессамнынъ иджады илерилемеси, чечекленмеси ичюн къорантада бири-бирини анъламакъ севиеси юксек, озьара урьмет ве сайгъы олмалы.

— Сиз чокъ маналы, авескярлыкътан юксекче дереджеде шиирлер де язасыз. Бу эки иджадий ёнелишнинъ ички дюньянъызда, шахсиетинъизде мунасебетлери аэнкми, олар бири-бирини къаплай-толдурамы я да араларында базыда анълашмамазлыкълар да оламы?

— Назмиетни балалыкътан севем. Классик шиирлерни зевкънен окъуй тургъаным. Озюм язгъан ильк шиирлерим исе агъыр рухий вазиетте олгъанымда шекилленмеге башлады. Джандан севген къадыным бу дюньяны терк этип, меним къальбимни виран алда къалдырды. Къальбимнинъ ярасыны бираз савуштырмакъ ичюн шииecon тeселли таптым. Онъа чокъ шиирлер багъышладым.

Сонъ назмиет омрюме къавий кирди ве санатымнен сыкъы багъланды. Эр бир сызгъан ресимим шиир язмагъа ильхамландырды. Яни, ресимлериме аит шиирлерим бар.

Вакъыт кечкен сайын, шиирлерим айры бир яшайышнен яшамагъа башлады, ресимлернен багълы олмагъан, лякин чешит вакъиаларгъа, яшайышымдаки денъишмелерге сесленюв киби шекилленди. Шиирлерим де, ресимлерим киби, меним дуйгъуларымнынъ ве фикирлеримнинъ ифадесидир.

Путперестликтен вазгечкен – иште, Къырым олды

Кендимизни Къырым топрагъында Раббимиз тарафындан тамыр атып мейдангъа кетирильген асыл халкъмыз, деп эсаслы алда саямыз.

Бунынъ тасдигъы – къадимийлигимизнинъ темсили – тавэр(дорий)лерге милядий вакътында ве ондан огюне эксериет тюркий халкъ яшамакъта олгъан юрт экен деп, Къырымгъа келип ерлешип къалгъан чешит къабилелерни къошмамакъ, оларнен сойдашлыкъны этмемек фикирни бильдирген эдик.

Биз Къырым адасынынъ асыл халкъымыз ве терен къадимий тарихнен багъы сыкъ олгъан, пекинген къырымэрлермиз. Бойлеликнен, джогърафик шекильде де дюньяджа ве затен Авропа къытасында къадимий девирден белли олып эм де юксек севиеде инкишаф этип кельген ве илерилеген тавэрлермиз.

Къадимий, зенгин тарихымызны огренир экенмиз, бу ёлнынъ башында тургъан тавэрлерге нисбетен айрыджа мунасебет иле янашмакъ, айрыджа дикъкъат-итибарнен булунмакъ лязимдир эм де муим ве онемлидир.

Къырым халкъыны къадимий девирден темсиль эткен тавэрлер якъын шаркъ ве Авропада ильк дефа: Аллах екянедир, ондан башкъа илях ёкъ, деп тасдикълайлар.

Бу гъаени мудафаа эткен тавэрлер кендилери булунгъан эр ерде: Якъын Шаркъта, Акъ денъиз этрафларында, дженюбий Италияда олсун, дюньянынъ башында екяне Аллах экенини тешвикъат этмекнен мешгъуль олалар.

Путперест (_+язычество+_) Авропанынъ кескин мутхиш Ромасы исе тавэрлерге къаршы тургъанындан себеп Италиянынъ дженюбинен шимали арасында узакъ девир дженклешюв кете. (Амма бу энди башкъа метнли мевзу).

Аллах екянедир, деп кестирген тавэрлер иляхий нокътаи назарда догърулыкъ тарафыны кутькенлеринден себеп кендилерини энди дорийлер оларакъ адландыргъан шекильде мейдангъа чыкъалар.

Бойлеликнен, дорийликни ифаде эткен девлетчиликни тиклейлер. О исе Авропада биринджи оларакъ Къырымда тикленген Доро, деп адлангъан къадимий девирге аит девлеттир.

Бунынъ киби, девлетчилик Акъ денъиз адаларында да тиклениле. Чюнки муайен бир вакъыткъадже Акъ денъиз адалары тавэр-дорийлерге бойсунгъан ер ола. Къадимий девирининъ V асырындан исе о девлетчилик юнанларгъа къалдырыла. Чюнки тавэр-дорийлер Акъ денъиз адаларыны быракъып, Къырымгъа тараф дёнелер.

Бу маальде Къырымгъа путперестликни кутькен ве бундан себеп Алтайдан къувулгъан искитлер эм Керич тарафындан, эм де Ор-Къапу тарафындан насылдыр чарелер тапып, яни «сокъулып» кирелер.

Сонъ сёзде къайд этмели ки, милядийден эвель V асырдан кечкен къадимий бинъ йыллыкъта Къырымнынъ озюнде мевджут олып кельген Доро девлети бутюн ярымада устюнден укюмран олып кельген заман Къырым кендининъ акъикъатен Алтын деврини темсиль этти, зенгин тарихий из къалдырды.

Бу исе Авропа тарихына, яни акъикъийликни ачкъан реаль тарихкъа олдукъча аит ве беллидир. Къырымда эвельден башлап юнанларынынъ путперестлиги укюм сюрди, дегенлер сахте тарихны язмакъталар.

Къырым ярымадасына келип ерлешкен чешит къабилелерни тавэрлер сырасына къошмакъ, оларнен къарыштырмакъ мумкюн дегиль, деп кечкен эдик. Бунъа себеп – о кельмешеклернинъ путперестликни кутькен къабилелер экениндедир.

Путперестликтен вазгечкенлер, эбет, тавэрлернен бир типте ола бильдилер.

Сервер РЕФАТ.

Араба къапу

Къанатсыз къуш олмагъаны киби, араба къапусыз эв олмай. Эр бир инсан озь эвинде раатлана ве гонълю тынчлана. Араба къапуларгъа адам кельгенини бильдирмек, яни такъылдатмакъ ичюн алкъа, я да чанъ дёгмеси къоюла. Къапудан падиша да, фукъаре де кирип чыкъа.

Биз яшагъан сокъакъта чешит миллет векиллери де олып, оларнен муаббет яшай эдик. Оларнынъ эсасы дженк вакъытында сюргюнликке огъратылгъан инсанлар эдилер. Халкъымыз оларгъа «янъы мусафир» деп, эвлеринден коше айыргъан. Бир парча отьмекни оларнен болип ашагъан, бир каса (кирамет савут) емеклерини бири-биринден къызгъанмагъан ве агъыр куньлерде берабер олгъанлар.

Къомшумыз Билял эмдже ве онынъ омюр аркъадашы Эмине аптенен ана-бабаларымыз яхшы мунасебетте эдилер. Аятнынъ агъыр ве енгиль куньлеринде бири-бирилерининъ гонълюни котерген, къол туткъанлар. Дженк битип, тиклениш девири башлангъанда, виран этильген биналар къыскъа муддетте гъайрыдан къурулды. Завод ве фабрикалар кене, эвелькиси киби, чалышмагъа башлады.

Арадан йыллар кечти. Советлер Бирлигинде булунгъан джумхуриетлер озь мустакъиллигини илян эттилер. Къомшуларымыз да кобек къанлары тёкюльген озь юртлары – Къырымгъа къайттылар. Бутюн маалле оларны козьлеринде яш иле озгъарды.

Мен Билял эмдженинъ эвинде яшагъан аптени де пек яхшы хатырлайым. Апте дженк арфесинде севген йигитине нишанлангъан экен. Лякин о йигит дженкте бельгисиз гъайып ола. Апте нишанлысыны бутюн омюр бекледи ве аиле къурмады.

Арадан чокъ йыллар кечти. Меним севимли, мераметли бабам ве анам вефат эттилер. Москвада окъугъан девиримде къомшуларымызнен корюшмек макъсадында Къырымгъа бардым. Сорай-сорай, къыйметли къомшуларымны таптым.

Къапу дёгмесини яваштан бастым. Бираздан бир къадын чыкъып:

– Сизге ким керек? – деп, сорады.

Эеджанымны бильдирмемеге тырышып:

– Мен Озьбекистандан кельдим. Багъышларсыз, Билял эмдже мында яшаймы? – деп чекинип, яры озьбек, яры рус тилинде сорадым. О, къапуны япып, ичери кирип кетти.

Мен кельгениме пешман этип, вуджудымны тер басып, не япмагъа бильмейип турдым. Аджеба, янълыштыммы экен деп,

шубеленип тура эдим, балабан араба къапунынъ эки къанаты сонъунадже ачылды.

– Мерхабе, мусафир. Ичери киринъ!, – деди эв саиби. – Озьбекистанлылар ичюн тек араба къапумыз дегиль, гонълюмиз де ачыкъ. Эвимизнинъ тёри сизинъки деп, – ичериге ёл косьтерди. Догъмуш юртумдан мерамет корип, миннетдарлыгъыны бойле бильдирмекте олгъан инсанларнынъ мунасебетинден гонълюм котерильди. Косьтерильген бойле урьмет-итирамдан багъры кенъ озьбек халкъынынъ эвляды олгъанымдан къальбим гъурурнен толып ташты.

Фазлиддин АБДУНАЗАРОВ.
Фергъана виляети, Къува районы.

Сесленюв

Къаш якъамыз деп, козь чыкъармайыкъ

Кечкен санда окъуйыджымыз Эмин Къувушлы озь ватандаш позициясыны бильдирди: «Ана тилини огренюв – козьбояма?» («Къырым», №11, 18-март) ве юкъарыдаки «Къундакътан башлайыкъ, сонъ мектепке барайыкъ» адлы макъалелерини дердж эттирди. Эбет, муэллиф ана тилини акъикъатен де къайгъыра, о ватанпервер инсан олгъаны сезиле. Амма о озь нокътаи назарыны бильдире.

Ана тилимизни сакъламакъ огърунда арекетлерден онынъ эсас теклифи бойледир: «Мен йымшакъ ве масрафсыз бир тедбир кечирмекни теклиф этем. 2021 я да 2022 сенесинден башлап, Къырым кефалетли къурумы къарарынен бутюн умумтасиль муэссиселеринде, (анда къырымтатар тили фенлери олгъаны-олмагъанына бакъмадан) бутюн къырымтатар балалары 1-сыныфкъа девлет къырымтатар тили бильгенлерини тешкерген сонъ, къабул этильсин».

Эбет, бу меселеге миллий мектеп оджалары я да ана тили оджалары, маарифчилер сесленмек ляйыкъ. Лякин, мен беллесем, эр бир ватандаш киби бизим де базы фикирлернен болюшмек акъкъымыз бар.

Затен теклиф бойле: мектепке, 1-сыныфкъа баргъан къырымтатар балалары девлет тили оларакъ ана тили боюнджа имтиан берсинлер. Ана-бабалар баланы ана тилини огретип мектепке алып барсынлар.

Муэллиф бу пек йымшакъ ве масрафсыз тедбир, деп къайд эте. Менимдже исе бу тедбирни кескин, деп саймакъ мумкюн. Бала ана тилини яхшы бильмесе, демек оны 1-сыныфкъа къабул этмейджеклерми? Эр кесни къабул этерлер, къырымтатар балачыкъларны исе къабул этмезлер. Ойле олып чыкъаджакъ, гъалиба…

Бельки, о фикир догъру – ана тилимизге мунасебет де денъишир, ана-бабалар да бунъа башкъаджа, месулиетнен

бакъарлар. Девлетчилигимиз олса... бу тедбир пек яхшы ве нетиджели олур эди.

Бугуньде исе бакъынъыз. Биринджи сыныфкъа бараджакъ бала огюнде чокъ талаплар къоюла. Эвельде бизим несилимиз мектепке баргъанда не арифлерни биле, не окъумагъа биле, не саймагъа биле эди. Бутюнини мектепте огрендик. Шимди мектепке бараджакъ баладан сорайлар: «Арифлерни, ракъамларны билесинъми?»

Яни бала буларны бильмели:

Элифбени, яни бутюн арифлерни билип ве энди эджалап окъумагъа бильмек.

1–10-дже ракъамларны саймакъ ве адий эсапны беджермек.

Къолай язув-сызув, яни шекиллерни, таячыкъларны язмакъ.

Логика ве этрафтаки алем боюнджа ильк бильги.

Шиирлерни эзберлеп окъумакъ, ресим япмакъ, йыр йырламакъ – эбет адий севиеде.

Коллектив ве шахсий тертип-низамлы олмакъ (бунъа бала багъчасына къатнагъан балалар азыр ола, амма эр кес бала багъчасына къатнап оламай).

Бугуньде баланы бала багъчаларында окъумагъа-саймагъа огретмейлер. Демек, ана-бабалар баланы мектепке азырламакъ ичюн чешит мектепкедже азырлав курсларына, репетиторларгъа, мектепте азырлыкъ окъувгъа, меселя, Акъмесджиттеки «Пионерлер» сарайында окъувгъа ве башкъа ерлерге къатнаталар. Керек олса, пара тёлейлер, озьлери де баланен мешгъулиет кечирелер. Балалар сагълыгъына, чаресине, севиесине коре, бу шартларны беджермеге тырышалар.

Эбет, догъмуш, азиз, дюльбер ана тилимизни, къырым тилини огренип оламаймыз, огренмеге чаремиз ёкъ, демеге акъкъымыз ёкъ. Озюмиз ве балачыкъларымыз оны бильмеге борджлу. Биз буны беджермек керекмиз ве бир тюрлю себеплер, маналар кетирмек бизге ляйыкъ дегиль. Лякин, эр бир саада киби, ана тилини огренювде де, ватанпервер олувда эр кеснинъ чареси, сагълыгъы, шараити чешит тюрлю, инсанлар озь имкянларына коре бунъа янашалар я да умумен янашмайлар...

Белли ки, чокъсу мектеплерде къырымтатар тили факультатив шекильде я да асла да ёкъ. Ана-бабалар тарафындан ариза тюшмесе, ана тили дерси де олмаз. Миллий сыныфлар да ачылмаз. Чокъ мектеплерде ана-бабалар буюк къыйынлыкънен, чокъ талаплардан сонъ миллий сыныфлар ачалар. Муэллифнинъ теклифи киби олса, балалар ана тилини бильмейлер деп, асыл да миллий сыныфлар ачылмаз. Ана-тили дерслери исе къыскъартылыр ве факультатив де гъайып этиле биле.

Миллий мектеплерни алайыкъ. Мына бакъынъыз. Меселя, къорантада ана ве баба озь тилини бильмейлер, эвде ве эр ерде русча лаф этелер, амма олар ватанпервер инсанлар оларакъ озь

баласыны къырымтатар миллий мектебине берелер. Меним Асаным я да Мавилечигим ана тилини, адетлеримизни огренсин, дейлер. Миллий мектеп оджалары элинден кельгени къадар мектеплерде миллий муит яраталар. Мектеп талебелери ана тильде зияде дерс кечелер, ана тилининъ инджеликлерини огренелер. Азбукагъа бакъкъанда шиирлер де Элифбеден зияде эзберлемеге вазифе бериле. Башкъа фенлерде де ана тилинде дерслер – терминлер кирсетиле. Кет-кете бала тилини урьмет эте ве лаф эте. Лаф этмесе биле, къырымтатар тилинде яза, окъуй, анълай, терджиме эте. Умумен тильни бильмеген балаларгъа бу буюк нетидже-иришмелердир.

Миллий мектеплернинъ ады: «_+школы с русским и крымскотатарским языком обучения+_». Оларнынъ бутюнлей ана тилинде бутюн окъув джерьяныны алып бармакъ акъкъы да, чареси де ёкъ. Эгер бутюн джерьян къырымтатар тилинде олса, мезунлар миллий мектепни битирип, къайда бараджакълар? Оларны бир алий окъув юрту къабул этмез. Языкъ, эбет…

Иште, бутюнлей ана тилини билип бармакъ талабы кескин, деп саям. Миллий мектепке бараджакъ талебелернинъ сайысы эксилир ве мектеплер, сыныфлар, дерслер къапатув хавфы пейда олур.

Умумен исе, замангъа коре, ана тили вазиетининъ яхшы косьтергичлери де мевджут. Бар ойле балалар, яшлар, къоранталар – олар тек ана тилинде къонушалар.

Тек миллий анъ, Ватангъа севги ве бирлик бизни къуртара билир. Бу бизни сюргюнликтен севимли Ватанымыз Къырымгъа къайтарды, мында яшатты ве гъайрыдан тиклевде де ярдым этеджек. Аллах Тааля исе бизге ярдымджы олсун.

С. АБДУРАХМАНОВА.

Янъы китаплар

Несиллер ичюн буюк хатыра

Бу куньлерде Къадыр Велиевнинъ «Инсаниетлик борджу» адлы китабы дюнья юзю корьди. Бу китапкъа муэллифнинъ йыллар девамында язгъан ве «Йылдыз» меджмуасы, «Къырым», «Янъы дюнья» газетлеринде басылып кельген чешит жанрдаки эсерлери кирсетильген. Муэллиф язгъанына коре, о, 1965 сенеси Андижан тиллер институтында окъугъан девринде, лекциялардан сонъ элине дефтер ве къалем алып, шеэрде яшагъан къартлардан эртегелер, чынълар, тапмаджалар ве масаллар язып алгъан.

Зенааты боюнджа чалышып башлагъан, фольклор эсерлерини къартлардан язып алгъан, деврий матбуатымызны, ана тилимизде чыкъкъан китапларны окъугъан сайын тилимизни терен огренген ве озю де бир шейлер къараламагъа джурьат эткен.

Эсасен 1990 сенесинден башлап, Багъчасарай районы Базарчыкъ (Почтовое) орта тасиль мектебинде къырымтатар тили

ве эдебияты оджасы олып чалышкъан вакътында халкъ агъыз яратыджылыгъына зияде эмиет берген ве оны теренден огренмеге тырышкъан. Шу себептен олса керек, муэллифнинъ чешит жанрларда язылгъан эсерлеринде халкъ агъыз яратыджылыгъы нумюнелери сыкъ-сыкъ расткеле ве олар эсерлерни окъунакълы ве зенгин тилли эте.

Джыйынтыкънынъ «Шиирлер» деп адландырылгъан болюгине иджаткярнынъ ватан, ана тили, достлукъ, несиллер ве иляхре мевзуларда язгъан окъунакълы, терен мундериджели шиирлери, шиирий терджимелерде улу аджем (Иран) классиги Хафиз Шеразининъ достлукъ, бахт акъкъында гъазеллерининъ, земаневий озьбек шаирлери Эркин Вахидов, Аман Матчаннынъ ана тили, эдеп, Къырым акъкъындаки шиирлерининъ терджимелери кирсетильген.

«Икяелер» болюгине муэллифнинъ «Къартбабамнынъ эвинде яшайджагъым», «Багъышла мени достум!», «Битамнынъ насиаты», «Инсаниетлик борджу», «Лагъабымны алып ташланъыз», «Ичкиджи-сефаджы», «Буюр, джанчыгъым» ве даа бир сыра эеджанландыргъан ве тюшюнджеге далдыргъан икяелери ер алгъан. Бу аджими буюк олмагъан эсерлерде муэллиф аятымызда расткельген вакъиа-адиселер, мунасебетлер, базы нукъсанлыкълар, енъишлер акъкъында фикир-муляаза юрсетип, бизге джанлы левхаларны такъдим эте. Икяелернинъ тили саде, халкъкъа якъын олып, енгиль окъула.

Джыйынтыкъта языджы Азиз Несиннинъ «Бинъ кере шукюр», «Дюдюк эфенди», «Эм незакет, эм нефасет», «Теэссюф ки, чареси ёкъ», «Биз о тарафкъа бармайджакъмыз» киби докъуз икяесининъ терджимеси де ер алгъан.

Риваетлерде «Эльмаз», «Залым халиф», «Нефис къурбанлары», «Байлыкътан вазгечмем», «Баба къаргъышы» киби эм де А. С. Тургеневнинъ «Къартий», «Корюшюв», «Шаркъ эфсанеси» эсерлери басылгъан. Эльбетте, де буларнынъ мевзулары серлеваларындан корюне.

«Беш капиклик мышыкъ», «Кучюк келин», «Васиет», «Джынлар къобасында той», «Батыр огълан» киби эсерлер де озгюн олып, «Масаллар» болюгинден ер алгъан. Бу ерде шуны бильдирмели ки, масаллар, риваетлернинъ астында кимден, не вакъыт язып алынгъаны ве о адамнынъ къайда яшагъаны къайд этильген.

Къадыр Велиев кириш сёзюнде эдип Сеитумер Эминнинъ онынънен олгъан субетте айткъаныны язгъаны киби «Китап – бу несиллер ичюн бир буюк хатыра ве бахшыштыр».

Арды гурь олсун, Къадыр оджа!

Наджие АМЕТОВА.

Сагълыкъ темели

Акъджигерни къорчаламакъ

Хавфлы вирус кутьлевий даркъалгъан вакъытта чешит къорчалав къаиделерни эда этмек керек ола. Эбет, къолларны сыкъ-сыкъ ювмакъ, маскадан файдаланмакъ, башкъа адамлардан энъ аздан бир метр месафеде олмакъ, чокъ адамлар олгъан ерлерде олмамакъ киби тевсиелер бугунь гъает актуаль олдылар.

Белли психофизиолог Павел Евдокименко бу меселеге башкъа тарафтан бакъа. Онынъ фикириндже, коронавируснынъ огюни алмакъ, эгер де, энди хасталангъан олсанъ, тезадже тедавийленмек ичюн саде ве къадимий заманлардан къалгъан белли шейлер ярдым эте. Пандемия девиринде ашынъызгъа айван ягъларыны къошмакъ керек, къайд эте эким.

Коронавирус биринджи уджюмни акъджигерлерге япа. Акъджигерлер ягъгъа мухтадж бир муче. Эм мында осюмлик ягъы акъкъында лаф кетмей. Айван ягъыны инсан керекли микъдарда ашамаса, акъджигерлернинъ фаалиети бозула экен. Ягъсыз диета ве тютюн ичмекнинъ менфий тесири мусавийдир.

Эким эр кунь 20 грамм сары ягъ ашамагъа тевсие эте. Бундан гъайры, къуйрукъ ягъыны да ашамакъ керек. Оны чешит рецептлер боюнджа азырламакъ мумкюн.

Меселя: къуйрукъ ягъыны пиширип, туз, паприка, сарымсакъ ве аджджы бибернен аялап, буздолапта бир къач саат тутсанъ, пек лезетли ве файдалы аш ола. Оны тилим-тилим кесип, отьмекнен ашамакъ керек. Халкъымызда ич ягъындан сыджакъ сызыкъ ашамакъ асырлар бою макъуллене эди. Сызыкънынъ дадыны бильмеген къырымтатар ёкъ, десек, оладжакъ. Мот диеталардан инкяр этип, сызыкъны миллий ашлар сырасына къайтармакъ тамам вакъты кельди.

Экимнинъ экинджи тевсиеси иммунитетни пекитмекнен багълы. Бунда инсангъа алоэ шырасы ярдымджы оладжакъ. О апханелерде шишелерде сатыла. Эгер аллергия ве файдаланмасына тиббий ясакълар олмаса, эки–дёрт афта девамында оны ичмек керек.

Оксюргенде бойле къарышма ярдым этеджек: мусавий микъдарда алоэ, бал ве йымшакъ сары ягъны къарыштырып, 3–5 кунь девамында куньде бир чай къашыгъы ичмек керек.

Бундан гъайры, акъджигерлер яхшы чалышмасы ичюн чокъча сув ичмек керек. Эбет, токътамай сувгъа шишмек дегиль. Чай ве къаведен гъайры бир-бир ярым литр ичмек файдалыдыр.

Эким пандемия девиринде кучь, тендюристлик берген, яни женьшень ве элеутерококк киби демлемелерни де ичмеге тевсие эте. «В» ве «С» витаминлери де хасталыкъны тедавийлегенде мусбет тесир этеджек.

П. Евдокименко стресс ве къоркъунынъ хавфы акъкъында да айта. Девамлы вакъыт къоркъкъан адамнынъ вуджудында стресс

гормоннынынъ арткъач микъдары пейда ола, олар иммунитетке менфий тесир этелер. Онынъ ичюн, сайгъылы окъуйыджыларымыз, ярамай шейлер акъкъында тюшюнменъиз. Хаберлерни куньде 5–10 дакъкъадан зияде динълеменъиз ве окъуманъыз. Чокъча раатланынъыз, эль санатынынъ (тикиш, нагъыш, эвде олгъан керекмеген шейлерден чешит оюнджакъ ве ильванлар ясамакъ ве иляхре) инджеликлерини менимсенъиз, яхшы юкъланъыз. Комедиялар бакъынъыз ве меракълы китаплар окъунъыз.

Г. А.

Миллий журналистика куню мунасебетинен дегиль

35 яшта «Терджиман» – ёкъ этильди, къырджыман…

Онынъ ильк саныны корьген бир мустемлекеджи башында сачларыны юлкъмагъа истеген эди…

Тамам он йыл эвельси багъчасарайдаки Исмаил Гаспралы эв-музейинде, деерли, бутюн къырым миллий матбуат, радио ве телевидение муарриетлерининъ векиллери, бунынънен берабер, айры журналистлер, оджалар, студентлер ве дигер генчлеримиз, джемаат тешкилятларынынъ фааллери топланып, «тёгерек маса» шекилинде тедбир отькерген эдилер.

«Къырым» газети 2010 сенеси 14-апрельде чыкъкъан 29-санынынъ биринджи саифесинде бу акъта ««Терджиман»нынъ йылдёнюми мунасебетинен» рубрика ве «Къыймети сынъырсыз олгъан гъаевий вариет» серлева астында тафсилятлы хабер дердж олунгъан эди. Онда, кириштен сонъ, бойле сатырлар бар:

«Тедбир Салачыкъта ерлешкен Хаджы Герай дюрбеси, Зынджырлы медресе, Санат музейининъ зияретинден башланды. Къырымлар ичюн энъ мукъаддеслерден олгъан бу ер оларгъа даима гъурур, кучь ве ильхам багъышлагъан. Талебелер истисна олмадылар».

2011 сенеси тамам бойле тедбир отькерилип, 10-апрельни Миллий журналистика куню, деп илян этильмеси акъкъында беянат къабул этильген эди. Ойле де олды. Амма къайд этювлер чокъкъа бармады. 2014 сенеси бекленильмеген сиясий денъишмелерден ве оларнынъ акъибетлеринден бири – аньанеге чевирильген бир сыра джемаат тешеббюслеримиз балта астында къалгъан сонъ бу корюшювлеримиз де токътап къалды.

Табиий, улу мутефиккиримизнинъ тюрк ве мусульман дюньясы инкишафына къошкъан къоджаман, мисильсиз иссеси, онынъ шахсиетининъ танылгъан шек-шубесиз буюклиги – чешит тедбирлер олмасы-олмамасындан багъымсыз алда – бу дюньянынъ несиллери арасында озь эмиети ве алидженаплыгъы иле бунсыз да эбедий яшайджакътыр, лякин…

Белли бир девлет кутьлевий тедбирлер отькермесини тек ресмий разылыкъ алмакъ, къатты назар астына булунмасы

шартынен макъуллей экен, озю, истегени киби, шу бегенген ресмийликнен толдурып, оларны япсын, беджерсин. Мутефиккиримиз ве оджамыз, дигер къыйметли миллий эрбапларымыз юреклеримизде энъ юдже сайгъы ве теменна саесинде булунмакъталар.

Къолай ве айдын олмагъан бугуньки заманда Исмаил бей Гаспралынынъ девири дефаларджа агъыр олгъаныны, расткельген маниа ве зорлукълар енъильмейджек киби корюнгенини хатырлайыкъ. 1907 сенеси, хусусан, газет ачмакънен багълы къыйындан-къыйын ве базыда бутюнлей умютсиз корюнген арекетлер акъкъында о, бойле язгъан эди:

«_+В 1883 году было получено разрешение на издание газеты «Терджиман». Для этого в течение трёх лет пришлось обивать пороги у двух губернаторов, трёх министров и четырежды ездить в Петербург+_». Бельки де бу себептен Русиеде яшагъан миллионларнен тюрк-мусульманлардан бирисининъ бу тешкилий ишлер – даа огдеки муаррир, публицист, матбааджы иджадий фаалиетлер четте турсун – къолундан кельмеди.

Онынъ «Терджиман»ны берген «мейвасы»нынъ берекети, тесирининъ махсулдарлыгъы шашырттыра. Буны озюмиз дегиль, энъ-эвеля башкъа тюрк-къардаш халкълар корип, къайд эткени – миллетимизнинъ шерефине къатмер шереф къоша.

И. Гаспралынен бир къач кере корюшкен ве онынъ гъаелерини дюньябакъышына синъдирген озьбек джедитлер аталарындан бири, «хакъ берильмез – алыныр» шиарынынъ муэллифи Махмудходжа Бехбуди (1875–1919) Русиеде бинълернен ачылгъан янъы усуллы мектеплернинъ оджалары ве талебелерини, сабыкъ ве шу заманда чыкъаяткъан мусульман газет ве меджмуаларнынъ муаррирлер ве наширлерни (_+издатель+_) Гаспралынынъ талебелери ве издешлери, деп сая эди.

Замандашымыз, озьбек гасприншынасы З. Абдирашидов: «_+Все туркестанские джадиды считали Гаспринского своим духовным учителем; (…) Почти все мусульманские модернисты России, в том числе туркестанские джадиды до 1906 года читали единственную газету в стране «Тарджуман»+_ (муэллифнинъ имлясы. – Муарр.). _+Зародившееся в начале XX века поколение новой узбекской литературы выросло, расширило мировоззрение, узнало истинную сущность нации, желало свободы, читая «Тарджуман»; (…) «По утверждению Ками+_ (ташкентли шаир Абдукарим Камий – муарр.) _+«Тарджуман» – самая приемлемая, подобная школе, обучающая всему газета, а её издатель Гаспринский имеет острый язык и к тому же красноречив+_», деп яза.

Дигер белли озьбек алими Бойбута Дусткараев «Исмаил Гаспринский и национальная печать Туркестана» адлы макъалесинде «Терджиман» акъкъында бойле къайдлай:

«_+именно она убедила российских мусульман, особенно туркестанцев, в том, насколько сильным средством в развитии сознания и мышления народа, в формировании нации может стать национальная печать. (...) основная причина большого авторитета «Терджимана» среди мусульман России – в призыве к этим народам объединиться против угнетения, и на этом поприще газета не жалела ни сил, ни энергии+_».

Кене де о, бойле меракълы малюмат кетире: «_+Известно, что первая узбекская национальная газета «Тараккий» («Прогрессивная»), вышедшая 27 (14) июня 1906 года, есть результат огромных усилий известного узбекского просветителя Мунаввара Кары. Но своим рождением она, так или иначе, обязана и Исмаилу Гаспринскому. (...). Выходившие впоследствии джадидские газеты «Хуршид» («Солнце»), «Шухрат» («Слава»), «Осиё» «(Азия») также во многом опирались на опыт «Терджимана».+_»

Сайгъылы окъуйыджыларымыз узун цитаталар ичюн багъышласынлар – бойле мисаллерни кетирмемекнинъ чареси ёкъ. Буларгъа ошагъан къайдлар, шаатлыкълар пек чокъ. Олар эписи улу ватандашымыз ичюн гъурур дуйгъуларыны джанландыралар. Къыймет кесювлернинъ озюнден айры бир салмакълы китап чыкъармакъ мумкюн.

Юкъарыда кетирильген фикирлер, совет заманында ярым асырдан зияде (1932 с. музейи къапалгъанындан 1987 с. онынъ акъкъында ильк мусбет макъалелер чыкъкъан замангъадже) И. Гаспралынынъ эсерлери, гъаелери, ады ясакъ этильгенде, озьбек джадидлерине де, багъчасарайлы оджасына киби, «буржуазные националисты» ярлыгъы такъылгъанынынъ себеплерини анълата. Озьбекистан мустакъиль олмаздан бир къач йыл эвельси джадидлернинъ эписи миллий изгойлар миллий джетеменлер олдылар.

Энди бугуньки куннен багълы базы козетювлерде токътайыкъ. Юкъарыда «Тараккий» ильк озьбек сербест миллий газети анъылды. Амма о тарафта биринджи газет губернаторлыкънынъ мемуриети (канцеляриясы) тарафындан чыкъарылгъан «Туркестанские ведомости» (1870) ве онынъ «сарт» (1920-нджи сс. башлап озьбек) тилиндеки чифти «Туркистон вилоят газети» эди (47 йыл девамында!).

Аджеба, не себептен озьбеклер олар ичюн, оларнынъ топрагъында, оларнынъ тилинде чыкъкъан газетни миллий, деп саймайлар? Не кедер эте оларгъа: «бизим девирий матбуат «Терджиман»дан 13 йыл эвель пейда олды!», демеге? Не ичюн олар озь миллий матбуат догъувыны къырым миллий матбуатындан аман-аман черик асыр кечче сюрюльгенине разылар?

Джевабы саде: озьбеклер девлет, укюмет, насылдыр мемурий муэссисе органы эм де бунъа къошма оларакъ, мустемлеке

табилигинде, бойсунмасында олгъан, о органгъа багълы тарзда эсасен акимиетнинъ фаалиетини ачыкълагъан ве онынъ сиясетини анълаткъан деврий неширни миллий, демеге ашыкъмайлар, ляйыкъ корьмейлер.

Миллий ве мустемлеке мундеридже фаркъыны акс эткен меракълы факт. 1883 сенеси «Туркестанские ведомости»нинъ муаррири тайинленген шовинист Н. Остроумов, озь меслекдеши, белли мустемлекеджи-ретроград ве И. Гаспринскийнинъ гъаевий мухалифи (оппоненти) Н. Ильминскийге: «_+увидев первый номер «Терджимана» готов был рвать на себе волосы+_», деп бильдирген.

Бунъа коре, миллий журналистика насыл адисе, о насыл олмакъ керек, деген меселе бизим шараитимизде де ачыкъ къалмакъта. Биз бу меселенен багълы мунакъашагъа (_+дискуссия+_) даа азыр дегильмиз. Эр алда, онъа ошай. Бу саада да хаталарымыз етерли, фикирлеримиз фаркълы, умумий яраларымыз савушмай.

...Олардан бири – «Терджиман»нынъ ольдюрюви. «Терджиман»ны тамам, ондан эки яш кичик, онынъ энъ белли ве истикъбали айдын олгъан окъуйыджысы, шу джумледен, Гаспринскийнинъ гъаелери черчивесинде, тесиринде буюген йигитимиз, буюк бир инсанымызны вахшийджесине ольдюрильген куню – 23-февральде ёкъ эттилер. О йигит, о инсаннынъ ады исе Номан Челебиджихан эди...

Бекир МАМУТ.

15-апрельден – джореме!

15-апрельден башлап Къырымда «самоизоляция» режимини бозгъанлар джореме джезасына (_+штрафы+_) огърайджакълар. Амма тюкяндан махсулатларны, илядж сатын алмакъ ичюн ве дигер заруриети олгъанлар зарар корьмез, деп бильдире акимиет.

Якъында Къырым парламенти ярымадада мемурий къанун бозувлары акъкъында канун денъишмелерини къабул этти, «самоизоляция» боюнджа джоремелер джезасы къаттылаштырылды.

Къанунгъа бинаен, вазифедар (_+должностные+_) шахысларгъа 30 бинъден 40 бинъге къадар, адлиевий шахысларгъа (ишханелерге) 200 бинъден 300 бинъге къадар, адий инсанларгъа исе 4 бинъ микъдарда джореме тайинленеджек.

Гъайрыдан къанун бозгъанлар 5 бинъ рубле джоремеге огърайджакълар. Накълиеде юргенлерге 5 бинъ рубле джореме джезасы тайинленеджек.

Малюм ки, Къырымда «самоизоляция» режими 30-апрельгедже девам эттирильди.

АБ: Инсан акълары бозула

Авропа Бирлиги тыш алякъалар хызмети Къырымдаки ордугъа чагъырув Русие тарафындан халкъара инсан акъларынынъ бозулувыдыр, деп беян этти.

4-апрельде Русие Мудафаа везирлиги Къырымдан ордугъа 3 бинъ 300 адам чагъырыладжагъы акъкъында хабер этти. Йигитлернинъ чокъсу арбий хызметни Къырымдан тыш кечеджеклер.

Къабаатлав чыкъарылды

8-апрельде Русиеде ясакъ олунгъан тешкилят «Хизб ут-Тахрир»нинъ иши боюнджа (Багъчасарай, 3-нджи иш) якъалангъан Осман Сейтумеров, онынъ агъасы Сейтумер Сейтумеров ве Рустем Сейтмеметов Русиенинъ Джинаий кодексининъ 205.5 маддеси 2-нджи къысымы боюнджа къабаатландылар.

С. Сейтумеров, абулкъат бильдиргенине коре, къабаатыны танымай.

Малюм ки, 11-мартта Багъчасарай ве онынъ районында дёрт ватандашымыз тинтювлерден сонъ якъаланды.

Дипломатлар: вазиетнен файдаланмалы

Украинада АКъШнынъ сабыкъ эльчилери Дж. Хербст, С. Пфайфер, У. Тейлор коронавирус пандемиясы ве ермай (_+нефть+_) фиятлары тюшкени Украинада арбий даваны токътата биле, деп саялар. Оларнынъ фикирлерине коре, Русие Донбасстан арбий кучьлерни чыкъармасыны санкциялар лягъу этильмесине денъиштирмек керек. Бу акъта Джемаат Радиосында бильдириле.

Дипломатлар меселени Алмания, Френкистан, Украина етекчилеринен чезмек кереклигини айталар. Олар, эгер де Русие Къырымны терк этсе, бу къанунсыз арекетлерге къаршы чыкъарылгъан дигер санкциялар да лягъу этиле биле, деген фикирделер.

«Президент Трамп Украина президенти В. Зеленскийнинъ къолтутувынен Донбасс себебинден санкцияларны лягъу этмек ичюн Конгрессни къандырмакъ керек», – къайд эттилер, джумледен сабыкъ эльчилер.

Къадим тюрк къабилелер, иште, онен курешкен

Тек ичтимаий агъларда дегиль, чешит башкъа русие ве рустилли медиаларда 8-апрельде Москвада отькерильген ве айны заманда телевидение вастасынен косьтерильген регионлар ёлбашчыларынен мушавере музакере олунмакъта. Музакерелер эксерий алда бу тедбирде президент айткъан базы сёзлер мыскъыл адждажылыгъы иле биберлене.

Мемлекет сакинлерине мураджаат этерек, о: «_+Дорогие друзья! Все проходит, и это пройдет. Наша страна не раз проходила через серьёзные испытания: и печенеги её терзали, и

половцы, — со всем справилась Россия. Победим и эту заразу коронавирусную. Вместе мы все преодолеем+_».

Бу ерде дикъкъат мараз (_+зараза+_) сыфатында орта асырларда яшагъан печенег ве къыпчакъ халкълары косьтерильгенине дегиль, айны бу сёзлер тамам он йыл эвельси айтылгъанына джельп этильди. Яни мыскъыл меркезинде президентнинъ хатырасы тюшти. О заман (2010 с.) буюк мейданда орман янгъынлары мунасебетинен отькерильген мушавереде премьер-министр В. Путин:

«_+И печенеги Россию терзали, и половцы, и псы-рыцари, и Великую Отечественную мы прошли. Россия всё выстояла, всё пережила. И сейчас, конечно, тоже испытание. Оно не носит глобального характера, это не какое-то нашествие, но это – испытание+_», деген.

Азар-азар, амма эр шейни бильген журналистлер, президент озю-озюни дегиль де, XIX асырнынъ сонъунда фааллик косьтерген белли абулкъат Ф. Плеваконынъ, башкъа мунасебетнен ве ачыкъ мыскъыл тарзда махкемелернинъ бирисинде къорчалав чыкъышыны текрарлай, деп о айткъан сёзлерини таптылар ве яйынлаттылар:

«_+Много бед, много испытаний пришлось перенести России за ее больше чем тысячелетнее существование. Печенеги терзали ее, половцы, татары и поляки. Двунадесять языков обрушились на нее, взяли Москву. Все вытерпела, все преодолела Россия, только крепла и росла от испытаний. Но теперь, теперь... Старушка украла старый чайник, стоимостью в 30 копеек. Этого Россия уж, конечно, не выдержит, от этого она погибнет безвозвратно+_».

Къадимий Русь боюнджа мутехассыс, филология илимлери докторы журналистлер риджасынен буны изаатларакъ, бойле фикирлер бильдирди:

«_+То, что сказано об опустошении русских земель половцами и печенегами, правдиво только отчасти. Печенеги были раньше, и русские источники сохранили о них гораздо меньше сведений, чем о половцах ...». «Про половцев же точно известно, что русские князья не только воевали с ними, но и вступали в регулярные союзы и договорные отношения. Например, они очень охотно брали в жены половчанок, половецких княжен, и эти браки всегда были подтверждением мирных договоров...». «Многие русские князья были наполовину половцами...». «Описывать этот процесс только как постоянное военное взаимодействие просто неверно+_...».

Ве даа: «_+Русские князья в мирное время не всегда отличались порядочностью по отношению к половцам». «Путин считает себя наследником победителей половцев, тогда как окончательно победил их никто иной как хан Батый+_...»

Журналистлер, Русиеде яшагъан тюркий халкъларнынъ эксериети бу юксек рутбели агъыздан яйындырылгъан сёзлерни Русиени оларгъа къаршы къоймакъ сыфатында къабул этмелерини язмакъталар. Татарлар, башкъортлар, ногъайлар, къарачайлар, балкъарлар тюрклернинъ къыпчакъ, яни «половцы»лар юрту ве тилинден чыкъкъан экенлер, демек, кене де душманлар сырасына кирдилерми?

Дешт-и Къыпчакъ девлети Къырым ханларынынъ унваны – титулатурасында анъыла ве о улькенинъ асыл халкъы къырымларнынъ эсас тамырларындан бири сайыла. Тарихчылар, къадимий славян мемлекетлери, князьлары арасындаки давалар пек кескин, шевкъатсыз олгъаныны, душманлыкъ мунасебетлери укюм сюргенини тасдиклайлар.

Бу тарихий мантыкъ боюнджа президент тадж маразнен бир сырагъа тюркий къабилелерни дегиль де, славян урукъ-къавимлерни къоймасы даа да догъру ве макъсаткъа мувафыкъ олур. Мисальчюн, десин: «_+Вятичи её терзали, радимичи – со всеми справилась Россия. Но эту заразу коронавирусную победят только потомки половцев и печенегов+_...».

Б. АДЖДЖЫ.

«Юртуны гъайып эткен»лерден

Къырым фаджиасы, гъурбетликни акс эткен буюк языджы Джынгъыз Дагъджынынъ 100 йыллыгъы мунасебети иле

Иджретте яшап, тюрк тилинде иджат эткен къырымтатар языджысы, романджы Джынгъыз Дагъджы 1920 сенеси (базы менбаларда 1919 сенеси, деп къайд этиле) 9-мартта Ялта шеэрининъ дживарында ерлешкен Гурзуф къасабасында орта аллы койлю Эмин Усеиннинъ къорантасында дюньягъа келе. Онынъ балалыгъы Къызылташ коюнде кече.

1932 сенеси кой топракълары адамлардан чекип алынып, колхоз къурула. Джынгъызнынъ балалыгъы шу денъишмелер олгъан йылларгъа догъру келе. Бойле бир заманда бир чокъ адамлар сырасында онынъ бабасыны да аписке алалар. Бойлеликнен, Джынгъыз анасы ве еди къардашынен къала. Бир йылдан сонъ исе бабасыны апистен чыкъаралар. Бу балабан къоранта озь эллеринен къургъан кичик эвчикте яшай.

Дж. Дагъджы башлангъыч тасильни Къызылташ кой мектебинде ала. Орта тасильни исе Акъмесджит мектебинде битире ве 1937 сенеси Къырым девлет педагогика институтынынъ тарих шубесине окъумагъа кире. Лякин институтны битирип оламай, 1940 сенесининъ сонъунда оны ордугъа аллалар. Аз вакъыт ичинде арбий тасильден кечкен сонъ Украина джебесине

ёллайлар. О, лейтенант рутбесинде немсе фашистлерине къаршы куреше.

1941 сенеси душманлар оны эсирге алалар. Немсе фашистлери тешкиль эткен «тюрк тумени»нде хызмет этмеге меджбур ола. Бир чокъ тартышувлар, адиселерден сонъ, бир къач тюрк мусульман эсирлеринен берабер Джынгъыз «тумен»ни терк эте. Австриядан, Италиядан кечип, Къызыл Хач джемиетине теслим ола. Андан да Ингильтереге келип ерлеше.

Бойлеликнен, 1946 сенесинден Лондрада (Лондон) яшагъан языджымызнынъ омюри гъурбетте рече.

Дж. Дагъджы ильк эсерлерини дженктен эвель язып башлай. Онынъ шиирлери, очерклери, макъалелери Къырымдаки деврий матбуатта, меджмуалар ве муэллифлик джыйынтыкъларда дердж олуна.

Дженктен сонъ да къалемини элинден ташламай ве языджы оларакъ, эсасен чет мемлекетлерде шекиллене. 1945 сенесининъ орталарында эдип эсерлерини тюрк тилинде язмагъа башлай. Шу себептен Дж. Дагъджынынъ икяелери, романлары Тюркиеде текрар ве текрар басылалар.

Эдип йигирмиден зияде несир эсер язды. Оларнынъ чокъсу дженктен эвельки Къырым, дженк, гъурбетликтеки омюрни тасвир эте ве тарифлей.

Эсерлерининъ эсас къысмыны романлар тешкиль эте. Булар: «Къоркъунч йыллар» (1956), «Юртуны гъайып эткен адам» (1957), «Олар да инсан эди» (1958), «О топракълар бизим эди» (1966), «Къайтув» (1968), «Ушюген сокъакъ» (1972), «Анама мектюплер» (1988), «Ёлдашлар» (1991), «Биз берабер кечтик бу ёлны» (1996), «Бай Маркус Буртоннынъ копеги» (1998), «Янсылар-1», «Янсылар-2», «Янсылар-3», «Янсылар-4».

Онынъ учь романы: «Генч Темучин» (1969), «Меним киби бири» (1988), «Олюм ве къоркъу куньлери» (1962) мевзу джеэттен Къырымнен багълы дегиль.

Джынгъыз Дагъджынынъ иджады къырымтатар окъуйыджыларына языджы (мерхум) Юнус Къандымнынъ терджимелери вастасынен белли олды. Эдипнинъ эсерлери эсасен 1992 сенеси тюрк тилинден ана тилимизге терджиме этилип, нешirden чыкъмагъа башлады. «Йылдыз» меджмуасында языджынынъ «Олар да инсан эди» (1992, 1993, 1994 сенелери), «Юртуны гъайып эткен адам» (1995, 1996, 1997 сенелери), «Къоркъунчлы йыллар» (1997 сенеси) «Анама мектюплер» (2000, 2001, 2002 сенелери) романлары басылды.

Языджынынъ 80 йыллыгъы мунасебети иле Юнус Къандым «Хатыраларда Джынгъыз Дагъджы» адлы китабыны нешир эттирди. «Янъы дюнья» газетинде «Анама мектюплер», «Янсылар» романларындан парчалар дердж этильди.

2012 сенеси языджы (мерхум) Риза Фазыл Дж. Дагъджынынъ иджадына багъышлангъан «Севдигим Ялта» китабыны азырлап, нешир этти. Р. Фазыл бу китапта эдипнинъ буюк несирджимиз олмакънен бир сырада аджайип шаир олгъаныны да къайд этти. Китапкъа эдипнинъ дженктен эвель Къырымда язгъан бир къач икяесинен берабер, отуз алты шиирини ве шу джумледен бала шиирлерини де кирсетти.

Джынгъыз Дагъджы 2011 сенеси 22-нджи сентябрьде Ингильтеренинъ пайтахты Лондрада вефат этти. Джесети Къырымгъа кетирилип, догъгъан коюнде дефн этильди.

Наджие АМЕТОВА азырлады.

Муимден-муим мевзу акъкъында субет

«Дёрт бизни къуртараджакъ» — миллет бунен яшайджакъ!

«Авдет» газетининъ биринджи саифесинде, деерли, эр бир санында, энди чокъ йылдан берли «Дёрт бизни къуртараджакъ» шиары яшамакъта. Онынъ астында чокъ балалы яш аилелерининъ буюк ольчюде фотолары дердж олунып кельмекте. Бойле газетни къолунъа алгъанынънен, къафанъда тек эйи, хош умютли фикирлер догъа.

Белли нешир, бу озь «марка»сына, «бренд»ине, хусусий корюниши-сыфатына насыл кельгени акъкъында онынъ баш муаррири Шевкет Къайбулла иле субетлешмектемиз. Бир къач суалимизге озюне хас джеваплар алып, оларны окъуйыджыларымызнынъ дикъкъатына теклиф этемиз.

Алымызгъа, турмушымызгъа нелер тесир эте биле?

– Шевкет агъа, баш муаррир олгъан «Авдет» газетининъ, деерли, эр бир санында, биринджи саифесини «Дёрт бизни къуртараджакъ» деген серлева астында дёрт ве ондан чокъ балалы къоранталарнынъ буюк ольчюде фотолары яраштыра, олар акъкъында къыскъа малюмат бериле.

Бу тешвикъат ве тесир этиджи муим сёзлер энди газетнинъ чокъ йыллыкъ бренди, чокъ йыллыкъ озьгюн алямети, аньанеси олды, демек мумкюн. Асылында, бу гъае насыл пейда олды, неден келип чыкъты? Онынъ макъсатлары акъкъында икяе этинъиз, лютфен.

– Бу аньаненинъ «фиданы» та 1990 сенелери тамыр атты, десем догърудыр. Халкъымыз Ватангъа кутьлевий суретте къайткъан вакъытта бизим психологик ве, умумен, рухий вазиетимизге, алымызгъа, турмушымызгъа нелер тесир эте биле экен, деген суаллерни озюме берип, белли бир «тарла теткъикъатлар»нен («_+полевые исследования+_») огъраша, козетювлер япа башладым.

Нетиджеде, миллетимизнинъ огюнде тургъан сиясий-ичтимаий ве икътисадий меселелеринен бир сырада муим ерни демографик меселеси алгъаныны огрендим. Бу мевзунен багълы чешит керекли

ракъамларны – статистик малюматны топладым. Статистика «не къадар?» деген суальге джевап арамакъта ве, ильмий ёнелишлерден бири олып: «не, насыл арекетлер япмакъ лязим?» эм де «не вакъыт япмалы?»ны бельгилей.

Бунен берабер, ичтимаий идареликнинъ ичтимаий-сиясий аляметлеринден бири олгъан статистик нетиджелер инсанны ильхамландырып, гъурур бере биле, эм де, аксине – рухтан тюшюре биле. Амма, энъ эсасы шу ки, бу илим ве амелий ишлер ёнелиши чокътан чокъ суаллерге джевап бермеге «азыр».

Халкъымыз Ватангъа кутьлевий суретте авдет олгъанда этрафымыздаки ичтимаий-психологик муитине къаршылыкъ косьтермеге къыйын эди. Чешит маниалардан кечип, миллий сыныфлар, мектеплер, бала багъчаларында миллий группалар ачкъанымызгъа бакъмадан, эписи бир ана тилимизни джойып башладыкъ. «Не япмалы экен?» – деген суаллерге джевап арагъанда, шу джумледен, «Дёрт бизни къуртараджакъ» фикир ве ондан келип чыкъкъан шиарына кельдим.

2+2 дегиль де, 2+4, сонъра исе 2+5!

– Не ичюн бизни яшайышкъа, керчекликке якъынджа олгъан учь, я да даа эльверишли – миллет сайысына файдалыджа олгъан беш дегиль де, дёрт эвлят къуртараджакъ? Бельки де бу ракъамнен насылдыр меракълы, насылдыр макъсатлы фикирлер бардыр? Мисальчюн, сиз чифт ракъамны зияде бегенесиз, я да сиз оськен къорантанъызда дёрт бала осьти...

– Эр бир муайен девирде омюримизде ер алгъан психологик вазиетлернинъ шекилленмесине шу девирнинъ озю тесир эте. Бу ниетленмеклер – «установка»лардан бириси, насылдыр арекетлер башланувынынъ менбасы – бирде-бир шейге уймакъ адети, яни конформизм.

Козетювлериме коре, Къырымда 1990 сенелернинъ башларында къоранта аньанелеринде невбеттеки денъишювлер пейда олды. Козьге чарпынгъан денъишювлерден бириси – яш несиль арасында ана тилини бильген ве онда лаф эткенлернинъ эксилюви олды. Бу ал чокъсу яш къоранталарда, оларнынъ теркибине, сайысына кельгенде, «дёрт» ракъамына кечмек фикир догъурды.

«Дёрт» айткъанда, онъа къоранта башы, онынъ омюр аркъадашы ве эки эвлят киргени козьде тутула эди. Амма бойле фикирлер миллетимизнинъ сайысыны азмы-чокъмы чокълаштырмакъ дегиль – даа да зияде эксильтмесине кетиреджеги бесе-белли.

Биз бугуньге къадар гъайып олув вазиетте булунамыз, яни бу сынъырда чарпынып турамыз. Бу сынъырдан кечсек, бизни бир кимсе къуртарып оламайджагъы ачыкъ-айдындыр. Къоранталарда ойле (эки+эки) «модель» укюм сюрсе, биз халкъ, этнос оларакъ ер юзюнден силинеджегимиз чокъ узакъкъа бармайджакъ.

Бу саадаки теткъикъатларымны девам этер экеним, эгер де он беш йыл ичинде бизим яш къоранталарнынъ отуз файызында дёрт бала дюньягъа кельсе – бу хафлы «сынъырдан» четлешмек имкяныны булурмыз, деген хулясагъа кельдим.

Мезкюр мевзуда Ислям акъкъындаки эдебиятта джевапларны тапмакъ мумкюн. Онъа коре, дин «дёртлигине»: Яратыджы Аллах, дюнья руху, дюнья джаны, ильк пейда олгъан материя киби темеллер кире. Бойлеликнен, бу ве дигер хулясалар халкъымызнынъ анъында психология ве фельсефе джеэттен янъы тесисатлар (_+установка+_) шекилленмесине заруриет догъуралар.

Тамам бойле хулясалардан сонъ, «Дёрт бизни къуртараджакъ» деген фикир-шиар бутюнлей пекитильди, белли дереджеде екюнленди. Иште, ана, баба ве эки бала (2+2), деген «дёрт»тен вазгечип, ана-баба ве дёрт бала (2+4) теркиптеки «дёрт»ке кечмек кереклигимиз белли олды. Бу меселени чезсек, «2+5» меселеге киришип, оны да чезермиз.

Мен оськен къорантада исе беш бала дюньягъа кельди. Ана-бабам дёрт огъланны къорчалап, осьтюрмесини беджердилер.

Кунеш нурларыны сепкен эвлятлар

– Озь къыйметли шиарынъызны керчеклештирмек ичюн насыл чалышасыз, биринджи саифеде такъдим олунгъан фотокъараманларынъызны насыл тапасынъыз? Асылында бу сечим джерьяны насыл кече?

– Сечим джерьяны, деерлик, ёкъ. Чокъсу къоранталар фотоларны озьлери ёллайлар. Екяне къаидемиз: сюжетнинъ динамикасы ве фото кейфиетли олмакънен берабер фотосурет белли бир мананы ташымакъ керек.

– Бу, энди баягъы девамлы газет кампаниясыны алып баргъанынъыз девамында бирде-бир меракълы адисени хатырлай билесинъизми? Сизни тааджиплендирген, айретте къалдыргъан мисаллер кетирменъизни риджа этер эдим…

– Эвель муарриетимизде ватандашларымызнен корюшювлер тешкиль эткенде, къоранталардаки мунасебетлерни де музакере эте тургъанмыз. Ана-бабагъа урьмет-сайгъы, балаларгъа севги насыл олмалы, деген суаллерге чешит джеваплар тапыла эди. Мени бу мевзу даима эеджанландыра, раатсызлай эди.

Бир кунь биз дёртюнджи эвлят догъгъан аилени зиярет эттик. Субетимиз девамында ана къундакътаки баласыны къолгъа алып: «Меним арзум ерине кельди, бу меним чокъ беклеген бахшышымдыр. Мен эвлятларымны пек беклей эдим…», деди. Ананынъ бу сёзлери ойле сыджакъ дуйгъу, ойле бир эеджанлы ифаденен айтылды ки, одагъа, бутюн этрафкъа, дерсинъ, кунеш нурлары сепильди.

Анълагъанлар анъламагъанлардан зияде

– «Авдет»нинъ, къорантада чокъбалалыкъ укюм сюрьмек заруриети тешвикъатынъызгъа окъуйыджылар, умумен,

ватандашлар насыл сесленелер? Сизинъ тесиринъизнен мерамларыны, планларыны денъиштирген къоранталар акъкъында малюмат бармы?

– Чокъ вакъыт муарриетимизнинъ бу гъаесине айтыладжакъ эмиет берильмей эди. Анъламагъанлар да олды. Амма, биз рухтан тюшмедик, къолларымызны буклеп отурмадыкъ. Тюрлю корюшювлерде тешеббюсимизни, алып баргъан кампаниямызнынъ макъсадыны гъайретнен анълатып кельдик.

Пессимистлер гъаени омюрге кечирмек чаре олмагъаны акъкъында чокътан-чокъ делиллер кетирмеге тырыштылар. Базылары озь къозгъалувыны ачыкътан бильдире тургъанлар, дигерлери чокъ бала осьтюрмек ичюн шараит олмагъаныны, маддий джеэттен ёкъсузлыкъны мисаль кетирип: «фукъареликни даркъатмакъ керекмей» ве бунъа ошагъан шубели фикирлерни сеслендире эдилер.

Базылары халкъымызда шерефли олгъан чокъ балалыкъ биз, ватандашларымызны динълеп, айры адамларнынъ меселелерини чокъусы къоранталарнынъ меселелеринен къарыштырмай, оларны бир я да мусавий, деп саймай эдик. Лякин, бир шей къувандырып турды: анълагъанларнынъ сайысы анъламагъанларгъа нисбетен эписи бир чокъ эди.

Миллий анънынъ янъы севиеси эп шекилленмекте ве яваш-яваш девам этмекте. Амма тарихымыздаки базы фактлар, такъдиримизнинъ вакъиалары омюримизде янъы нокътаи назарларнынъ, ёнелишлернинъ заруриетлигине аджет бильдирип, бизим «дёрт» фикиримиз догъру олгъаныны тасдикълайлар. Бу гъаенинъ догъру олгъаны 2014 сенесиндеки вакъиалардан сонъ эм де бугунь даа зияде пекитильди.

Халкъымызда чокъ балалыкъ шерефли аньане олгъан

– Бугуньде инсанларымыз сизинъ шиарынъызны насыл къабул этелер?

– Догъмушларым, достларым, танышларым ве окъуйыджыларымыз арасында бизим чагъырувымызны анълагъан ве къабул эткенлер чокъ. Чокъусы къоранталарда учер бала осе. Амма оларнынъ «дёрт» ракъамына етмек ниетлери олгъаны бизни тек севиндире.

– Бу эмиетли тешвикъат джерьяныны огренип, бир хуляса чыкъарылса, мисальчюн, сиз косьтерген къоранталарнынъ джедвели кене де кетирильсе, оларнынъ къоранта чокълаштырмакъ теджрибеси, бунынъ тек миллет ичюн дегиль, ана-бабагъа да олгъан эльверишлиги айдынлатылса, макъсаткъа мувафыкъ олмаз эдими? Бунъа насыл бакъасыз?

– Бу меселеде тевсиелер ёкъ ве, бельки, де олмаз. Эр бир адамда озь нокътаи назары, теджрибеси, фикири мевджут. Эксериет ватандашларымызда бу, энъ-эвеля, ана-бабасынынъ

теджрибесинен багълы. Базылары халкъымызда шерефли олгъан чокъ балалыкъ аньанелерге (бу да эмиетли!)) эсаслананалар.

Бугуньде огюмизде догъмуш ана тилимизни сакълап къалмакъ муимден муим вазифеси тура. Эминим ки, онынъ сакъланувда миллетимизнинъ сайысы эмиетлидир.

Тарих бильдиргенине коре, кучюк миллетлер озь тилини тез джоялар ве гъайып олалар. Ал-азырда, языкъ ки, биз де ойле хавф астындамыз. Онынъ ичюн кене де «Дёрт бизни къуртараджакъ» шиарда къатты турамыз ве газетимизнинъ бу тешвикъатыны девам этеджекмиз!

– Мен беллесем, тарафдарларынъызнынъ сайысы йыл-йылдан тек чокълашыр. Чюнки биз бала севген, оларны осьтюрмеге ве догъру тербие бермекни бильген халкъ олгъанымызны тек озюмиз дегиль де, Къырымны чешит девирлерде зиярет эткен сеятчылар да тасдикълагъанлар, бунъа дегерли къыймет кескенлер.

Динара ОСМАН субетлешти.

Демирджилилер хатырлай

Алушта районындаки Демирджи (Темирчи) кою къырлар арасында, Къырымнынъ энъ дюльбер ерлеринден биринде ерлешкендир. Демирджилилер пек фааль олып, эр сене койдеш корюшювлери отькерелер.

Бу бир къач йылдан берли девам эте. Корюшювлер, хатырлавлар нетиджесинде 2015 сенеси «Демирджи дагъы. Демирджилилер хатырлай» адлы китап дюнья юзюни корди. Джемаатчылар Джафер Эмирали (рахметли), Бейе Ильясова бу иште фааллик косьтердилер ве къолай олмагъан вазифени озь устьлерине алып, бу агъыр юкнинъ тюбюнден мувафакъиетнен чыкътылар, китапнынъ муэллифи олдылар.

Муэллифлер 210 къоранта иле субетлешип, дженктен эвельки Къырымдаки аят, дженк девири, 1944 сенеси 18-майыс сюргюнлиги, эм де сюргюнликтеки яшайыш ве ватангъа къайтув, ерлешюв вакъытында демирджилилернинъ башындан келип кечкен вакъиа ве адиселер акъкъында язгъан эм де демирджилилер джемаатындан 1600 фото топланып, китапкъа кирсеткенлер.

2016 сенеси февраль айында Акъмесджитте И. Гаспринский адына китапханеде китапханеджилер, июль айында исе Москвада къырымтатар диаспорасы тарафындан «Демирджи дагъы. Демирджилилер хатырлай» китабынынъ такъдими олып кечти. Ондан гъайры Халкъара Бекир Чобан-заде фондунынъ тешеккюрнамесине наиль олды.

2020 сенеси март айында «Демирджы дагъы. Демирджилилер хатырлай» китабы экинджи кере толдурылгъан шекильде неширден чыкъарылды ве китапкъа Демирджи кою, онынъ тютюнджилик, юзюмджилик, айванасравджылыкъ фаалиети

акъкъында янъы малюматлар язылгъан. Кенан Къутубзадеге Ялта киностудиясында 2018 сенеси мемориал тахта къоюлувы акъкъында малюмат ве шу тедбирде Изет Изединовнынъ атешин чыкъышы, кирсетильген.

Алушта кинотеатри дженк вакъытында немсе забитлери (офицер) иле толу олгъанда темирчилилер Сейф Аширов, Тохтар (сой ады беллисиз) ве алушталы Аппазов (ади беллисиз) патлаткъанлары акъкъында малюматлар берильген. Боснялар, Катялар, Тохтарлар берген фоторесимлер ве янъы малюматлар иле китап текмиллештирильген.

Хатырлавлар джыйынтыгъы теджрибели матбааджы Надир Къарамановнынъ ярдымы иле нешир этильген.

Китапны эльде этмеге истегенлер + 7 (978) 14 83 567 телефон вастасынен муэллифнен багълана билелер.

Наджие АМЕТОВА.

Танккъа къаршы эндек къазгъан къадын-къызлар

Экинджи дюнья дженки туташып Къырымгъа да еткен сонъ, Маякъсалын районы Опук кой шурасы дживарындаки койлерден осьмюр яшлар ве яш къадын-къызларны топлап, 1942 сенеси мартнынъ башындан 60 нефер инсан алман танкларына къаршы кенъ-терен эндеклер къаздыралар. Оларнынъ арасында меним Алие тиземнинъ бир 4 яшлы огълу олдугъына бакъмадан, оны да эндекте чалыштыралар. Олар кунь бою эндек къаза, акъшам койлерине – эвлерине джаяв къайталар.

Ходжалыкътаки ат-арабаларгъа ашайт юклеп (1941 сене августта 100 сыгъыр, 40 ат, 4 араба, 1800 къойны Зети, Муслядин Аджирединовлар, Джемалядин Муратов, Изет Сераджадинов, Борамет Шейхосманов, опуклы къасап Халит, ашчы Нефизе Неджмединова эписи берабер 21 кунь девамында отлата-отлата Краснодар улькесининъ Темрюк районына айдап баралар. Керич ярымадасындан джеми бир миллион 800 бинъ къой айдала (1992 сенеси эмджем Муслядин Аджирединовдан язып алынгъан малюмат).

Шу куньлерде «Керич Ишчиси»нинъ фотомухбири эндек къазгъан къызларнынъ фоторесимини чыкъаргъан.

Бу фоторесим бизим кунюмизге етип кельген эндек къазгъанларнынъ фоторесими олса керек.

Бу къыйметли фоторесимни шимди Сакъ районында Янъы Къарагъут – Митяево коюнде яшагъан койдешим Асие тата Сейтабла къызы Борсеитова (о 90 яшыны толдурды, хайырлы яшлар олсун) манъа ёллады. Алла сагълыгъыны берсин!

Сюргюнликке къадар Керич ярымадасынынъ Маякъсалын район Опук кой шурасына бакъкъан Къояш, Чукъур-къояш, Союн-Эли ве эльбетте Опук коюнде яшагъан эалининъ несиллерине риджа этем, эджадтларынъыз ве оларнынъ балалары, торун,

торунчакъ, торунче-торунджелери акъкъында малюмат язып эски фотолар ве янъы фотоларнен муарририетке, яки **297600, Белогорск ш., Чкалов сокъ., 6/1 эв Певат Зетиге** ёлланъыз. Бу малюматлар «Опук кой шурасына бакъкъан койлер» китабына киреджек.

Ресимде солдан: *Найме Ходжаева, Ребия Гъазиева, Аджадие Аблаева* (Асие Сеитабла къызы Борсеитованынъ татасы)*, Уркъие Зодлаева 25-март 1942с. Опук чёллеринде эндек къазгъан вакъыт.*

Халкъара тешеккюр акциясы

Дюнья мемлекетлеринде коронавирус хасталыгъына къаршы курешкен, бу курешнинъ ог сырасында тургъан экимлердир. Экимлерни бу агъыр, чокъ сабыр, бильги, кучь-такъат талап эткен фаалиетини алгъышламакъ ичюн бир сыра девлет сакинлери аджайип усулларны уйдуралар.

Инсанлар акъшамлары балконлар, къапулар огюне, азбарларгъа чыкъып, бельгиленген бир вакъытта экимлерге эльчырпмалар багъышлайлар. Бу халкъара акция Буюкбритания, Норвегия, Тюркие ве дигер мемлекетлерде олып кечти. Онъа акимиет векиллери ве чешит ерлерде яшагъан адамлар къошулдылар. Инсанлар интернет вастасынен бирлешип, экимлерге озь миннетдарлыгъыны, урьметини бильдирдилер.

Бу куньлери дюньяда сымарыш боюнджа чалышкъан кафе ве ресторанлар тиббиет хадимлерине къаве ве бутербродларны бедава даркъаталар. Испанияда бир экимнинъ теклифинен он бинълернен адамлар хастаханелерге тюшкен агъыр хасталаргъа эйи, хош тилеклернен толу мектюплерни ёллайлар.

Испания ве Италия сакинлери мераметлик, гонъюльдешлик манасыны ташыгъан ресимлер сызып, оларны пенджерелеринден нумайыш этелер. Италия футболджылары карантин вакътында тек бир команда – экимлер командасы ойнагъаныны къайд этип, оларгъа къолтуткъанларыны беян эттилер.

Бир сыра шеэрлерде иш адамлары экимлерге гульдестелер багъышлайлар. Тедавийленген инсанлар исе самимий мектюплер къалдырып, оларда тешеккюр язалар.

Дюньяджа белли ширкетлер де бу белядан къуртулмагъа ярдым этмектелер. Мис, косметиканен огърашкъан энъ буюк компаниялар антисептик сувларны ве дигер керекли мадделерни чыкъармакъталар. Чокъсунда махсулат кереги къадар чыкъарыладжакъ, деп бильдириле.

Умют этемиз ки, чокъ агъыр куньлер корьген халкъымыз да бу девирде озюне мукъайт олып, бири-бирине къолтутып яшар ве келеджекке дамарларымызда энди синъип къалгъан ираде, кучь, сабырнен бакъар.

Шимди исе интернет вастасынен мусафирликке «барайыкъ», миллий емеклернен къавелер ичип, эр саба бири-биримизни

телефон вастасынен «Сабалар хайыр», деп къаршылайыкъ, дуалар этейик. Будыр бизим бирлигимиз ве гонъюльдешлигимиз! Чокъ белялардан кечтик, буны да енъермиз.

Ф. МЕМЕТОВА.

Сагълыкъ темели

Юкъунчтан кучьлю ярдымджы – зенджефиль

Бугуньде хавфлы юкъунч кутьлевий даркъалгъан вакъытта адамларгъа халкъ тиббиети ярдымгъа келе. Чешит себзе ве мейвалар арасында иммунитетни къавийлештирген энъ кучьлю ве файдалы васталардан – зенджефиль (имбирь).

Меракълысы шу ки, иш адамлары бу куньлерде бу малгъа фиятыны беш-он кере зияде котердилер, чюнки адамлар оны бу куньлерде сыкъча сатын алмагъа башладылар.

Зенджефиль универсаль бир ярдымджы. Ондан чешит: тазе, къуру, тоз, ягълы я да шира концентраты шекилинде файдаланмакъ мумкюн. Зенджефильде пек аз калория олып, чокъ витамин, демир, калий, магний, цинк киби мальземелер бар. Онынъ антиоксидант, янгъыгъа, шишикке къаршы, кейфиетни ве сексуаль фаалликни котерген хусусиетлери бар.

Алимлер исбат эттилер: зенджефиль вуджутта ягънынъ топланмасына кедер эте, ве бунынънен чеки ташламагъа (_+сбросить вес+_) ярдымджы ола. Бундан да гъайры, о вестибуляр бозувлары олгъанда: юрек буланса, баш айланса, арекетлер ве юрюш къыйынлыкълары олса, нутукъ бозулса ве иляхре – мусбет тесир эте.

Чешит агърыларгъа къаршы да зенджефиль ярдымгъа келе. Тазе зенджефильни догърап, бал ве лимоннен берабер чайгъа къошып, ичмек файдалыдыр.

Адалелер агъырткъанда тазе эренделенген зенджефильни сыджакъ ваннагъа къошалар, чюнки о къан тездже юрмесине сильтем бере ве адалелер бошашмасына ярдым эте.

Ве, ниает, зенджефиль юкъунчларнен курешмекте биринджи ярдымджы. Эгер сиз хасталангъанынъызны дуйсанъыз, бир къач кесечик зенджефильни сыджакъ чайда 5-10 дакъкъа демленъиз ве бойле ичимликни яваш-яваш, богъазны къыздырып, ичинъиз. Онынъ теркибинде олгъан джинджерол мальземеси хасталыкънен курешмеге ярдым эте.

Энъ файдалы – тазе зенджефиль, къуру союнынъ тесири азджа. Зенджефильден емек пиширгенде файдаланмакъ мумкюн. Меселя, себзе ве мейва салаталаргъа, этли ашларгъа, татлы къавалтыларгъа къошмакъ... Ашкъа, чайгъа къоймаздан эвель къабугъыны артламалы ве догърамалы. Бойле онынъ бутюн файдалы мальземелери тездже чыкъар.

Эльбетте, тазе зенджефиль тамырыны сатын алгъанда оны яхшы ювмакъ, сонъ къурутмакъ керек. Эгер зенджефильнинъ къабугъы къалын олса, о энди тургъан ве шырасы азджадыр. Ондан гъайры, чаталлашкъан тамырлар энъ яхшы сойлары сайыла.

Зенджефильни чайнен демлегенде, анда чешит дигер ингридиентлер къошмакъ мумкюн. Меселя, лимондан гъайры портакъал, алма кесечиклери, бахаратлардан: тарчин (_+корица+_) парчачыгъы я да бир къач къаранфиль чечеги.

Зенджефильни айры да къулланмакъ мумкюн. Бир кесечигини агъызгъа алып тутсанъыз, агъызынъыздаки бутюн вирус ве микроблар гъайып олур.

Озюнъизге мукъайт олунъыз!

Г. А.

Язылджылар балаларгъа

Денъизде геми ялдай

Икяе

Сервернен Улькер кене давалаштылар. Оларнынъ шаматасыны эшитип, одагъа аналары ашыкъып кирди. Котерильген тозгъа бакъып, къашларыны чатты, вай-вай дер киби, башыны саллады.

Аджеба, ер юзюнде тап бу къадар баштакъ балалар даа бармы экен?! – деп окюнди.

Сервер Улькернен асла да ойнамакъ истемей. Улькер ондан эки яш кичкене олса да, ара таптымы, онъа илише, геми яп, денъиз яп, деп зорлай. Бойле ресим оларнынъ диваны устюнде диварда асувлы. О ресимдеки геми де, денъиз де, гуя акъикъий. Шимди мавы сув далгъаланып, къаверенки рамкадан ташып чыкъаджакъ киби келе. Бу бабасынынъ ресими. Бабасы оны пек севе.

Сервер исе ресим устасы. Балалар багъчасында огренди. Онынъ буюк альбомы ве бир къуту ренкли къарандашы бар. Къардашыны оларгъа якъын кетиртмей, ресимни тек озю япа. Эгер Улькер янъылып, бу шейлерге эль тийсетсе, Сервер анасынынъ одадан чыкъмасыны беклей де, сонъ онынъ къулагъындан тутып соза. Бойле алларда Улькер де джевапсыз къалмай: агъасынынъ къарандашларыны джайрата, альбомыны сакълай. Сервер альбомыны къыдырып тапалмагъан сонъ, аз къала агъламагъа. Улькер исе бундан зевкълана. Тойгъандже кульген сонъ, альбомнынъ сакълангъан ерини косьтере. Бундан сонъ, Улькер агъасыны даа зияде ачувландырмакъны тюшюне.

Сабанынъ саарь вакъытында башта Улькер уяна ве энъкъастан йырламагъа башлай. Сервер исе юкъу байгъынлыгъында. Турып онынъ къулагъыны созаджакъ амма, юкъусыны бозмай.

Мына бугунь Сервернинъ юкъусыны ич кимсе бозмады. Пенджереден кунеш кулип бакъты, эвнинъ ичи исинди. Улькер исе йырламай, аксине, агъламсырап ята. Сервер истер-истемез башыны котерип, кадясына бакъты. Акъикъатен, къардашы козьяш

тёкип агълай, сагъ янагъы къызаргъан ве къатмерлешкендай къабаргъан.

– Анай, анай! –деп къычырды Сервер теляшен. – Улькерни балкъурт тишлеген!..

Ачылгъан къапудан анасы чапып кирди.

– Огълум, Сервер, сен не айтасынъ шу, эв ичинде балкъурт къайдан кельсин?

Ана къолуны Улькернинъ башына къойды... шашмалагъандай олды.

– Сервер, огълум, сен янаша одагъа чыкъ... – деди о, – Къардашынъ хасталангъан. Мен экимни чагъырып келейим.

Бираздан акъ халатлы бир къадын кельди. Улькер яткъан одагъа Серверни кирсетмедилер. О, къапу артында къалды. Къулагъыны къапугъа таяп, экимнинъ айткъанларыны эшитеджек олды. Эшитамады.

Эким кеткен сонъ анасы Серверге:

– Огълум, бугунь эвде къал, – деди.

Энди не япмалы? Оюнджакълардан безди, япмагъа башкъа бир иш де ёкъ.

Сервер альбомыны чыкъарды, къарандашларыны маса устюне тизип къойды, бир къач сание тюшюнип отурды ве ресим япмагъа башлады. Башыны аз-бучукъ янтайтып дикъкъатнен сызды ве боялады. Мавы къарандашнен денъиз далгъаларыны япты, беяз къарандаш бу далгъалар устюндеки акъ гемичикке керек олды. Ачыкъ кокте къушлар авелене.

Сервер ресимни элине алып, баягъы вакъыт онъа бакъып, къалды. Дерсинъ денъизде геми ялдай! Сонъ еринден турды, яваштан къапугъа кельди, ичери кирди. Улькер сакинден хурулдап юкъламакъта эди. О, энди бираз тюзельген олса керек. Сервер пармакъ уджларына басып, кроваткъа якъынлашты, альбомнынъ денъиз ве геми япылгъан саифесини ачып, оны кадясынынъ баш ястыгъы янына къойды. Недир ойланып алды. Сонъ... къарандашларыны да шу ерге ташлады.

Сервернен анасы чай ичелер. Бабасы даа иштен къайтмады. Бирден къомшу одадан Улькернинъ давушы эшитильди:

– Сервер! Бу ресимни манъа яптынъми?

Сервер чай фильджаныны кенаргъа къойып, Улькернинъ янына чапып барды.

– Эльбетте, санъа! – деп кулюмсиреди. – Айса, кимге олсун? Альбом да, къарандашлар да санъа. Ал, сенинъ олсун.

– Сагъ ол, – деди Улькер ве элини онынъ пармакълары устюне къойды.

Ана босагъадан бакъып тура эди. О, куле-куле:

– Аджеба, ер юзюнде тап бу къадар акъыллы ве гузель балалар даа бармы экен? – деди.

Эмиль АМИТ.

Таир ХАЛИЛОВ

Сесленюв: къадрине етильмеген хор ана тилимиз

Эр бир къорантада муит яратмакъ – эвде, тышта озьара мытлакъа догъмуш тильде къонушмакъ лязим!

Секизинджи апрель куню чыкъкъан «Къырым»нынъ 14-санында биримизни лякъайт къалдырмагъан ана тили вазиети акъкъында басылгъан эки макъалени окъуп, эр сеферде киби эеджанландым ве ихтияр чагъында олгъаныма бакъмадан, сесленмеге къарар эттим.

Затен, муаррием хадими Севиль ханым Абдурахманова язгъан макъалелернен таныш олгъанда, бильмем ничюн, къуванам ве сесленмеге ынтылам. Онынъ самимийлиги мени ильхамландыра. Умумен, истидатлы эсер окъугъанда айны дуйгъу уяна.

«Къундакътан башлайыкъ, сонъ мектепке барайыкъ» адлы макъаленинъ муэллифи Эмин Къувушлы миллетимизни, ана тилимизни къайгъыргъан инсанларымыздан бири олгъанына ич шубе ёкъ. Лякин о теклиф эткен усул, мени афу этсин, шакъагъа бенъзей. Меселени пек къолайджасына чезмеге давет эте. Ама айткъан сёзлеринде джан бар.

Эмин бей къайд эткени киби, мына энди черик асырдан зияде, Ватанымызгъа кутьлевий авдет олгъан кунюмизден берли, муневерлеримиз, ватанперверлеримиз: «Имдат! Ана тилинде лаф этейик! Ана тилини олюмден къуртарайыкъ!» – деп къычыра-къычыра, богъазлары къуруса да, файда этмей. Кимсе къулакъ асмай, эмиет бермей, аксине – йыл-йылдан вазиет муреккеплеше ве феналаша бере. Кимсени джиддий тарзда ана тилининъ вазиети раатсызламай.

Шашыладжакъ бир шей: ана тилине нисбетен мунасебетимиз сонъ дередже багъышланмаз хафифлик (_+легкомыслие+_) ве месулиетсизлик юзь бере. Фаджиалы сонъуны тюшюнмейик ве огюни алмайыкъ. Санки дерсинъ, бу энъ актуаль проблем озь-озюнен чезиледжек де, бир куню, бекленильмеден, эпимиз ана тилинде бульбуллер киби сёйлешеджекмиз. Иште, первасызлыкъ белясы.

Албу исе, тиль огренмек, оны бильмек чокъ вакъыт, эр куньки агъыр эмек, гъайрет-себат талап эткен меселелерден бири.

Эмин бейнинъ теклифине коре, бала мектепке ильк сефер баргъанда, ана тилини бильмеге борджлу, бильмесе, демек, мектеп босагъасындан адым атмасын! Весселям!

Лякин Эмин бейнинъ хабери олса керек, ана тилини бильмеген ве бильмеге де истемеген ана-бабанынъ эвляды къайдан ана тилини бильсин де, «Биссмилля» деп, эминликнен мектеп босагъасындан атласын?! Языкъ! Ана-бабагъа дегиль де, гуняхсыз, аджиз балагъа языкъ…

Эмин Къувушлыгъа джевап оларакъ, Севиль ханым «Къаш якъамыз деп, козь чыкъармайыкъ» адлы макъалесинде: «Девлетчилигимиз олса… бу тедбир пек яхшы ве нетиджели олур эди», деп яза ве озь делиллерини къандырыджы суретте тасдикълай ве анълата.

Девамы 2-нджи саифеде.

Эр бир къорантада муит яратмакъ – эвде, тышта озьара мытлакъа догъмуш тильде къонушмакъ лязим!

Башы 1-нджи саифеде.

Эпимизге малюм ки, девлети олмагъан, ана тилини джойгъан миллет ер юзюнден силине. Гъайып ола. Ана тилини сакълап къалмакъ ве оны инкишаф эттирмек ичюн, эльбетте, биринджи невбетте девлетчилигимиз ве ана тили муити олмакъ лязим. Бу да эпимизге белли.

Шимдики, агъыз ачтырмагъан бир вакъытта, девлетчилик хусуста арз этмек ве лаф юрсетмек масал киби бир хаял. Лякин девлетчилигимиз ёкъ деп де, девлетчилигимиз олса, сонъ ана тилини огренирмиз демек – къатиен янълыш ве хавфлы. Бойле арекет озь-озюмизге суикъаст этмек. Буны да, эпимиз анълаймыз, лякин эписи бир ана тилини ред этемиз.

Шимдики заманда ана тилимиз рус тили муитинде богъулаятыр. Эр ерде, гедже ве куньдюз, рус тили янъгъырай. Истер-истемез ябанджы тильде къонушмагъа меджбурмыз. Чюнки олар дегиль де, биз олар тилинде лакъырды этмеге заруриетимиз бар. Бизим тилимизни оларгъа бильмеге ич бир ихтияджы ёкъ. Биз исе оларнынъкини бильмек зорундамыз.

Дженктен, сюргюнликтен эвель Къырымда ана тили муити укюм сюргени белли керчеклик. Рус олсун, дигер миллет векили олсун – эписи бизим, къырым тилинде, темиз лаф эте тургъанлар, чюнки бизим тилимизни бильмек мухтадж эдилер. Шимди, аксине, биз оларнынъ тилини бильмеге мухтаджмыз.

Муит деген шей гъает кучьлю, инсаннынъ анъына, мийине кескин тесир эткен васта. Инсан чет ильде яшамагъа меджбур олса, шу девлет тилини бильмек керек. Эм эр кунь оларнынъ лафыны эшитип, динъленип, яваш-яваш оларнынъ тилине алыша ве огренип къалгъаныны дуймай къала. Атта озюни шу девлет сакини оларакъ ис этип башлай. Мен буны Тюркиеде чалышкъанымда анъладым.

Гъурбетликте не ичюн ана тилини унутмадыкъ? Чюнки эр кес аиледе озьара ана тилинде къонуша эди. Эр бир къорантада ана тили муити мевджут эди. Буны къартана-къартбабалар, ана ве бабалар беджердилер, ана тилини сакълап къалмагъа себепчи олдылар.

Олар арамыздан кеткен сайын, ана тили «топаллап» башлады. Олар беджерген вазифени, биз аль этип оламадыкъ ве 25–30 йыл

зарфында, Ана юртумызда(!) ана тилини бильмеген, ана тилини джойгъан, рустилли несиль осьтюрдик, тербиеледик.

Эджатларымыз огюнде бу масхаралыкъ дегильми? Къабаат кимде? Тек ана-бабада. Эпимизде. Не къадар окюнчли ал! Озь баланъны, озь эвлядынъны ана тилинден марум эт сен, оксюзликке огърат… Оладжакъ шейми бу? Язмагъа биле къолум бармай.

Вакъыт сув киби акъып кете. Миллет оларакъ ер юзюнден силинип кеткенимизни дуймай къалырмыз. Сонъ пешман эт-этме – кеч олур. Арзуларымыз, умютимиз бошуна кетер. Ким санъа девлетчилик береджек де, миллет оларакъ тиклейджек? Асырлар бою гъайып этмеге тырышкъан душманларымызмы? Козюмизни ачмасакъ, тилимизни, озюмизни джойсакъ – иш битти. Эр биримиз меселе гъает джиддий олгъаныны анъламакъ керекмиз.

Айткъанларыма хуляса чыкъарыр экеним, суаль догъа: ана тилини сакълап къалмакъ, оны тиклемек ичюн (инкишаф этмек кереклигини айтмайым) бизге не къала? Не япмалы?

Эгер ана тилини текмиль джоймамакъ истесек, шимдики вазиетте, зан этсем, тек бир ишанчлы ёлу бар – о да баба-деделеримиз алып баргъан ёлу. Яни, эр бир къорантада ана тили муити яратмакъ, эр куньлик арекетлеримизнен тешкиль этмек. Эвде, тышта озьара мытлакъа догъмуш тильде къонушмакъ лязим. Башкъа чаре ёкъ. Буны эр кес биле, лякин бир кимсе кутьмей.

Бу мукъаддес иш эпимизнинъ къолумыздан келе биле. Бунъа ялынъыз истек, ираде къувети, миллий анъ ве миллий гъурур зарур. Мындан да гъайры, эп имкянлардан файдаланмакъ керек.

Макъалемни Севиль ханым Абдурахманованынъ сёзлери иле екюнлемек истейим: «Тек миллий анъ, Ватангъа севги ве бирлик бизни къуртара билир». Лякин бунынъ ичюн арекет этмек керек, деп къошар эдим.

Ярадан эпимизге сагълыкъ, кучь-такъат, сабыр ве акъыл-идракъ берсин. Эр туткъан ишимизде ярдымджы олсун. Амин.

Постскриптум.

Эмине ханым Володарская тевсие эткен он къысымдан ибарет тедбирлер («Къырым», 21-апрель,16№), занымджа, илим джеэттен бельки догърудыр, лякин кене шу миллий девлетчиликке барып тирелип къала…

2020 с., 26 апрель. Эссен-Эки.

Announcement

Аписханеден фикир пайлашув ве хайырлав мектюби

Къавий иман, ираде ве бирлигимиз – девир талабы

««Кечмишини бильмегеннинъ келеджеги ёкъ, я да оладжагъы чокъ шубели». Бойле ве бунъа ошагъан аталар сёзлери чокъ халкъларда бар.

Ассаламу алейкум ва рахматуллахи ва барякятуху, джесюр юрек, бойсунмагъан, буюк мусульман къорантасынынъ бир къысымы олгъан къырымтатар

джемааты. Мектюпнинъ башында кетирильген ферасетли сёзлер киби фикир-айтымларны балалыкътан – эм эвде къартларнынъ, аналарнынъ агъызларындан, мектепте дефаларджа эшиттик, эм китапларда окъудыкъ.

Сиясет ве тарихий кетишат бу сёзлерге, эбет, даима озь денъишме эмиетини кирсетмеге тырышмакътадыр, лякин акъылы еринде олгъан инсан оларнынъ керчек ве акъикъий манасыны эр вакъыт догъру корер ве анълар.

2014 сенеси Къырымгъа кельген янъы ишгъальджи ве залымлар, 2018 сенеси мен къорантамнен яшагъан эвимде олар отькерген тинтюв, онынъ нетинджесинде меним Акъмесджитттеки аписханеге быракъылмам, 2019 сенеси хакъсыз земаневий сюргюнлик – Ростов-на-Дону шеэрине, андаки арбий махкемеге «ишимни» быракъылмасы – буларнынъ эписи, керчектен де, шахсен манъа, меним къорантама, якъынларыма ве танышларыма та балалыкътан тарихтан кетирильген икяелер эшиткенлеримизнинъ кене де текрарлангъан ве озь козьлеримизнен корьген хакъсызлыкъ ве баскъыларнынъ ачыкъ-айдын мисали олды.

Сонъки алты сене девамында олгъан вакъиалар дюньягъа ашагъыдаги керчекликни косьтергени шубесиздир:

– халкъара сиясетнинъ усуллары, анълашмалары нетиджесиз ве зайыф;

– къырымтатар халкъы бойсунмамакъта;

– динимизден чыкъаяткъан кучь, кечмиште эм де бугуньде ондан алаятылгъан дестек ве дерслер ишлетильмекте;

– Русие девлети асырлар девамында япкъан ве бугуньде де халкъымызгъа, динимизге, урф-адет ве къырым тарихына нисбетен адалетсизлик ве хакъсызлыкъ косьтермекте (абиделеримизни ёкъ эте, фааль яшларны, эвельки киби, аписке быракъа, ольдюре (Решат Аметов), гъайып эте (Эрвин Ибрагимов ве дигерлер), кечмишимизни исе ялан, сахте этип язмакъта;

– тиль, медениет ве яшайыштаки дигер денъишмелер сайысыны айтаджакъ олсакъ, лаф битмейджек.

Халкъымыз «саткъын» лагъабындан (1944 с.), «террорист», «экстремист» лагъапнен (2014 с.) адландырылмакъкъа кечильди.

Амма бутюн дюньядан гъайры, бу шейлерни энъ-эveля биз озюмиз корип анъламакъ керекмиз. Сонъра исе, эльбетте, куреш арекетлеримизни тизмек ве бугуньки имтианлар не къадаргъа созулмасын, бойсунмайып, эллеримизни тюшюрмейип, эслеримизни ве юреклеримизни еринде тутып, темиз ниет, къатты сабыр, кучлю ахлякъ ве дин-иман иле иш догъру тевеккульнен бу янъы тарих саифелерини эджатларымызгъа дегерлиджесине языp, яшап къалдырайыкъ.

Эр бир иш, арекетни башлагъанда, япкъанда динимиз ве севимли Пейгъамберимиз (с.а.в) огреткени киби, темелини,

озегини корип, анъламагъа ве энъ гузель, элял шекилинде беджерейик.

Эльбет, эр заманнынъ озь фаркълы табиаты, дурумы бар. Лякин бугуньки вазиетимизнинъ тамырлары узакъта къалгъан тарихымыздан башлай. Бизим бакъышымыз андан башласа, менимдже, бугуньки вакъиаларны толусынен ве догъру анъларыкъ.

Биринъиз, бельки, матем вакъиаларыны ве 1944 сенесиндеки дешетли сюргюнликни тюшюнир. Амма 19-апрель (эски такъвим боюнджа 8-апрель) 1783 сенесиндеки Екатерина II япкъан Къырымнынъ ишгъали, Шагин Гирайнынъ саткъынлыкъкъа кетирген зайыфлыгъы – биринджи буюк баскъы булардыр. Зулумгъа Къырым топрагъымыз о заман толды.

Ондан гъайры, белли ки, даа чокъ тюрлю къанлы вакъиалар тарихта олып кечти – дженклер, ачлыкълар, советлер девирининъ мисильсиз репрессиялары ве иляхри. Лякин Русие девлетининъ халкъымыз-динимизге мунасебети, сиясетини косьтерген амеллер – бу 1783-1944-2014 сенелеринде олгъан фаджиалы вакъиалар. Бу сенелери олгъан хакъсызлыкъ, ялан, саткъынлыкъ ве дигер арам, чиркин арекетлерини даа да гузель анъладым, огренмеге истедим.

Инсан, табиаты боюнджа, озюни, озь къорантасынынъ, якъынларынынъ тынчлыгъыны къорчалагъаны муимдир. Бугуньки дунья ве девлетлернинъ сиясети инсаннынъ бу табиат чизгисини тасдикълай. Чевре-четимизде олгъан хакъсыз зулум, ишгъаль ве дженклерге сесленмектен: «олар эписи чет, дигерлернинъ зорлугъы, дигерлернинъ дженки» – деп сувундыра.

Тасиль программалары ве сиясет тарихны чокъ яланларнен толдурылып, керчектен олгъан вакъиаларнынъ тапмасыны, бильмесини къыйын этти. Амма истеген – оларны мытлакъа, эр заман, эр шейни тапа биле.

Инсан тек яхшылыкъны тюшюнмеге истеп, кечмиштеки олгъан хаталарны огренмей – «бир даа ойле шейлер олмаз», деп беллей. Эгер мубарек Къуран-и-Керимни окъусакъ ве айры инсанлар, халкълар тарихыны Адем (алейхи селям) вакъытындан башлап огренсек, тарих ве хакъсыз, зулум ве инсанлыкъкъа зайыф амеллер, баскъылар, лафлар текрарланып, даима девам эткенини корермиз.

Раббимиз исе бунъа чокъ къыймет кесип, дикъкъатымызны ала, амма бунъа итибар берген инсан пек аз... (Аллахкъа шукюрлер олсун, динимизни къорчалагъан, гъайып эттиртмеген бита-къартбабаларымызгъа ве бугунь джамилерни толдургъан, динге якъынлашкъан ве кунь-куньден сайысы арткъан инсанларымызгъа).

Ачыкълагъан, халкъымызнынъ керчектен де муим олгъан тарих вакъиалары, ондан чыкъкъан теджрибе ве дерслерни огренип, билип къулланмагъа ве кечкен хаталарыны ачыкълап, текрарламамакъ лязим. Мен шимди о хаталарны темелинден

ачыкъламакъ макъсадым ёкъ ве кимсени узун сёзюмнен чекиштирмеге истемейим. Джемаатымызнынъ дикъкъатыны бу сонъки сенелери ве кечмишимизден келип чыкъкъан бу дерслерге чекмек истедим. Тафсилятлы малюматны бугунь тапмагъа ич бир зорлугъы ёкъ, тек истек керек (эр бир иште я да тешеббюсте киби).

Къыскъадан олсун деп, бу дерс, нетиджелер акъкъында, оларны озюм анълагъаным киби, къайдламакъ истер эдим:

– залымларнынъ, ишгъальджилернинъ баскъылары, ниетлери айны ве текрарланып, девамыны тапа;

– халкъны бойсундырмакъ ниетнен джесюр юрекли, бильгили, къараман инсанларымыз, фааллеримиз гъайып этиле, ольдюриле, оларгъа къаршы уйдурма джинаий ишлер ачылып, олар аписке алына;

– эвеллери эпимиз «саткъын» деп адландырылсакъ, бугунь исе «террорист», «экстремист» деген ярлыкълар асыла;

– дин, тарих, тиль, медениет денъиштириле, яланлар уйдурыла ве озьлерине керекли шекильде айландырыла;

– саткъынлыкъ мот этилип, халкъ арасында эп арыттырыла;

– бир беден, бир вуджуд бирлигимизни ёкъ этмек ниетинен арамызда фитне пейда олуна, дестек ёлу къапатыла, къомшу-сой мунасебетлери сувуттырыла.

Бу джедвель, эльбет, толу дегиль – тек эсас шейлер. Буны анълап, догъру бакъсакъ, козюмиз чокъ шейни кореджек, къулагъымыз да эшитеджек. Кечмиш бизге бир дерс олсун, заманымыз къарамангъа толсун, омюримиз гъурур багъышлагъан, орьнек тарзында кечсин.

Ислям дини, онынъ огют ве дерслери халкъымызны шекиллендирди, тарих кетишаты девамында олгъан сыкъынты, имтианларыны кечмеге кучь берди. Бугунь исе, бойсунмайып, гъайып олмамакътан кене де тек мукъаддес динимиз къуртараджакъ, юреклеримизге теселли багъышлайджакъ ве зафер ёлуны косьтереджек.

P. S.: *Мубарек он бир айнынъ султаны – Рамадан айы хайырлы ве берекетли олсун. Къоранта азалар ве эвлеримиз гузель амель, къавий сабыр, юксек инсаф иле толсун. Дерт ве хасталыкълардан Раббимиз эпинъизни ве бутюн дюнья мусульман ве инсанларны сакъласын. Залымларны ёкъ этсин, саткъынлыкъкъа ве фитнеге ёл бермесин.*

Биз Ватангъа асрет, сюргюн олгъанымызгъа сонъки Рамадан олсун. Тез вакъытта топракъларымыз сербест олсун, къоранталар бирлешсин, юреклер имангъа, бетлеримиз дин нуруна толсун. Сонъки вакъытта бу дюньяны терк эткен диндашларымыз Аллахнынъ рахметинде олсун. Аминь

Севги ве сайгъылар иле
Сервер Рустем огълу

МУСТАФАЕВ
Багъчасарайлы.

РФни экиге больген сабыкъ даийнинъ юбилейи

Гульчемберлер къуруды, мухтариет тикленильмеди…

Къартларымыз буюк бир алданыджы вакъиа олса, «яланджы дюнья» дегенлер. Яланджы дегенде, эбет, дюньянынъ бакъийлигини козьде туталар. Бунынънен берабер, ибарени белли дереджеде, мубалагъа (_+гипербола+_) – яни адисени махсус буюклештирмек, къабарттыртмакъ макъсадынен де ишлеттиргенлер.

Лякин керчек олгъан базы шейлерге нисбетен мубалагъаны ишлеттирмекнинъ чареси ёкъ, чюнки онынъ олмасына инанмакъ мумкюн дегиль. Дигер тарафтан, о шей акъикъатен де, яланнен алып береджеги ёкъ олгъаныны билемиз.

Бир афта эвель «илери (прогрессив) инсанлыкъ» Владимир Ленининнинъ 150 йыллыгъыны къайд этти. Илери олмагъанлар, садедже, хатырладылар – кими сёгип, кими фаркъсызджа. Не дейджексинъ, Советлер бирлигинде сабыкъ даийнинъ (_+вождь+_) ери ве итибарына, онъа о къадар адам теменна этмек дереджесине пейгъамберлер сукъланмакъ мумкюн эдилер.

Акъылгъа зарар: шимди биле Русиеде онынъ 1800-ге якъын буюк абидеси тура (эксериети эали нокъталарнынъ меркезлеринде) ве 20 бинъге якъын бюсти. 5 бинъден зияде сокъакъ але даа онынъ адыны ташый. Я Советлер бирлигинде не къадар абидеси бар эди? Эки-учь кере зияде? Чюнки айры мемлекет олгъан сабыкъ совет джумхуриетинде (бельки, Акърусиеден гъайры) онынъ ташындан тозуны, демиринден тотуны биле къалдырмадылар. Бизге якъын олгъан Озьбекистан девлети бунъа корюмли бир мисаль.

Сюргюнликке быракъылгъан узакълыкълардаки шеэр ве къасабаларда Ленининнинъ шу, энди отуз йылдан берли тахтлардан котерилип атылгъан ве табиатта къалмагъан абиделерине Миллий арекетимизнинъ фааллери, бизим уйкен ве артындан кельген даа бир къач несилимиз тарафындан эр сене 18-октябрьде къоюлгъан гульдестелернинъ сайысыны ве оларнынъ фиятыны эсапласанъ – о гуллернинъ не къабааты бар, о параларны не ичюн чокъбалалы къоранталарымызгъа берильмеди экен, киби суаллер догъа биле.

Иште, о гуллерни таш даийнинъ таш аякълары астында кузь кунешинде къурутмакъ да, бунъа параларны савурмакъ да Ватан давасынынъ бир къысымы эди. Ойле олды ки, большевиклернинъ юдже пейгъамбери ольмезден эвель, Къырым мухтариетини мейдангъа кетирмек ферманны имзалагъан экен.

О мухтариет насыл къолайлыкънен лягъу этильгени белли. Мында худжурлыкъ, парадокснынъ манасы шунда эди ки, бизим сайгъылы миллий эрбапларымыз не къадар «ленинский декрет»,

«ленинская автономия» багъырып, меркезий акимиетнинъ къулагъыны тешселер де, буюк-буюк совет меселелерине кельгенде башлары тёпесинден аякъларны саркъытып отургъан ве макъалелери вастасынен меслеат берген къызыл пейгъамбер, халкъымызны Ватанына къайтармакъ ве озю имза чеккен мухтариетни тиклемек кучюк ве адий меселеге кельгенде, не аягъы, не къолундан, не де къафасындан нетидже чыкъмады ве о, таштан яхут демирден ясалгъан сонъ дереджеде чаресиз бир несне олгъаныны тасдикълай эди…

Интернетте Ленин не дереджеде шевкъатсыз джанаваргъа бенъзегени ве хиянет олгъаны акъкъында малюмат аз дегиль. Ве эписи весикъаларнен тасдикълана.

«_+*«Ивашек» надо дурить», «Без одурачивания «Ивашек» мы власть не захватим», «Суд должен не устранить террор, а обосновать и узаконить его принципиально», «Интеллигенция – это не мозг нации, а говно», «Нужно поощрять энергию и массовидность террора», «Под видом „зеленых» (мы потом на них свалим) пройдем на 10-20 верст и перевешаем кулаков, попов, помещиков. Премия: 100.000 р. за повешенного», «...чем большее число буржуазии и духовенства удастся нам по этому поводу расстрелять, тем лучше*+_», киби ве дигер гъает вахший сёзлерини кимсе инкяр этип оламай.

Омюрини эмиграцияда екюнлемеге меджбур олгъан буюк рус языджысы ве шаири, Нобель мукяфатынынъ саиби, 1953 сенеси Парижде кечинген Иван Бунинде, онынъ яшдашы олгъан Ленин акъкъында: *«..._+Выродок, нравственный идиот от рождения. Он разорил величайшую в мире страну и убил несколько миллионов человек... И всё-таки мир уже настолько сошёл с ума, что среди бела дня спорит, благодетель он человечества или нет?+_»* – деп язмагъа, бесе-белли, эсас олгъан.

Белли тарихчы-ленинШынас Анатолий Латышев гизли архивлерде чалышмагъа имкян булгъаныны бойле тарифлей: *«_+Это случилось после августовских событий 1991 года. Мне выдали спецпропуск для ознакомления с секретными документами о Ленине. Власти думали найти причину переворота в прошлом. Я с утра до вечера сидел в архивах, и у меня волосы вставали дыбом. Ведь я всегда верил в Ленина, но после первых же тридцати прочитанных документов был просто потрясён+_».*

Мына бизге, эпимизге яланджы дюньянынъ ифаде мисали. Бу акъикъаттан даа да зияде бир шейнинъ теренлигини ве масштабыны тасавур этмек мумкюн олур эдими? Дюнья яланыны яратмагъа бильген иблислер, озь имкянларыны нумайыш этмекте, дерсинъ, Юдже Алланен ярышмагъа тырышкъанлар.

Нетиджеде, Ленин де, оны озь оджасы сайып, оджасыны озгъан талебеси Сталин де куньлерини насыл битиргенлерини ве сонъра насыл «шереф»ке огърагъанлары яхшы белли. Нафиле ерде

русиели мухалифет (_+оппозиция+_) кучьлери бугуньки сиясет ве кетишатны маневий джеэттен о йылларнен ве о эрбапларнен тенъештирмейлер.

Айдынъыз, бу, сонъу олмагъан, мевзуны Москвада чыкъкъан «Новая газета»да о бирси куню, яни 27-апрельде (45№) дердж этильген чокъ белли журналист, языджы, шаир Дмитрий Быковнынъ колемли (28 бейит) сонъки шииринден кетирильген парчанен екюнлейик

(…)

«_+Матерьялизм, каким он славится,
Или эмпирьекритицизм
Ни в малой мере мне не нравится:
Я в этом вижу кретинизм.
И увлечение расстрелами —
Его известная беда,
Хоть те, что назывались белыми,
Гуманней не были тогда.
Его ругни однообразие
И демагогии тамтам —
Все это видел в унитазе я
*(А он интелей * видел там)».*
(…)
** интели – интеллигенция+_*

Б. АДЖДЖЫ.

Акълары кенишлене

Акимиет «О полиции» адлы къанунгъа полислернинъ акъларыны кенишлеткен къошмаларны такъдирледи. Бу джумледен оларгъа автомобиллерни ачмакъ, эв-мескенлерни сарымгъа алмакъ (_+оцеплять+_), кутьлевий тедбирлер кечирильген ерлерни къоралап алмакъ акъкъы такъдим этиле.

Полислерге накълие васталарны ачмакъ акъкъыны, эгер инсанларнынъ яшайышыны къуртармакъ я да джинаетнинъ огюни алмакъ керек олса, эм де кутьлевий тертипсизлик, февкъульаде вазиетлер юзь бергенде хавфсызлыкъны темин этмек макъсадынен, бермек теклиф этиле. Эгер автомобильни саиби олмагъанда ачкъан олсалар, оны 24 саат ичинде хабердар этмек кереклер. Автомобильни къанунгъа эсасланып ачкъан олсалар, полис хадимлери кетирильген зарар ичюн месулиет ташымай.

Эвлерни, кутьлевий тедбирлер кечирильген ерлерни сарып алгъанда полислерге инсанларнынъ усть-башыны тешкермек, урбалары ве накълие васталарыны тинтмек, хавф олгъанда исе, силядан файдаланмакъ акъ бериле.

Дуйгъуны къытыкълай баарь сергиси…

Аньанелер тек белли бир миллетни дегиль – тешкилятлар, муэссиселерни де яраштыра. Муарриетимизнинъ ойле яраштырыджы адетлеринден бири девиримизнинъ корюмли шаири, языджы Иса агъа Абдураманнынъ иджадынен багълы.

Энди чокъ йыллар девамында, эр баарьде, апрельнинъ сонъларында о «Къырым» газетине озюнинъ янъы назм эсерлерини ёллай ве бунынънен тек муарриет хадимлерини дегиль, эминмиз, джумле окъуйыджыларымызны да озь озьгюн дюньябакъышы, услюби, истидаты, ильхамынынъ маневий-рухий махсулаты олгъан шиирлеринен къувандыра.

Биз бильмеймиз ве къыйметли муэллифимизден сорамаймыз – бу (эвеллери айтылгъаны киби) иджадий эсабатмы, бинълернен ватандашымыз иштираки иле «онлайн» усулынен отькерильген иджадий акъшаммы, я да, садедже, шаирнинъ анълатмакъ заруры олмагъан ихтияджымы...

Биз о, сырлы васталарнен ифаде этильген девирнинъ тасвирий ифадесини – эсерлерини, садедже, аламыз, окъуймыз, кейфленемиз, тюшюнемиз. Окъуйыджы достларымызгъа да буны тевсие этемиз.

5-майыста шаир агъамыз ве достумыз мутебер 83 яшыны толдура. Бу мунасебетнен онъа, кене де аньанелеримизге коре (ве оларсыз да): хайырлы яшлар олсун, Иса агъа, деймиз!

Алла Сизни сагълыкъ-тендюристликтен ве сыкъ-сыкъ юдже ильхамлар яшагъан улькени зиярет этмектен айырмасын! Юдже Танърымыз, аджайип омюр аркъадашынъыз Шевкъие аптенен берабер торунлар ве торунчелер ферагъыны эм де гузель Ватанымыз чечекленгенини корьмек насип эйлесин.

«Къырым»нынъ муарриети ве окъуйыджылары.

Айдынлыкъкъа ынтылып

Омюрге ёл ача ана севгиси.
Темельге дёнелер баба сёзлери,
Дуйгъуны къытыкълай баарь сергиси...
Эшкъ олып йылтырай осьмюр козьлери.
Тылсымлы дюньянынъ сокъакъ, мейданы
Тар олып корюне.
Огге кете о.
Чокъ шейни, ниметни истей диль, джаны.
Ынтылып, мензильге илле ете о.
Пек татлы этмекчюн омюр эр анын,
Чечеклер, Гуллерден сайлай дюльбер яр...
Ананынъ севгисин, баба айткъанынъ
Унутмай яшаса, олур бахтияр.

25-27.02.2020 с.

Анъымызда олмалы

Корон вирус – къара вирус сарсытмакъта дюньяны.
Йыкъаджагъым, дей, къутуруп, къартны, яшны, баланы.
Къудретиме шашып къалсын, юкълагъанлар уянып.
Куньде сыкъ-сыкъ хатырласын ахретини, Алланы.
Нелер ола, къайдан чыкъты, къайдан кельди бу афат?!
Айван, къушны дегиль, айтынъ, нечюн бизни сечти о?
Къоркъа-къоркъа нефес ала атта кучьлю, сагълам зат.
Дерья, денъиз, юксек дагъдан, айтынъ, насыл кечти о?..
Тюшюнейик, тюшюнейик, тюшюнейик, адамлар!
Гедже-куньдюз баш ёраракъ, чыкъарайыкъ хуляса.
Къайда, насыл, не ниетнен атылмакъта адымлар?
Не себептен ер юзюнде чокълашмакъта дерт, къаза?
Эп зияде бозмаймызмы эдеп, ахлякъ тертибин?
Писликлерге далмаймызмы, таптап омюр сафлыгъын?
Базы затлар косьтермейми къадынларгъа «мерт»лигин?
Кимер яшлар изден чыкъып, ынджытмаймы къартлыгъын?
Кимдир эппи мал йыгъмаймы, «шукюр»ини къурутып?
Мухтаджлар да олгъныны хатырлаймы зенгинлер?
Кимдир халкъкъа окъ атмаймы, тилин, динин унутып?
Арамызда чокълашмаймы иблис, итке дёнгенлер?
Узакъ ильге йырлай-йырлай кеткен бир кес сёйлесин,
Ватан деген мукъаддес ер къыйметини джоймаймы?
Ана, баба, бита, деде къадрин бильмей ойлеси…
О инсанлыкъ борджларыны чюйге илип къоймаймы?
Къабаат, гунях эп чокълаша.
Къайд этиле бутюни.
Бир кунь, эбет, бунынъ ичюн етип келе джеза да.
Гуняхкяр янса, чыкъа сёзсюз сучсузнынъ да тютюни.
Шеэр, койлер, мемлекетлер огърай дарбе, къазагъа.
Вирус, дее,
Сербестликни сынъырлайлар къануннен.
Семере аз.
Къанун бизим анъымызда олмалы.
Бар Раббининъ къанунлары.
Эр бири бинъ дерске тенъ.
Ич бир заман кетмейик биз къанунларгъа къаршы, терс!
Макъсад айдын, инсан даим инсан олып къалмалы.
Даим къолда тутмалымыз паклик адлы силяны.
Нефисимиз – зеэрли от.
О къурусын, осьмесин!
Айырмагъа бильмелимиз арам шейден элялны.
Фена адет, къусур ольсин!
Вилжданымыз ольмесин!

01-04.04.2020 с.
Акъмесджит

Тенби: «тертип бозулмайджакъ»

21-апрельде Къырым полициясы джемаатчы Эльмаз Акимовагъа тенби (_+предостережение+_) берди. Э. Акимова бильдиргенине коре, весикъада «джемаат тертибини бозгъан» топлашув ве тедбирлерни отькермемек акъкъында къайд этильди.

Бунен берабер, къаиделерни бозувы ичюн джореме тайинленеджеги я да отуз кунь мемурий announce апистe булунмасы я да меджбурий ишлернен джезаланаджагъы бильдирильди. Тенбилер джедвелине, бу джумледен «Намус маршы» боюнджа анълатувлар берильди. Э. Акимова тенбилерни тазыйыкъ (_+давление+_) оларакъ къабул эте.

Малюм ки, къыз 2018 сенеси Хансарай огюне янъгъыз пикетке чыкъып, миллий асабалыгъымызнынъ тамирине, яни онынъ догъру, къаиделер боюнджа алып барылмагъанына наразылыкъ бильдирди.

Баалар – «бедава»

Къырым тасиль, илим ве генчлер меселелери боюнджа везирлик къырым метеплеринде базы фенлернинъ огренювини екюнлемек къарарына кельди. Малюм ки, «самоизоляция» режими кирсетильгени себебинден ал-азырда мектеплер месафеде огренюв шекильде окъувны девам этелер.

1-4, 5-8, 9-10 сыныфлар ичюн «Основы религиозной культуры и светской этики», «Физическая культура», «ИЗО», «Музыка», «Технология», «Основы духовно-нравственной культуры народов России», «Информатика» ве «ОБЖ» фенлери боюнджа эв иши берильмейджек. Йыл баалары 1–3-нджи чериклер эсасында ве месафеде огренюв вакъытында къазанылгъан бааларгъа коре къоюладжакъ. ЕДИ (Екяне Девлет Имтианы – ЕГЭ) боюнджа меселе даа бутюнлей чезильмеди.

Фотолар ярышы

«Къырым эви» (Киев) ичтимаий агъларда (интернетте) Къырым манзараларыны нумайыш эткен фоторесим ярышыны отькере.

Ярышнынъ шартлары тешкилятнынъ интернет сайтында илян этильди. Эр афта тешкилятнынъ ичтимаий агълардаки саифелеринде энъ дюльбер, мундериджели фотолар ерлештириледжек. Карантин биткенинен энъ яхшы эсерлер сергиде такъдим олунаджакъ.

Не ичюн айры диндарларымыз урф-адетлеримизге къаршы?

Динимиз ве урф-адетлеримизнен багълы эм де базы имамларнынъ келишмеген арекетлери акъкъында энди язгъан эдим («Къырым», 23-октябрь, №42, 31-июль, 2019 с.). Кеченлерде Акъмесджит шеэринде яшагъан бир сой-сопумнынъ дженазеси ве дуаларына бардым. Бу

мерасимлерни алып баргъан имамнынъ арекетлерини корип, кене де бу мевзугъа къайтмакъны ляйыкъ корьдим.

Дженазени ве дуаларны алып баргъан яш имам «Сув-селя»сыны окъумакътан ред этти. «Бу тюркюни ким истесе, барып эвинде йырласын», – деди. Мевтаны дефн эткен сонъ, мезарлыкътан эвине къайтып, Ясин окъумагъан. Дуаларны алып баргъанда «Тёвбе ве истигъфар» (эстагъфируллах) дуасыны окъуп, аз олса да, кельгенлернинъ ве озюнинъ иманларыны тазелеп, Аллахтан гуняхларыны афу этмекни сорап, сонъра дуаны девам этмекни япмады. Эр бир дуасында «Мульк» («Тебарек») суресини окъумады.

Эв саиби 37-си куню дуасында «Мевлюд» окъумакъ ниетленгенини бильдирди. Имам дуаны окъуп битирип, бойле деди: «Мевлюд» бу тюркю, бу тюркюни Сулейман Челеби язгъан. «Мевлюд» пейгъамберимизнинъ догъгъанына багъышлангъан. Мевлюд тюркюсини окъумакътан бир тюрлю файдасы олмаз. Халкъ буны анъламай, илимсиз. Яваш-яваш анълатып, бойле адетлерден къуртулмакъ керек, файдасыз адетлерни япмакъ керекмей».

«Мевлюд», «имам» айткъаны киби тюркю дегиль, «Мевлюд» иляхийсинде азрети Мухаммед пейгъамберимизнинъ (с.а.в.) дюньягъа кельгени бильдириле, Аллагъа ялварып дуалар окъула, Алланынъ сёзлери айтыла, пейгъамберимизге саляватлар кетириле. Мусульманларнынъ динимизге олгъан севгисини даа зияде арттыра.

«Сув-селя» – тюркю олса, «Мевлюд» – тюркю олса, инсан кечинген куню мезарлыкъта оны дефн этип, эвине къайткъан сонъ, Ясин окъулмаса, дженазе вакътында мезарлыкъта «Мульк» сурееси окъулмаса, ольген куньден башлап 40 кунь Ясин окъулмаса ве рухуна багъышланмаса, буларны «имам» адет, деп япмаса, о динимизнинъ темелине балта ургъан дегильми?

Имамы аль-Бухарининъ ватаны Озьбекистан. Бизде олгъан адетлер озьбеклерде де бар. Чюнки биз тюркий мусульманларымыз. Озьбеклерде «Мевлюд»ни апайлар окъуй. Озьбеклер мевтаны мезарлыкъта дефн этип, эвге къайткъан сонъ, дуалар окъуйлар. Учю, едиси, къыркъы дуа мерасимлерини кечирелер.

Халкъымызнынъ бу адетлери эвель-эзельден бутюн тюркий халкъларда, озьбеклер олсун, тюрклер, къырымлар олсун, япылып кельмекте. Юкъарыда анъылгъан «имам» айткъанына коре, биз о къадар илимсиз, джаиль экенмиз, бу диний адетлернен яшагъан эджатларымыз – дин адамларымыз илимсиз, динни анъламагъанларындан олгъанмы?!

Бойле айры озьлерини пек илимли эсаплагъан имамлар къайсы бир девлетте, медреседе, арапларда я да башкъа ерлерде окъугъан олса да, бугуньки куньде олар къырым мусульманлары арасында

яшайлар. Къырым мусульманларынынъ адетлерини кутип яшамакъ кереклер!

Бизим адетлеримизге башкъа дин акъымы векиллери къаршы сиясет алып барып бозгъунджылыкъ япа эдилер. Бугуньки куньде айры имамларымыз да тыпкъы бойле сиясет, бойле гъаеджилик алып баралар. Языкълар олсун!

Миллетимиз арасында дин бирлиги бозулгъанынынъ эсас себебини буларгъа ошагъан диндарларымыз озьлери ятаталар. Меселенинъ тамыры бундадыр.

Сервер АСАНОВ,
«Иттифакъ» дин джемиетининъ реиси

Тесир корьмеген тиллер тездже джоюла

– Бу акъта бираз тафсилятлы айтманъызны риджа этер эдим, хусусан, бу марузасында даа насыл тезислерни анъды, насыл иддиаларгъа кельди? Онъа къолтуткъан я да айткъанларыны ред эткен башкъа белли лингвистлер олдымы? Омюрде бу къыйметли фикирлер озь аксини таптымы?

– Эбет. Озь лекциясында о джумледен бойле деди: «_+Очевидно, что мы должны серьезно задуматься о наших приоритетах, чтобы лингвистика не вошла в историю как единственная наука, которая самозабвенно руководила исчезновением 90% той самой области, изучению которой она посвящена+_».

Чокъ алимлер, шу джумледен М. Краусс, ичтимаий адалет ичюн корюмли курешчи – XX асырнынъ энъ мешур лингвисти Н. Хомскийнинъ пейда олгъаны, лингвистлернинъ дикъкъатыны онынъ Универсаль грамматика (УГ) назариесине джельп этти, деп саялар. Хомский гъайып олаяткъан тиллерни сакъламакъ керекмей, деди. Чюнки олар онынъ УГ назариесине джевап бермейлер.

Н. Хомскийнинъ туткъан ёлуны анълагъаныны тариф этмек ичюн Краусс биологиядан мисаль кетире. Айванларнынъ ДНК мисалинде омюр эсасларыны огренген микробиолог бу ДНК менбасы къайдан алынгъаны эписи бир. О, чешит айванларнынъ фенотипик косьтергичлеринен меракъланмай, о ДНК универсаль къурумынен меракълана. Демек биология чешитлигини теткъикъ этмек керек, амма бу биологиянынъ башкъа ёнелишлеридир.

М. Крауссынынъ фикирине коре, нутукънынъ тамам табиатыны бир къач тиль мисалинде бельгилемек мумкюн дегиль. Н. Хомский исе тек бир къач тиль эсасында чалыша. Тиллернинъ чокъ сайысы тафсилятлы весикъаларгъа даа язылмагъан. Земаневий дюнья ве башкъа тиллер тарафындан тесир олунмагъан тиллерде меракълы мисаллер козетиле биле. Бойле тиллер исе гъайып олаята.

Чокъ сайыдаки тиллерден алынгъан лингвистик малюмат УГ назариесини догъру алгъа кетире ве инкишаф эттире билир эди.

Лякин илим басамакъ-басамакъ илерилей ве тиль грамматикасынынъ атомы акъкъында фикирлер Хомский назариесинде о замандаки малюматкъа коре шекилленген.

Шубесиз, 7 бинъ тиллернинъ грамматик къурумы УГ назариесине озь деньишмелерни кирсетир эди. Амма бойле къурум тек узакъ келеджекте олур. Хомскийнинъ назариеси исе бугуньде яшай, яни о XX асырнынъ шекилленген романтик лингвистиканынъ бир къысмыдыр.

Табиий ве ичтимаий афатлар да хавфлы

– Анълашылгъанына коре, тильнинъ ёкъ олувына насылдыр эволюцион, яваш кеткен хавфлы джерьянларнен берабер афатлы, апансыз себеплер де ола тура. Бойле аллар акъкъында алимлер нелер дей ве насыл тевсиелерни теклиф этмектелер?

– 1999 сенеси 25-октябрьде инглиз теткъикъатчысы, «Тиль олюми» («_+Смерть языка+_») адлы китабынынъ муэллифи лингвист Давид Кристал «Гардиан» газетинде «_+Смертный приговор+_» адлы макъалесини дердж эттирди. Макъаледе бу инглиз тилининъ белли тешвикъатчысы дюнья джемаатчылыгъы ичюн ер курресининъ лингвистик чешитлигини сакъламакъ муимлиги акъкъында яза.

Бу меселе муим олгъаныны анълатмакъ ичюн Кристал хатырлата: дюнья тиллерининъ тахминен ярысы 10 йыл ичинде гъайып олабилир, ве бу тиллернинъ ёкъ олувы бугунь дегиль де, чокътан ола. Эвельде де тиллер чешит себеплер иле оле эди. Амма бугуньде бу кутьлевий олды. Бойле ал мутехассыс лингвистлерни, гъайып олаяткъан тиль векиллерини ве алимлерни пек раатсызламакъта.

Д. Кристалнынъ макъалеси чыкъкъанындан 20 йыл кечкен сонъ, биз бир даа айта билемиз: тиллер ёкъ олгъаныны бельгилемек (_+прогнозировать+_) – шубели иш, чюнки тиллер вакуумда дегиль де, реаль омюрде яшай ве илерилей. Бу омюр чешит тарафлы себеплер ве джерьянлардан ибарет, тиль джемиетининъ азалары фааллигине, бирде бир девлетнинъ акимиет къурумлары асыл халкълар тиллери меселелерини чезмек азыр олгъаны-олмагъанына, анълагъанына багълыдыр.

Табиат инкъиразларынынъ мисали чокътан-чокътыр. Кристал 1988 сенеси язда Янъы Гвинея Папуада янгъын мисалини кетире. Янгъында 2200 адам эляк олды. Сагъ къалгъан 10000 адамны башкъа къасабаларгъа кочюрдилер, чюнки олар яшагъан Сиссано, Варапу, Ароп и Малол койлери бутюнлей янды. Бу койлернинъ эалиси дёрт чешит тильде лаф эте эди. Эки сонъки койнинъ тиль векиллерининъ сайысы 30 файызгъа эксильди.

Ондан сонъ Кристал къалгъан эали яшагъаныны: «_+выживание в условиях травмы переселения+_», деп бельгилей. Чюнки эалини ярдым меркезлерине ве башкъа нокъталаргъа ерлештирдилер. Кристалл суаль бере: янгъан территорияларнынъ

эалиси ве оларнынъ тиллери кочюв «травма»сы шараитинде насыл яшап олдылар?

Инглиз муэллифининъ бу сатырларыны окъугъанда, 1944 сенеси Экинджи джиан дженки йылларында Советлер бирлигинде кучюк халкъларнынъ сюргюнлигини хатырлайсынъ. О заман бутюн эркеклер, къысмен къадынлар да, джебеде къан тёкип дженклешкенде, сюргюн олунгъан эалининъ эксерий къысмы, къартлар, къадын-къызлар, балалар мал вагонларында, мушкюль шараитте узун ёлда эляк олды. Къалгъанлар исе бутюн халкънен берабер дегиль де, группаларгъа болюнип, атта догъмушлардан айырылып, гъурбет топракъта ерлештирильди.

Бу халкълар озь тиллерини сакълай билир эдими? Джевабы белли. Лякин Кристал бильдирген мисальде адамлар оларгъа ярдым косьтерильмек ниетинен ерлештирильген эди. Сюргюнлик вакътында кочюрюв травмасы даа зияде олды, чюнки о буюк фаджиа эди. Сюргюнлик табиат инкъиразы дегиль – бу ичтимаий инкъираз, фаджиадыр.

Тиллер гъайып олувынынъ эсас себеби – прогрессив, земаневий, итибарлы халкъ ве онынъ тилинен кечеяткъан ичтимаий-медений ассимиляциясыдыр. Бойле шараитте кучюк халкъ векиллери башта регионда заруриет тесири астында къуветли ве кутьлевий олгъан тильни огренелер – бу биринджи басамакъ.

Экинджи басамакъ – кучюк тиль векиллерининъ шекилленген билингвизмге (инсан эки тильни биле ве къуллана) кечюв басамагъы. Учюнджи басамакъ, Давид Кристал джедвели (_+шкала+_) боюнджа – анълы семилингвизм (инсан ят тильни даа яхшы бильмей, амма ана тилинен энди сербест къулланып оламай), о сонъра монолингвизмге (инсан тек бир тильни биле) кече.

Чокъ тиллерге ярдым этмеге энди кеч, амма базы алларда вазиет пек ярамай олмаса, телюке астындаки тильни гъайрыдан тиклемек имкяны бар. Буны исе энъ-эвеля халкънынъ озю истемек керек. Доминант (укюм сюрген) тиль джанландырылгъан (къуртарылаяткъан) тильни урьмет этмели. Бу ал тек лингвистик джеэттен дегиль де, регионда тынчлыкъ-барышыкъны сакъламакъ ичюн де пек муимдир. Къуртармакъ арекетлерни материаллар ве севиели оджаларнен теминлемек ичюн малие ярдым да зарур.

Русие теджрибесини козь огюне алсакъ, кучюк тиль, яни региондаки асыл халкъынынъ тикленювинде девлет органлары фааль иштирак этмелери шарт – акимиет къолтутувы ве маддий ярдымы тильнинъ итибарыны котермек ве басамакъ-басамакъ тиклемек ярдым эте.

Олеяткъан тилледе – къыйметли малюмат

– Тильнинъ ёкъ олувы, эбет, буюк фаджиа киби корюне, чюнки бизим нокътаи назарымыздан онынъ олюми белли дереджеде энди

эм миллет сонъунынъ, онынъ ер юзюнден силинмесине насылдыр «кириш», «мукъаддеме»дир.

Дигер тарафтан башкъа, энъ-эвеля сойдаш тиллер (бизим мисалимизде дигер тюркий тиллер) мевджут ве олар «тилини джойгъан» халкъынынъ къонушма, коммуникация, малюматнен пайлашмакъ, авушмакъ ихтияджыны ерине кетирмесине хызмет эте билелер. Бойле шараит ве имкянлар олмасы – тиль гъайыплыгъыны «йымшатып», онынъ тикленильмеси ичюн етерли дегильми?

– Кристал бу суаллерге ве делиллерге менфий джевап бере: ёкъ, булар етерли дегиль. Онынъ бойле фикирини де къайд этейик: «_+Нам следует заботиться об умирающих языках по той же причине, по которой мы заботимся о сохранении видов животных или растений. Она (смерть языка) обедняет многообразие нашей планеты+_».

Тиль дегенде биз интеллект ве медениет чешитлигини козьде тутамыз. Табиий, чешитликни сакъламакъ ичюн тиллер пек чокъ олмалы. Эгер медениетлернинъ чокълугъыны сакълав – инсаниет мувафакъиетли инкишаф этмеси керекли шарт олса, лингвистик чокълугъыны сакълав да чокъ కереклидир, чюнки медений дегерликлер агъзавий ве язма нуткъунен несильден несильге кече.

Тиль – тарихны, халкъ рухуны, халкъ инкишафынынъ хусусиетлерини, онынъ инсан цивилизациясына иссесини ифаде эте.

«_+Каждый язык – это храм, в котором свято хранится душа тех, кто говорит на нём+_», – деген мешур америка экими, XIX асырнынъ шаири ве языджысы (бельки де Шерлок Холмс прототипы олгъан) Оливер Уэнделл Холмс.

Миллий тиллер халкъ тиббиети акъкъында малюмат сакълай. Халкъ тиббиети – чокъасырлыкъ табиат ве инсан узеринден козетювлер нетиджесидир, инсан омюрине ве сагълыгъына илимден эвель мунасебеттир. Чокъсу алларда ресмий тиббиет земаневий ильмий бильгилерге эсасланып, халкъ тиббиетына бираз лякъайд бакъа (_+пренебрежительно+_). Лякин къайд этмели ки, чокъ табиб (_+знахарь+_) малюматлар, меселя африка тиллерден чокъ асырлардан сонъ ресмий тиббиетте тасдикъланды.

Бойлеликнен, африка къабилелернинъ тиллеринде сытма (_+малярия+_) тедавийлевинде аконит тамырынынъ терлев кейфиети (_+потогонное свойство+_) акъкъында малюмат бар. Бунен берабер о тиллерде бойле малюмат мевджут: окъларны аконит шырасынен ыслатып, буюк айванларгъа авджылыкъ япа тургъанлар. Бу шыра айванларны арекет этювден марум эткен.

Африка тиллеринде ревматизм озен чамурынен тюзельтмек акъкъында бильдирелер. Озен чамурында радий бар экен, радий ревматизм агърысыны гъайып эте, амма къысырлыкъ

(_+бесплодие+_) алына кетире биле. Терен кесме яраларны (_+порезы+_) къара къырмыскъалар ярдымынен тике экенлер.

Орюмчек ювасындан иляджнен (_+экстракт паутины+_) сыджакъны тюшюргенлер, чыкъчыкъбалабан (_+улитка муцин+_) мальземесинден бурун акъкъаныны (_+насморк+_) ве ларингитми тедавийлей тургъанлар. Айры тереклернинъ къабугъы але даа пестицид оларакъ курьпени боджеклерден темизлемек макъсадынен ишлетелер.

Земаневий алимлер чокъ алларда бойле файдалы чизгилери олгъан акъикъий химиявий бирлешмелер тапа бильдилер. Чокъ тедавийлев африка усуллары мысыр язмаларында ве арап трактатларда тасвирлене.

Атабаск, гойдель, кельт ве скандинав тиллеринен огърашкъан, америка лингвисты, мерхум профессор Кен Хейл тиль олюмини талиль этип, бойле деген: «_+Язык – это всплеск человеческой души, пришествие духа культуры в материальный мир, в материальный мир духа культуры. Когда вы теряете язык – вы теряете культуру, богатство ума, произведение искусства. Этот всё равно, что сбросить бомбу на Лувр+_».

Бойлеликнен тиллер гъайып олувы – асырларнен шекилленген табиий лингв-медений чешитлигини боза.

«Къызыл китап» ве тиллер атласы

– Дюнья джемаатчылыгъы, халкъара тешкилятлар бу, яни, тиллер джоюлмакъ меселесининъ огюни алмакъ ёнелиште, эр алда, сусып-юкълап отурмагъандырлар. Оларнынъ арекетлери насылдыр мусбет, умютли нетидже бермектеми? Земаневий медиа-васталар къулланыламы? Булар акъта не айта билесиз?

– Лингвистлер эр даим гъайып олаяткъан тиллернен меракълана эди. Амма профессор Крауссынынъ чыкъышындан сонъ бу меселе 1992 сенеси Квебекте отькерильген Халкъара лингвистлер конгрессинде энъ эсас бакъылгъан меселе оларакъ бельгиленди.

Айны шу сене Парижде ЮНЕСКО реберлигинде Гъайып олаяткъан тиллер Комитети азалары ве дюньяджа белли алимлернен корюшюв отькерильди. Австралиялы лингвист Стивен Вурм дюньяда гъайып олаяткъан тиллер акъкъында малюмат топлав ве дердж этюв планыны къабул этмек теклифини бильдирди.

1994 сенеси электрон «Гъайып олаяткъан тиллер Къызыл китабы» («_+Красная книга исчезающих языков+_») пейда олды. 1996 сенеси С. Вурм муаррирлигинде биринджи «Гъайып олмакъ хавфы астында булунгъан тиллер Атласы» («_+Атлас языков, находящихся под угрозой исчезновения+_») чыкъты. Бу Атласны алимлер, журналистлер, умумен, дюнья джемаатчылыгъы буюк меракъ ве ильхамнен къабул эттилер.

2001 сенеси атласнынъ экинджи нешири чыкъарылды (о да С. Вурм муаррирлигинде). Бу атлас 90 саифе, джумледен хариталы 14 верекъа ве 800 тильнинъ тасвирлевинден ибарет олгъан. 2005 сенеси ЮНЕСКО атласнынъ тест интерактив онлайн версиясыны дердж этти, бутюнлей версиясы исе 2009 сенеси екюнленди.

2010 сенеси Норвегия укюметининъ къолтутувында чыкъкъан атласнынъ сонъки нумюнесинде къарарнен 2500 тиль акъкъында малюмат бар. Оларнынъ арасында, ондан эвель 60 сене ичинде 230 гъайып олгъан тиль де косьтерильген. Атласта эр бир тильнинъ ады, онынъ омюр къабилиетининъ севиеси ве бу тиль къулланылгъан мемлекетлер косьтерильген.

Онлайн-нешир де эр бир тиль векиллерининъ сайысы, оны сакъламакъ ичюн керекли тедбирлер, тильнен багълы лейихалар, малюмат менбалары, уйгъун код ве джогърафик малюматларыны бильдире. Атлас докъуз фактор эсасында тиль сакълап къалув севиесини косьтере. Олардан энъ муими – тиль несиль-несильден кечмесидир.

Девамы бар.

Миллий адетлеримизни сакълайыкъ

Буюк къорантада яшамакъ бахты

Бир эвде дёрт несиль…

Къоранта джемиетнинъ энъ муим къыйметидир. Бу акъикъат – миллет, дин ве сиясет бакъышлары айры олса да, эр кес ичюн бир ве бунен разы олмамакъ къыйын. Асырлар бою джемиетнинъ инкишафы техникий прогресске бакъмадан, къоранта къурумы олды, бар ве оладжакъ. Къавий къоранта исе джемиетнинъ байлыгъы сайыла. Къырым халкъы истисна дегиль.

Халкъымызда къавий къоранта яратмакъ ве буюклерге урьмет косьтермек макъуллене эм де бойле омюр тарзы балалыкътан синъдириле.

Теэссюф ки, бугунь буюк къоранталар мот дегиль. Шимдики яшлар сыкъча айры яшамакъ истейлер. Буюклернинъ теджрибесинден файдаланмакъ ве къартларнынъ тевсиелерини динълемеге истемейлер. Земаневий яшайышта къоранта къурумы денъише ве базы алларда адетлерден узакълаша.

Лякин тек буюк къоранта берабер яшагъанда яшайышнынъ манасы ве дады билине. Уфакъ балачыкълар къарт адамларгъа япылгъан урьметни корип, озьлери де урьмет этмеге огренелер.

Бугунь дёрт несильнинъ векиллери берабер яшагъан аилелер чокъ дегиль. Эльбетте, бойле мисаллер биз ичюн нумюне.

Акъмесджит шеэри янында гузель манзаралы Эски Орда (Лозовое) къасабасында аджайип Халиловлар къорантасы яшай.

Бу мусафирчен зиялыларнынъ аилесинде бита, ана-баба, балалар эм торунлар бераберликте яшамакъталар. Къавий къорантанынъ сыры неде, деген суальге аиле азалары: «Сыры ёкъ,

бу бизим аилемиз, башкъаджа олмакъ мумкюн дегиль», – деп джевап берелер.

Мен беллесем, буюк севги ве урьмет, месулиет ве халкъымызгъа аит сабыр къавий аиленинъ сырыдыр. Эм де, эльбетте, яшайышкъа мусбет мунасебет, ватанперверлик ве ана топрагъына севги.

Бу хусусиетлер халкъымызда анадан балагъа кече. Куйбышев районы Албат коюнде догъгъан Халиловлар къорантанынъ башы Якъуп агъа Халиль (Алла рахмет эйлесин) озь балалары ве торунларына бу севгини ашлады.

Онынъ огълу Эдем бейни эвленмеге вакъты кельгенде айны шу Албат коюнден тамырлары олгъан къызчыкъны тапып, таныш этелер. Гузель ве сыджакъкъанлы, арекетчен келинлери Зарема ханым Суфьянованынъ бабасы Рахман агъа Суфьянов да (Аллах рахмет эйлесин) шу Албат коюнде догъгъан ве Якъуп агъанен бир маалледе къомшу олып яшагъанлар.

Бугунь Зарема ханым буюк мукъайтлыкъ, сабыр ве севги иле къайнанасы, 91 яшлы муляйим, тендюрист, шакъалар севген Найле битайны, озь анасы Зекие битайны бакъкъан киби бакъа. Огълу Айдер ве келини Айшеден олгъан торуны Селимни, оларнен бир азбарда яшагъан Диляра къызына исе онынъ эки къызчыгъыны бакъмагъа ярдым эте ве бундан тек мусбет дуйгъулар ала.

Къорантанынъ бугуньки башы Эдем бейнинъ зенааты эким. О, Москвадаки тиббиет университетини битирип, юкъунчлы хасталыкълар саасында мутехассыс олып, Къырым тиббиет институтында дерс бере ве, эльбетте, аилесини къайгъыра.

Балалар Зарема ханым ве Эдем бейден буюклерге урьмет этмеге огренелер. Аилевий архивде эджатларнынъ эм фото, эм видео, эм весикъалы материаллары мукъайтлыкънен топланып, сакъланмакъта. Сюргюнлик вакъытында юкъудан уянтылгъан адамлар аш, пара, урбаларыны зорнен алмагъа етиштиргенде, пек азы фото ве весикъалар акъкъында тюшюнгендир. Бу къорантада эм буюклер, эм балалар эджатларынынъ такъдирини, муим тарих ракъамларыны билип, озь балаларына буюк меракънен тариф этелер.

Торунлар Диляра ве Айдер Якъуп къартбабанынъ зенаатыны сайладылар ве джогърафия саасында мутехассыс олдылар. Айдер туризм саасында теджрибе алып, озь туристик ширкетини ачты. Семетдешлеримизге четэльде раатланмакъ ичюн даима файдалы теклифлер эте ве озь муштерилерининъ кярыны тюшюне.

Бойле къоранталаргъа бакъып, халкъымызнынъ келеджеги бар, деген фикирлер догъа. Эм буюклер, эм балалар ана тилинде лаф этип, къырым халкъынынъ озьгюнлигини джоймамагъа ярдым этелер. Машалла!

Бельки актёр олур эди...

Якъуп Халиль 1918 сенеси Бурун къаянынъ этегинде ерлешкен Албат коюнинъ Ашагъы (Копюр) мааллесинде чокъ балалы къорантада догъгъан. Онынъ балалыгъы ве осьмюрлиги ярымадамызнынъ тарихында агъыр из къалдыргъан девирге тюшти.

Якъупнынъ анасы Зелиха Сейт Халиль (1894–1983 сс.) Халиль (1878 – 1961 сс.) деген адамгъа акъайгъа чыкъа. Къоранта Албат коюнде Горная, 6 мензиль боюнджа яшагъан. Халиль къартбабанынъ къорантасы эвель заманлардан берли бу аджайип, дагълы-къаялы ерде яшагъан ве озь догъмуш топрагъыны джан-юректен севген.

Меракълысы шу ки, Зелиха битанынъ весикъаларыны, бу джумледен паспортыны онынъ балалары сакълап, мукъайтлыкънен несильден несильге кечирелер. Паспортта эм кирилл, эм латин арифлеринен яшагъан ери – Албат бельгилене.

Къорантада Якъуптан гъайры Сейтбекир (1922 с.), Шефикъа (1926 с.), Амза (1932 с.) тербиеленгенлер.

Якъуп 1925 сенеси озь коюнде дёрт йыллыкъ башлангъыч мектепке окъумагъа кире. Мында дерслер ана тилинде кечириле. Ондан сонъ Озенбаш коюндеки орта мектепте окъуй ве 7-сыныфны анда битире. Сонъра тасилини Акъмесджитнинъ 13 санлы умумтасиль къырымтатар мектебинде девам эте.

Мектептен сонъ педагогика институтынынъ джогърафия болюгинде окъуй. Айны шу вакъытта яш ве истидатлы йигит миллий театримизде озюни актёрлыкъ вазифесинде сынап бакъа ве бир къач спектакльде иштирак эте. Юсуф Болатнынъ «Той девам эте» пьесасында онынъ ойнагъан ролюнден 1936 с. чыкъарылгъан фотосы сакълангъан.

Языкъ ки, Якъупнынъ яш ве тамам илерилейджек девири дженк башланувына келе. 1941 сенеси язда Якъуп 3-нджи курсны битире ве дженкнинъ биринджи куньлеринден арбий хызметке чагъырыла. Оны Акъярдаки зенит окъув юртуна ёллайлар. Акъяр мудафаасында иштирак эткен яш курсант яралана ве шеэр арбий хастаханесине тюше.

Тедавийленген сонъ окъув юртуна къайта. Окъув юрту Уфагъа кечирильген сонъ анда арбий тасилини алмагъа девам эте. 1942 сенеси оны битире, лейтенант унваныны ала ве Чита шеэрине ёлланыла.

Мында о, 750 санлы зенит ракета взводынынъ башы вазифесине тайинленип, джебеге ёлланыладжакъ аскерлерни зенит ракетаджы зенаатына азырлагъан командирлерден бири ола.

Дженкнинъ сонъуна таба Якъуп арбий арекетлерде иштирак эте. 1944 сенеси яраланып, госпитальге тюше. 1945 сенеси Гъалебе къазангъан яш субай сюргюн этильген ана-бабасыны Янъыёл шеэринде тапа. О, дженкнинъ фааль иштиракчиси,

халкъынен берабер комендатурагъа къатнай ве агъыр ишлерде чалышып, къорантагъа ярдым эте.

Бир къач йылдан сонъ, яни 1949 сенеси мектепте джогърафия боюнджа дерслер бере. Эм оджа, эм мектепте мудир муавини вазифесинде чалыша.

Шу сене Якъуп оджа гузель ве муляйим къызгъа, догъма бельбекли Найле Халиловагъа (1929 с. догъма) эвлене. Олар 1963 сенеси эвлят корелер. Адыны Эдем къоялар.

Якъуп оджа алтмышынджы сенелерден башлап сюргюнлик ерлеринде Ватангъа къайтув меселесини котерген миллий арекетте фааль иштирак эте.

1965 сенеси о Абхазиягъа, Сухуми шеэрине кочип, бу ишни девам эте. О вакъытта Ватангъа якъынджа олмакъ ниетинен халкъымызнынъ бир талайы Абхазиягъа яшамагъа коче. Оларнынъ арасында къырым халкъыны къайгъыргъанлар чокъ эди. Олар Ватаны Къырымгъа къайтмакъ ичюн курешини мында девам этелер.

Якъуп агъанынъ мусафирчен эвинде учуджы, Советлер Бирлигининъ эки дефа къараманы Аметхан Султан, койдеши, шаир Сеитумер Эмин мусафирликте олгъанлар.

Якъуп Халиль Озьбекистандаки миллий арекетиндеки фаалиетини Абхазияда да девам эте. Энвер Аблаев, Феми Аметов, Абдураман Молла, Зоре Бешевли, Диляра Бешевли-Усеинова, Асан Къадыев, Ридван Чарухов, Асан Касараев, Анифе Мирасова ве башкъа ватанпервер семетдешлеримиз иле Ватангъа къавушмакъ ёлларыны арайлар. Якъуб оджа тез вакъыт ичинде бу адамлар арасында урьмет къазана. О, тешеббюсчи группанынъ малиевий меселелеринен огъраша. Семетдешлерден кельген хайрие парасыны топлап, эр бир капиги насыл ишлерге кеткени акъкъында эсабат бере. Бу вазифени сексенинджи сенелернинъ сонъунадже беджере.

1989 сенеси Якъуп Халиль къорантасынен Ватанына къайта ве Акъмесджит дживарындаки Эски Орда (Лозовое) къасабасында эв сатын алып, ана топрагъында яшайышыны абаданлаштырмагъа башлай. 2008 сенеси хасталыкътан вефат эте. Алла рахмет эйлесин!

Эви янындаки сельбилер хатрасында къалды

Рахман Суфьянов да шу Албат коюнинъ Ашагъы мааллесинде чокъбалалы къорантанынъ кенджеси олып 1933 сенеси догъула. Совет къуруму ярымадагъа дженк, коллективизация, ачлыкъ кетиргенине бакъмадан, къырым аилелери чокъбалалы эди. Яшайышта олгъан чешит агъырлыкъларгъа оларны даянмагъа алыштырдылар. Чюнки халкъымызгъа къаршы эки юз йыл девамында япылгъан адалетсизлик, меджбурий иджретлер, сюргюнлик оны сабырлы олмагъа ве энъ ярамай вазиетлерден сагъ чыкъмагъа огретти.

Рахмандан гъайры онынъ ана-бабасы Суфьян агъа ве Райме тата даа беш эвлят – Рефат (1914 с.), Решат (1922 с.), Алиме (1924 с.), Селиме (1926 с.), Ридван (1928 с.) ны осьтюрип, тербиелейлер.

Бу аиле де шу девирнинъ къарсанбаларыны толусынен корип, башындан кечире. Чокъ баланы бакъмакъ ичюн ана-баба озь азбарында теплица япып, чешит себзелер осьтюрелер. Рефат огъуллары Буюк Сюрень коюнде ашайт маллары тюкянында чалыша. Бирининъ ифтирасынен бефтан ерде оны дёрт йылгъа къапайлар.

Рефат он докъуз яшында олгъанда бир гузель къызны сокъакъта тесадуфен расткетирип, эвге алып келе ве эвлене. Онынъ уйкен къызы Сейране Рахман къардашынен бир йылда догъалар.

Рахманнынъ Селиме татасыны дженк вакътында немселер Алманиягъа чалышмагъа ёллайлар. Дженк биткен сонъ о андан къайтта. Сюргюнликте олгъан догъмушларыны тапа, акъайгъа чыкъа ве беш баланынъ анасы ола.

Дженк вакътында Рахман бала олса да, бу девирге аит онынъ хатырлавлары, эльбетте, парлакъ эди. Олар шу маалледе эвине якъын олгъан Бурун къаягъа сыкъ-сыкъ тырмашкъанлар.

О, эви янында сыранен оськен юксек сельбилерни даима хатырлай эди. Райме анасы пиширген ашларны дагъда сакълангъан партизанларгъа алып баргъанлары да акъылындан чыкъмай эди.

Оларнынъ эки къатлы эви Албатнынъ ашагъы мааллесинде копюр янында сол тарафтан ерлешкен. Сюргюнликтен сонъ Рахман якъынларынен догъмуш Албат коюне бир къач кере келе ве бабасы къургъан эвге кирип оламай. Чюнки анда яшагъан кельмешеклер оларны азбаргъа биле йибермейлер.

Суфьян къартбаба сюргюнлик вакътында дженкте ола. Райме бита 18-майыснынъ фаджиалы сабасында тек ёргъан ве азчыкъ ун алмагъа етиштире.

Сюргюнликте къоранта Намангъан виляетине тюше. Комендант къурумы лягъу этильген сонъ, олар Келесте, сонъра Ташкентнинъ абразив заводы янында яшайлар.

Рахман тиббиет окъув юртуна окъумагъа кире. Оны мувафакъиетнен битирген сонъ, чокъ йыллар аджеле ярдым хызметинде фельдшер олып чалыша.

1964 сенеси Рахман Зекие Керимовагъа (1939 с. догъма) эвлене. Оларнынъ къорантасында Сейран (1966 с.), Зарема (1967 с.) ве Эльзира (1972 с.) догъа. Зекие яш олгъанда педагогика окъув юртуны битирип, балалар багъчасында чокъ йыл девамында тербиеджи олып чалыша. Гъайрыдан къурув (_+перестройка+_) девринде, яни 1988 сенеси, Къырымгъа авдет олгъан сонъ Рахман агъа Суфьянов аилесинен Къурман районы Джангъара-Кемельчи (Видное) коюнде эв сатын ала. Чокъ йыллар девамында Ташлы-

Кипчак (Клепинино) коюнинъ хастаханесинде аджеле ярдым хызмети теркибинде фельдшер олып чалыша.

Зарема буюк къорантанынъ саибесидир. О беджерекли ве чебер элли эв бикеси. Озь бостаныны бакъа, себзе, мейва ве чечеклер осьтюре. Сейран ве Эльзира, эвли-баркълы олып, музыка мектебинде дерс берелер. Энди торунлары да бар.

2009 сенеси Рахман агъа хасталыкътан сонъ вефат эте. Алла рахмет эйлесин!

Къырым халкъы ичюн озь тамырларыны унутмамакъ, тарихий ве генетик хатырасыны сакъламакъ адий сёзлер дегиль. Ватангъа узун ёл эр бир къырымнынъ юрегинде озь изини къалдырды. Башындан кечирген фаджиалы сюргюнликлер ве бугуньки куньлерде олып кечкен вакъиалар ана торпагъына севги чешит агъырлыкълардан кучьлю олгъаныны косьтере. Халкъымызнынъ такъдири не къадар къыйын олса да, анадан балагъа кечкен Ватангъа севги энъ къыйметлидир.

Гульнара АБИЕВА.

Гъалебенинъ ольченильмез фаджиалы фияты…

Экинджи джиан дженки Советлер бирлиги топрагъына кельмеси ве тез арада (дёрт ай ичинде) Къырымнынъ запт этильмеси халкъымыз ичюн буюк сынав олды десек – бир шей демеген киби олурыкъ. Джебе тек девлетлер сынъырларындан, совет ве алман ордулары араларындаки окоплардан дегиль, эр бир къырым къоранта азалары арасындан, эв ве азбарларындан кечти.

Халкъымызнынъ вазиети, дигер аз сайылы халкъларнынъ вазиети киби, зияде фена олды. Къызыл орду кетеяткъанда чокъ шейни, амма энъ анълашылмагъаны, къоджаман азыкъ, емек махсулатлары сакълангъан анбарларны якъты. Алманлар кельди – «облава»лар, такъиплер, реинге (_+заложники+_) алув, кутьлевий къуршунгъа тизювлер башланды.

1943 с. сонъунда – ноябрь-декабрьде исе гитлерджилернинъ джинаетлери юдже нокътагъа етти: 130 койни, эалисини тышаргъа, сувукъкъа къувып, бутюнлей якътылар. Оларнынъ 100-ге якъыны – тек къырымлар яшагъан койлер эди. Вахшийликнинъ себебини кетирип партизанларгъа ярдым арекетлерине багъладылар.

Алманлар кете – кене эр ерни патлаталар, виран этелер. Совет ордусы келе – алманлар вакътында чалышкъанларны такъипке огъраталар, ашалайлар. Эалини къорчаламакъ ве диний омюрни тешкиль этмек, адетлерини кутьмек макъсадынен тизильген (умумкъырым идареси ёкъ эди – тек мааллий дереджеде) мусульман комитет азаларына 10–20 йыл муддетлер берип, шималий ве узакъ шаркътаки дешет лагерьлерине къападылар.

Алманлар: партизанларгъа къолтутасыз деп, нидже-нидже койлеримизни ёкъ этип, инсанларгъа буюк зарар кетирдилер; советлер къайтып: алманларнен ишбирлик яптынъыз, деп халкъымызнынъ озюни Къырымдан ёкъ эттилер, дюнья юзюнден силинеджек алгъа кетирдилер.

1945-те, 9-майыс куню Советлер бирлигинде адамлар гъалебеге къувангъанда, халкъымыз: шахсий эв-мулькъ, эдждатлардан къалгъан чокъ къыйметли хатыра весикъа ве эшьялары, севимли гузель Ватан – ве дигер мисильсиз джоюкълар дарбесинден айыныр оламай эди. Ниает, ачлыкъ, хасталыкъ, агъыр ве келишмеген шараит нетиджесинде, козьлери огюнде энъ якъын, энъ азиз инсанлар бири-бирининъ артындан ольмек киби фаджиасы...

Я бу кяинат фелякети, дегенлер, инсаниет тарихында энъ къанлы дженк Совет бирлигининъ ве Къырымнынъ топрагъына не себептен кельди? Бунъа кимнинъ – айнеджимиз, деп тюшюнгенлернинъ сиясети, акъикъатта агъырдан-агъыр акъибетлерге кетирген токъаллыгъы – эсас берди?

Айды, чарпышмалар башлангъан экен, я олар насыл этип тез арада къоджаман мейданлы топракъларны душмангъа быракъып къалдырылмасына кетирди? Кимнинъ «генераль» ёлбашчылыгъы астында о къадар силялангъан къызыл орду эп арткъа сюрюлип, базыда атта къачмагъа меджбур олып, Москвагъа барып тирельди?

Булар ве даа чокъ дигер суаллерден келип чыкъкъан терс вазиетке джеваплар къыдырмай, къабаатлылар сырасына аз сайылы халкъларны, шу джумледен, ич бир сучу олмагъан, барып истесе де мемлекетни душмангъа теслим этмеге, амма къолунда бойле имкянлар ич де, атта назарий шекильде, атта хаялда биле олмагъан халкъымызны корьдилер.

Бу тюшюнджелеримизде янъылыкъ ёкъ – эр бир къырым инсаны бильген я да сезген, ис эткен шейлерни айтамыз, чюнки бойле сой фикирлер мантыкълы, ачыкъ-айдындыр. Къалгъаны – сахтелик, виджденсызлыкъ, ярамазлыкъ, пезевенкликтен келип чыкъа.

Амма айткъанларымыз не къадар саде ве анълайышлы олса да, бу саада итибар къазангъан шахснынъ базы язгъан-айткъанларына мураджаат этейик. Марк Солонин – совет-нацист дженкининъ гъает исрарлы, бильгили, намуслы, акъикъатпервер теткъикъатчысы (_+исследователь+_).

Онынъ еди-секиз китабы, юзлернен макъалелери, интервьюлары, ютюбдаки чыкъышлары бу дженкнинъ азырланувы, башланмасы ве ильк кетишатына багъышлана. Айдынъыз, бу ерде онынъ бир къач къыймет кесювлерине дикъкъат этейик ве юкъарыда сеслендирильген суаллерге къошма джеваплар эшитейик.

«…_+если бы Молотов, вместо заверений в «совершеннейшем уважении», послал Гитлеру клочок бумаги, на котором карандашом в столбик были бы сосчитаны дивизии и танки антигитлеровской коалиции в составе Англии, Франции, Польши и СССР, то очень может быть, что Гитлер не стал бы оттягивать до мая 45-го и застрелился бы летом 39-го года.

Увы, у Сталина были другие цели и другие планы. Сталину нужна была война, многолетняя разрушительная война в Западной Европе, по пепелищу которой он надеялся провести свои танковые колонны. И таки провёл. По пепелищу. Но с большой оттяжкой во времени и по цене не то 17, не то 27 млн. жизней советских людей+_».

1941 сенеси магълюбиетининъ себеплери чокъ. Эсаслардан бирисини М. Солонин, кутьлевий психологик джеэттен анълата. Онынъ фикири боюнджа, 1930-нджы сенелердеки ички сиясет (кутьлевий репрессиялар ве ияхре) нетиджесинде совет инсанларындан граждан сербестлигининъ сонъки къалымтылары чекип алыныпп, олар бутюнлей къулларгъа чевирильгенлеринде коре: *«_+Причину разгрома 41-го года можно (с приемлемой потерей точности и глубины) выразить одной фразой: «Армия рабов не может быть эффективной»+_».*

Ве даа бир узунджа цитата Советлер бирлигининъ дженк башланмаздан эвель олгъан ве сонъра пек гизленген мерамларыны косьтере. Оларгъа башта кимсе инанмагъа истемеди, амма меджбур олдылар:

«_+Невероятно, но факт — в т. н. «Архиве президента РФ» лежит (как только не сожгли?) документ с собственноручной подписью Молотова: текст предложений советского правительства об условиях присоединения СССР к «тройственному пакту» (т. е. к фашистской «оси» Рим-Берлин-Токио) от 25 ноября 1940 г.

Основные положения: включение Болгарии в «сферу безопасности черноморских границ СССР», военно-морская база СССР в проливах Босфор и Дарданеллы, причём «в случае отказа Турции присоединиться к четырём державам Германия, Италия и СССР договариваются выработать и провести в жизнь необходимые военные и дипломатические меры».

И в качестве вишенки на торте: «центром тяжести аспирации (эффект «засасывания» в медицине. – Б. А.) СССР будет признан район к югу от Батума и Баку в общем направлении к Персидскому заливу+_». (…)

Бу ерде М. Солонин усталыкънен мыскъылны ишлете:

«_+Гитлер подло, по пунктам, разгласил эти условия, выступая с радиообращением 22 июня 1941 года.

Полвека советская пропаганда/историческая наука решительно отрицала и гневно опровергала гнусную фашистскую клевету на

неизменно миролюбивую политику СССР. Потом нашли в архиве документ — и даже не покраснели».

«Остается буквально единственное, вокруг чего можно выстраивать общественное мнение, апологетику (яни, къорчалавны. – Б. А..) советского прошлого. А для тех политических сил, как вы понимаете, в России являются правящими именно те силы, которым апологетика советского прошлого нужна, именно поэтому с каждым годом, чем дальше мы отходим от даты 9 мая, тем эта апологетика становится сильнее+_».

Аллагъа шукюрлер олсун, М. Солонинге ошагъан намуслы тарихчыларнынъ сайысы кет-кете чокълаша. Демек, Экинджи джиан дженки акъкъында акъикъат ачылгъан сайын, ортагъа гъалебе мутешемлигининъ ерине онынъ ольченильмез фаджиалы фияты ве онынъ толусынен тёленмесине кетирген сталин совет укюмети алып баргъан сонъ дереджедеки акъылсыз, экиюзлю, принципсиз тышкъы сиясети эм де арбий арекетлери нетиджеде бош, нафиле олгъаны чыкъаджакъ.

Бунынънен берабер, сталин режими башкъаларны, энъ-эвеля аз сайылы халкъларны саткъынлыкъта къабаатлап, девлет ве халкъларгъа нисбетен озю шашыладжакъ дереджеде саткъынлыкъ, хаинлик япкъаны кет-кете ачыладжакъ.

Б. АДЖДЖЫ.

Эльвида, Фикрет агъа Юртер

Ярым асыр эвель Америка Къошма Штатларында Къырымтатар медений бирлешменинъ реиси, мында Алманиядан якъында кочип кельген юксек ихтисаслы муэндис, Къырымнынъ дюньяджа диаспорасында энди салмакълы ишлернен белли, корюмли шахс олгъан Фикрет Юртер сайлангъан эди.

Бирлешменинъ фаалиети баягъы джанланып, сеси ве мерамы чешит халкъара мейданчыкъларгъа – АКъШ ве дигер Гъарп мемлекетлерде отькерильген конгресс, форумларгъа ве белли сиясетчилерге мураджаатлар шекилинде еткизиле башланды. Бунъа эсасны – 1970-нджы сенелери халкъара мунасебетлер йымшаса да, халкъымызнынъ сюргюнликтеки вазиети Ватангъа къайтарув меселесинде эп феналашып кельмеси де берген эди.

Тамам бу сой арекетлерни даа да фааллештирмеси макъсадынен Фикрет Юртер, Мубейин Алтанлы, Мемет Севдияр бир къач дигер сафдашларынен берабер 1976 сенеси Къырымтатар Миллий Меркезни къуралар ве АКъШ-та, шу джумледен, Нью-Йорктаки Бирлешкен Миллетлер бинасынынъ къаршысында митинг, пикет, юрюшлер ве дигер наразылыкъ акцияларны тешкиль этелер, нуфузлы сиясий ве девлет эрбапларынен, шу джумледен, Р. Рейган, Дж. Буш киби Америка президентлеринен корюшелер.

Мунтазам суретте отькерильген бу тедбирлернинъ мукъаддес макъсады – Советлер Бирлигинде къырымтатарларнынъ агъыр сиясий вазиетине дюнья джемаатчылыгъынынъ дикъкъатыны джельп этмек, халкъымызнынъ Ватаны – Къырымгъа къайтарылмасы ве онынъ акъ-укъукълары толусынен тикленильмеси ичюн алып баргъан кескин куреши акъкъында бильдирмек эди.

Ф. Юртер ве онынъ Меркездеки меслекдешлери Мустафа Джемильни къуртарув комитетини тешкиль этелер, совет announcementисханелерде булунгъан Миллий арекетимизнинъ дигер фааль иштиракчилерининъ азат этильмесини талап этелер, П. Григоренко, джаныны къуртарып, АКъШкъа меджбурий алда кельген сонъ онъа чокъ ярдым этелер. Нью-Йоркта Къырымтатар шеитлер – 18-майыс фаджиа къурбанлары абидеси тикленмесининъ тешеббюсчилери ве тешкилятчылары олдылар.

Фикрет агъанынъ ёлбашчылыгъындаки Меркезнинъ семерели фаалиети къырымтатарларнынъ озь тешеббюсинен Ватангъа кутьлевий авдети башлангъанынен ве халкъымызнынъ эксериети Къырымда топлангъанынен токътамады. Ярдым ишлери, маневий, укъукъий къолтутув девам этти. Фикрет агъа дефаларджа Къырымгъа келип, джемаатымызнен корюшти, къолундан кельгенини япмагъа тырышты.

...Эр шей Яратыджынынъ ирадеси ве эмири саесинде кечер экен, 1-майыста Нью-Йорктан эпимизни терен къайгъыгъа быракъкъан кедерли хабер кельди: шу куннинъ сабасында Фикрет Юртер 88 яшта бу фаний дюньяны терк этти. Миллетимизге нисбетен адалет тикленильмеси ве зенгин тарихлы бир къадимий халкъ оларакъ илерилемек имкянларымыз ачылмасы огърунда омюр бою намус ве виджадн иле, акъикъий ватанперверджесине хызмет эткен сафдаш агъамыздан айырылдыкъ...

Фикрет агъа 1932 сенеси Сувдагъ районы Айсерез коюнде ерли мектепнинъ намлы оджасы – Абдулла Аджи Абибулланынъ къорантасында дюньягъа кельди. Экинджи джиан дженки вакътында бу къоранта Тюркиеге кете. Мында генч Фикрет лицейни битире. 1955 сенеси о, Алманиянынъ энъ куньбатысында мешур Ахен шеэрининъ университетине окъумагъа кире ве андан муэндис олып чыкъа. Джемаат ишлерине кирише, тюрк студентлери джемиетини къура, онынъ ёлбашчысы ола.

Бир къач йыл Алманияда чалышып ве ихтисасыны къуветлендирип, Ф. Юртер Тюркиеге къайта. Эсас ишинден гъайры, о, шу, 1960-нджы сенелери, къоджаман советлер девлетининъ, къырымтатарлар къувгъунлыкъ ерлеринде эбедий яшамакъ шарт, деген эмирине бойсунмайып, Къырым давасыны алып баргъанлары акъкъында чокъ яза ве бу языларны кениш даркъата.

1970 сенеси къырджыман яшкъа еткен Фикрет бей Америкагъа коче ве озь миллий фаалиетини мында янъы сафдашлар, янъы кучь-къувет иле, янъы имкянлар шараитинде девам эте. Отуз йыл девамында Къырымтатар медений бирлешмесине ёлбашчылыкъ япа. Истидатлы публицист, о, эмиетли, актуаль макъалелернен бир сырада, мундериджеси терен ве тесирли, Ватан мевзусында шиирлер яза. Олар айры джыйынтыкъта чыкъмакънен берабер, Къырымдаки миллий неширлерде дердж олуна.

Фикрет Абдулла огълу Юртер эр джеэттен – джемаат эрбабы ве тешкилятчы, языджы-шаир ве миллий гъае тешвикъатчысы сыфатында джиддий, ферасетли, семерели севиеде ишлерни алып барып, халкъымызнынъ Ватанына къайтувы ве догъмуш топрагъында гъайрыдан тикленмесине, миллий менфаатымыз огърунда девамлы ве кескин мевкъурий куреште озь дегерли ве салмакълы иссесини къошты. Бунынънен о халкъымызнынъ хатырасында эбедий яшайджакъ.

Фикрет агъамыз вефат эткени мунасебетинен онынъ якъын гонъюльдеши олгъан омюр аркъадашы Хатидже ханымгъа, огъуллары Бора ве Айсер бейлерге, джумле сой-акърабалары ве якъынларына терен тазие бильдирип, сабырлар ве баш сагълыгъы тилеймиз.

Мерхум Алланынъ рахметинде, джаны дженнетте олсун!

Къырымтатар Миллий
векялетли къурумнынъ азалары.

Башы 16-17 санларда.

Ёкъ олув «невбети» ве тикленюв ёлу

– Бунынъ насылдыр амелий эмиети бармы. Нетиджеде насылдыр хуляса чыкъарылдымы?

– Бу факторгъа багълы тильге тильнинъ омюр къувети (_+виталь+_) статусы бельгилене:

1. Хавфсыз (_+безопасный+_): инглиз, арап, испан, алман, рус, френк, полония ве башкъа.

2. Тесирли (_+уязвимый+_): адыгей, башкъыр, акърус, неаполитан, чуваш ве башкъа.

3. Гъайып олмакъ хавфы бар (_+есть угроза исчезновения+_): валлон, идиш, ломбард, чингене, эрзян, марий, удмурт ве башкъа.

4. Джиддий гъайып олмакъ хавфы бар (_+серьезная угроза исчезновения+_): бретон, ижор, кашуб, къырымтатар, нанай, сефард ве башкъа.

5. Гъайып олмакъ хавфы юксек (_+критическая степень угрозы исчезновения+_): вод, дахлик, парджи, орок, ульч ве башкъа.

6. Тиль бутюнлей гъайып олды (_+полное исчезновение языка+_): аккад, латин, арамей, прусс ве башкъа.

Тиль – омюр къабилиетининъ биринджи басамагъында онынъ толу фаалиети мевджут: эписи несиллер оны къуллана, уйкен несильден яш несильге тиль бериле, кече.

Тиллернинъ экинджи группасында вазиет денъишмеге башлай: бу тильде балаларнынъ чокъсу лаф эте, амма ондан сынъырлы файдаланалар – бу тильде тек эвде лакъырды этелер.

Учюнджи группада тильни балалар ана тили оларакъ огренмейлер.

Дёртюнджи группада гъайып олмакъ джиддий хавф астында булунгъан тиллер кетириле.

Бешинджи группагъа яшайышнынъ сонъки басамагъында булунгъан тиллер кире. Бу группада энъ кучюк тиль векиллери къартлар сайыла. Олар озь тильде сийрек ве къыскъадан лаф этелер.

Алтынджы группа – ольген тиллер группасы. Олар озь чалышмаларыны (_+функционирование+_) токътаттылар.

– Бойле группалар бельгилеген сонъ насылдыр тевсиелер ишлеп чыкъарылмасы табиий бир ал оларакъ корюне. Фикиринъиздже, юкъарыдаки ильмий болюнме, классификация теклиф этильген сонъ тиллернинъ тикленильмеси ичюн насыл амелий чарелер беджермели?

– Юкъарыда айткъан сёзлерни козь огюне алсакъ, тиллерни гъайрыдан тиклев боюнджа ве макъсадынен бойле басамакълар кирсетмели:

1. Тильнинъ биринджи функцияларыны тиклев: окъув, теляффуз этюв, динълев, лаф эткен адамларнынъ кучюк группасы арасында къонушма – коммуникация, бир къач мевзу боюнджа лексика джанланмасы, фааллешмеси (меселя: корн ве мэн тиллери).

2. Адий джумле севиесинде тиль функцияларыны тиклев: тильни огренген буюклер (_+взрослые+_) группасында адий джумлелер иле агъзавий нуткъ, эминли ве анълайышлы нуткъ, кениш мевзулар боюнджа лексика фааллешмеси.

3. Муреккеп джумлелер къурып, ишлетип, тильде эминликнен къонушув: грамматика, лексика кенишлетюви, язма нуткъ. Тиль малюматыны балаларгъа теслим этмек, олгъан къабилиетлерни фааллештирмек.

4. Эр куньлюк ресмий ве ресмий олмагъан коммуникация севиесинде тиль къулланув къабилиетлерини (_+навык+_) тиклев: иш къонушувы ичюн тильден эминликнен файдаланмакъ: муреккеплештирильген услюп, лексика фааллешмеси, метинлерни окъув, балаларгъа тильни мектеплерде окъутув (бу басамакъта валлий тили булуна).

5. Тиль бутюн функцияларыны тамамиле тиклев: кениш мевзулар боюнджа сербест къонушув, оны мектеплерде ве алий окъув юртларда окъутув, тильнинъ ильмий, дипломатик, эдебий,

адлие, диний, техникий ве башкъа къулланув саа ве, бунынънен, функцияларыны илерилев (иврит вазиети бойледир).

«**Билингвизм», «ярылингвизм», «монолингвизм» …**

– Асылында, тиль телюкели вазиетке эксерий алда насыл ёллармен, насыл «кетишатнен» огърай? Онынъ ёкъ олмасына не киби вакъиалар себеп ве сильтем ола?

– Тиллер хавф астына, яни ярамай алгъа чешит себеплер иле тюшелер:

1. Табиат инкъиразлары: ер сарсынтысы, янардагъ чыкъув, сув басув. Табиат афатларынынъ мисаллери чокъ. 1998 сенеси язда Папуа Янъы Гвинеяда янгъыны (юкъарыда бакъ). Инглиз алим-тильшынасы Давид Кристал бу алда бойле ибарени къуллана: «кочюв ярасы шараитинде яшамакъ ынтылувы» (_+выживание в условиях травмы переселения+_).

О: янгъан территорияларнынъ эалиси ве оларнынъ тиллери бойле алда яшай билир эдими, – деген суаль бере. Тильнинъ апансыздан ёкъ олув мисали оларакъ 1815 сенеси гъайып олгъан тамборан тилини кетирмек мумкюн: Сумбава адасында янардагъ янгъаны нетиджесинде халкъ гъайып олды, онен берабер тили де гъайып олды.

2. Ичтимаий инкъираз. Тильнинъ апансыздан ве тез гъайып олмасы тек табиат афатлар себебинден дегиль де, инсанларнынъ хавф арекетлеринен къарышмасы иле ола биле. Бойлеликнен, Шималь Американынъ ерли эалисининъ 90 файызы 200 йыл ичинде, яни 1600–1800 сенелери, эсасен авропалылар кетирген хасталыкъларынен ёкъ этильди. Запт дженки ве сонъундаки геноцид нетиджесинде Австралияда тасман тили ве Ньюфаундлендде беотук тили гъайып олды.

Халкъларнынъ сюргюнлиги де бу инкъиразларнынъ чешитине кире. Давид Кристалнынъ кучь-зорбалыкъ иле кочюрюв халкънынъ тилине тесири акъкъында талилини окъур экенмиз, 1944 сенеси Экинджи Джиан дженки вакътында СССР кучюк халкъларнынъ сюргюнлигини хатырлаймыз.

Эр кишилер джебеде дженлешкен вакъытта оларнынъ къоранталары – къартлар, къадынлар, балаларны мал вагонларына ташлап-ныкътап, гъурбетликке кочюрильди. Ёлдаки агъыр олюмлерден сонъ, оларны къатты комендант режими шараитинде айры группаларнен, буюк бир территорияда дисперс шекильде ерлештирдилер. Олар бойле алда озь тиллерини сакълай билир эдими, деген джиддий суаль догъа.

3. Ичтимаий-медений ассимиляция тиллер гъайып олувынынъ эсас себебидир. Кучюк халкъ буюк халкъ даиресине тюшип, онынъле къарышып, ассимиляциягъа огърай. Буюк халкънынъ нисбетен инкишаф олгъан, земаневий ве итибарлы сайылгъан тилинен де къарышып, нетиджеде гъайып ола.

Бойле шараитте кучюк халкънынъ векиллери башта регионда укюм сюрген, доминант сайылгъан тильни тазыйыкъ (меджбур олып – чюнки чокълукъ къуллана) нетиджесинде огренелер. Экинджи басамакъ – кучюк тильнинъ билингвизм басамагъы, яни ана тили, шараит тесиринен, региональ доминант тильнен къарыштырыла.

Учюнджи басамакъ – анълы-меджбурий ярымлингвизм. Кучюк халкъ векиллери ана тили функцияларыны озьлери ичюн къыскъарталар ве бу ал яваш-яваш монолингвизм укюм сюрмек алына кетире. Нетиджеде итибарлы буюк тиль енъе ве кучюк халкънынъ ана тили кет-кете гъайып ола.

Тиллер гъайып олса, халкълар да гъайып ола…

– Тильни сакълап къалмакънынъ заруриети, яшамасы, илерилемеси, бир бакъкъанда, анълатувгъа мухтадж дегиль – бу табиийдир. Амма сакъламакънынъ анълайышлы – садедже инсаний, мантыкъий делиллеринен берабер насылдыр ильмийлешкен, ичтимаий-сиясий себеплери де мытлакъ бардыр…

– Эбет. Келинъиз, о себеплерни «топлап» бакъайыкъ.

1. Асыл халкъларнынъ тиллерини сакълав меселеси – халкълар озьлерининъ сакъланмасы ичюн буюк эмиети бар. ЮНЕСКО малюматларына коре, асыл халкълар ер курреси эалисининъ тек 5 файызыны тешкиль этелер. Амма дюньяда олгъан тиллернинъ эксериети оларнынъкидир.

2. Асыл халкъларнынъ тиллерини сакълав – тиллер чешитлигининъ сакъланмасында буюк эмиети бар. Бугуньде белли олгъанына коре, асыл халкъларнынъ бильгилерини джедвельге алув, джумледен, оларнынъ яшайыш, сагълыкъ ве табиат ресурсларындан догъру, рациональ файдаланув акъкъында малюмат буюклеринден кучюклерге тек бир усулнен – тиль вастасынен берилип кече.

Бу себептен асыл халкъларнынъ тиллерини сакълав эм тиль чешитлиги, эм де медениет ве биология чешитлиги нокътаи назарындан буюк эмиети бар. Тиллер джоюлгъанда – дюнья медениети белли бир къыйметли бильгилер алмакъ имкян ве менбадан марум ола. Бу бильгилернинъ исе инсан омюр фаалиети ве онынъ экологик къурумы ичюн буюк эмиети бар.

Мисаль ичюн, сонора халкъынынъ сери мексика тилинде _+Zostera marina (Взморник морской)+_ денъиз отунен багълы чокъ сёзлер мевджут. Бу отны сонора халкъы белли захирелер ерине файдалана; бу откъа темиз сув, кубре я да пестицидлер керек дегиль. От чокъ районларда ялыбою экокъурумынынъ муим азасыдыр, башкъа чешитлер ичюн табиий муитни ярата.

Ер курресинде ашайт махсулатларынен инкъиразлы вазиет пейда олгъаныны козь огюне алсакъ, джемиет бу от акъкъында муим малюматны джоя бильмей.

3. Асыл халкъларнынъ тиллерини сакълав биологик чешитлигини сакъламакъ ичюн буюк эмиети бар. Чюнки тиллер гъайып олса, халкълар да гъайып ола. Халкълар исе. ЮНЕСКО малюматларына коре, топракъларгъа саип я да олардан файдаланалар: «_+в их распоряжении находится 22 % земель, которые служат домом для 80 % биологических видов+_». Къайд этиле ки, халкъ гъайып олса, регионда биочешитлик вазиети де эксильмек тарафкъа денъише.

4. Тиллернинъ гъайып олмасы лингвистика илимини фукъарелештире. Чюнки гъайып олаяткъан агъзавий тиллер, весикъаларны къалдырмайып, илим къурумында къапланылмайджакъ вакуумны яраталар. Бутюн тиллерни бирлештирген чизгилер олса да, эр бир тиль лингвистик ве мутефиккирлик хусусиетлерге малик. Ниает, тильде халкънынъ текрарланмаз озь дюньябакъышы акс олуна.

Гъайып олаяткъан тиллерни весикъалаштырув саесинде назарие лингвистика малюматнен зенгинлеше. Меселя, австралия тиллернинъ бири – каярдилда тилини огренюв нетиджелери психолингвистлер Пол Блум ве Стивен Пинкер (1990) фикирине терс келелер. Оларнынъ фикири: заманны ифаде этмек ичюн номиналь аффикслеринден файдалангъан тиль ёкътыр. Каярдилда тилинде аффикслер ярдымынен исимден (_+существительное+_) фииль (_+глагол+_) яраткъан тиль оларакъ беллидир (Н. Эванс).

Бойлеликнен, 10-20 илери тиллер эсасында яратылгъан инсаннынъ фикир этюв алы мукеммель ве ильмий джеэттен акълы олмай. Эр бир тиль – инсан фикир этюв сырларыны ачмасына озь иссесини къоша. Эгер лингвистика тиллернинъ кучюк (атта, олсун, зенгин) сайысынен сынъырланса, демек бу лингвистика илими акъикъий илим олабильмез.

Затен, эр бир тиль ер курресинде лингвистик, медений ве биологик зенгинлигини сакъламакъ нокътаи назарындан уникаль ве муимдир. Бунъа къолтутмакъ керек. Шарт…

Русиеде 140 тиль телюкели вазиетте

– *Сизинъ ильмий осювинъиз ве бу, эм де алий окъутув, саада тешкилятчы оларакъ салмакълы нетиджелерге иришкенинъиз Москвада кечти. Ичтимаий лингвистиканынъ корюмли мутехассысы сыфатында Русиедеки тиллернинъ умумий вазиетине насыл къыймет кесер эдинъиз?*

– Догърусыны айтсакъ, Русиеде тиль вазиети яхшы, деп адландырмакъ мумкюн дегиль. Чюнки, ЮНЕСКОнынъ малюматларына коре, Русиеде 180 тильден 140 тиль гъайып олмакъ хавфы зонасында булуна. 20 тиль энди ольген, деп танылды. Инкъиразлы вазиетте 22 тиль булуна: алеут, тер-саам, ительмен тиллери джумлесиндендир.

Даа 29 тиль джиддий хавфта булунгъан тиллер группасына аит (олар арасында, мисальчюн, нивх, чукот, карель тиллери).

Гъайып олмакъ хавфы астында 49 тиль булуна: олар арасында калмыкъ, удмурт ве идиш. Бунен берабер хавфлы вазиетте 20 тиль (джумледен акърус, чечен, якут ве тыва тиллери).

РФ джумхуриетлерининъ айры девлет тиллери де гъайып олмакъ хавфы астындадыр (кене де удмурт, къалмыкъ, якъут, тыва ве чечен тиллери).

Юкъарыда айтылгъанындан келип чыкъа ки, Русие тиль сиясетинде – о Русие илимлер академиясы тарафындан ишлеп чыкъарылды – вакътында япылаяткъан девлет къолтутувы етишмей.

Онынъ ярдымы иле бу джерьян илериленмесине къаршы тедбирлер кечирмек мумкюн олур эди. Бу тедбирлер бирде бир тильнинъ сагъламлаштырылмасына ве олюмден къуртарылмасына ярдым эте билир эди.

Алимлерге лингвистик ландшафтынынъ буюк колемли къатламлары (_+пласты+_) гъайып олмасынен разы олмагъа агъырдыр. XXI асырда лингвистик дюньясы, огренмеге, весикъалаштырмагъа ве гъайып олмакъ хавфы астында булунгъан тиллерни сагъламлаштырмакъ ёлларыны косьтермеге девам этмекте.

(Девамы бар).

Рустем Абляев: Арзум керчеклешти: яш несилимизге зенаат инджеликлери бильгилеримнен болюшем

«Къырым» газетимизде чокъ йыллар чалышкъан ве озь ресимлери, карикатураларынен макъалелеримизни яраштыргъан, севген зенаатынынъ керчек саиби, рессам Рустем агъа АБЛЯЕВ якъында 70 йыллыгъыны къайд этти. Мунис, йымшакъ табиатлы зенаатдашымыз бугуньде муарриетимизнинъ мусафири ола. О, кельгенде бизге тек хош, мусбет дуйгъулар багъышлай.

Рустем агъа иле субет этип, онынъ иджадий ёлу, шимдики иши, тешеббюслери акъкъында билип, бу аджайип инсан хусуста окъуйыджыларымызгъа да икяе этмеге истеймиз.

– Рустем агъа, сиз ана тилинде яхшы лаф этесиз. Бир къач несилимиз киби, сизинъ акъранлар да, озюнъиз де бир кунь биле ана тили дерслери корьмединъиз. Къырымджаны кимден, насыл огрендинъиз? Зайыф лаф эткен ватандашларымызгъа, озь теджрибенъизден келип чыкъкъан насыл меслеат-тевсиелер бере билесиз?

– Акъикъатен де, манъа озь вакътында мектепте къырым тилимизде окъумакъ имкян олмады. Ана тили энъ-эвеля къорантада ашлана. Мен буюген заманда халкъымыз эр ерде тек ана тилинде къонуша эди. Бундан да гъайры, рахметли бабам Халикъ Абляй миллий газетимиз «Ленин байрагъы» чыкъкъанынен

онъа даима абуне олгъан. Мен эр вакъыт газетни буюк меракънен козьден кечире тургъаным. Анълашылмагъан сёзлерни бабам, анам Тензиле Мемет Челеби къызы ве битам (Алланынъ рахметинде олсунлар) анълата эдилер. Бабам озю олды-оладжагъы беш сыныф битирген олса да, ана тилимизде чыкъкъан газет, меджмуа ве китапларны окъумагъа пек авес олгъан. О, языджыларымызнынъ эр бир китабыны илле тюкянлардан тапып, сатын ала тургъан, «Йылдыз» меджмуасынынъ даимий абунеджиси эди.

Догърусыны айткъанда, мен биринджи сыныфкъа баргъанда рус тилини асла бильмей эдим. Чокъ языкъ ки, шимдики заманда ана тилимиз яваш-яваш гъайып олмакъта. Яшлар четте турсын, атта эсли-башлылар баса-бас эджнебий тильде тасырдайлар. Ана тилини пек яхшы бильгенлер де, озьара къонушкъанда ябанджы тильге авушкъанларыны асла дуймай къалалар.

Озь тилимизни огренмек ве бильмек ичюн, чареси олгъаны къадар, даима, сыкъ-сыкъ лаф этмек керек. Мен беллесем, миллий газет, меджмуа ве китапларнынъ бу меселеде буюк файдасы бар.

Ильк ресимим он алты яшымда дердж олунды

– *Рессамлыкъкъа насыл кельдинъиз? Графика ве мыскъылнынъ къарышмасындан догъгъан карикатура санатыны сечип алманъызгъа не себеп олды? Сизден гъайры бу ёнелиште чалышкъанлар аз олды. Себеби неде – я да миллий омюримиз бунъа эсас бердими?*

– Юмористик ресимлерни сызмакъ та балалыкъ чагъында пек авес эдим. Къалем тюбюнден ресимлер озь башына чыкъкъан киби келе тургъан.

Ильк ресимим мен он алты яшында олгъанда «Ленин байрагъы»нда басылды. Шуны айтмакъ истейим ки, совет девринде кулюнчли ресимлерге зияде эмиет берильген. Мен баягъы газет ве меджмуаларнен ишбирлик тута эдим, олар ресимлеримни сорап, баса тургъанлар. Булардан Самаркъанддаки «Ленинский путь» ве «Ленин йули», Ташкенттеки «Правда Востока», «Комсомолец Узбекистана», «Узбекистон адабиёти ва санати», «Муштум», рус тилинде чыкъкъан неширлерден «Комсомольская правда», «Советский патриот», «Ставропольская правда», «Крокодил» ве дигерлерини къайд этмек истер эдим. Ама энъ чокъ ресимлерим «Ленин байрагъында» басылды.

Мен даима чешит тюрлю сергилерде иштирак эттим. СССРге кирген джумхуриетлерден гъайры, Булгъаристан, Маджаристан, Полония, Бельгия, Канада, Тюркиеде отькерильген сергилерде къатнаштым.

Самаркъанддан Къырымгъа авдет олгъан сонъ эски адресиме четэльден сергилерге иштирак этмек ичюн теклифнамелер келе тургъан.

Бильгениме коре, миллетимизде карикатуранен огърашкъанлар ёкъ эди. Бир таныш рессам Александр Жмайло бар эди. Онынъ анасы бизим миллет векили. Амма рессам буны гизлеп, бир кимсеге бильдирмей экен. Эшиткениме коре, о шимди Багъчасарайда яшай.

Тек рессамлыкънен дегиль, эльнен бир шейлер япмагъа да авесим бар эди. Пластилинден чешит шекиллер ясамакъны да яшлыкътан огрендим. Та мектепте окъугъанда, дерслеринден биринде, пластилинден риязият (_+математика+_) оджасы Алесандр Рафаэлович Ходоснынъ кучюк эйкелини ясап, масанынъ четине ерлештирдим. Талебелер меним «эмегиме» къыймет кесип, шакъылдашып кульдилер. Оджа исе озь «портретине» мукъайтлыкъ, дикъкъатнен бакъкъан сонъ: «_+Ну и что ты здесь сидишь, сам мучаешься, меня мучаешь. Иди и учись этому ремеслу+_», – деди. Амма бу зенаатны менимсемек къысмет олмады…

Мектептен сонъ, Ташкенттеки П. Беньков адына рессамлар окъув юртуна кирмеге авеслендим. Лякин бу окъув юрту янында ятакъхане олмагъаны ичюн онда окъуп оламадым. Кирагъа бир ода тутмагъа къорантамызнынъ имкяны, языкъ ки, ёкъ эди.

Балаларымыз дюльбер, озьгюн ве бекленильмеген эсерлер япа

– Сиз чокъ йыллар оджалыкъ яптынъыз, балаларны «колемли тасвирий санат» – чамур, пластилиннен чалышмакъ, чешит шейлер япмакъны огреттинъиз, оларнынъ бедиий дуйгъуларыны инкишаф эттирмеге тырыштынъыз. Бу акъта, лютфен, икяе этинъиз. Талебелер ве озюнъиз бундан насыл файда, насыл нетиджелер корьдинъиз?

– 1990 сенеси март айында Къырымгъа авдет олып, Багъчасарай районы Сюурташ (Белокаменное) коюнде ерлештик. Анда яшагъанда, абаданлаштырув ишлеринен огърашкъанда, элиме чамур тюшти. Мен ондан чешит айванчыкълар ясап, оларны маса устюнде къурутмагъа къойгъанда, шу дакъкъа азбарымызгъа къомшум Анатолий Ахилов, кирип кельди. О, оюнджакъларны корип, оларны ким япкъаныны сорады. «_+Завтра пойдём устраиваться на работу+_», – деди о.

Шу къомшу «Коминтерн» совхозындаки осьмюрлер клубынынъ мудири эди. Бойлеликнен, «пропискам» олмаса биле, ишке алдылар.

Иште, шу вакъыттан башлап, балаларгъа дерс бердим. Бир къач йылдан сонъ Акъмесджитке кочьтим. Башта, 35 санлы мектепте, сонъра шахсий мектеплерде чалыштым.

Балалар чамурнен чешит оюнджакълар япмагъа пек бегенелер, дерслерге истекнен къатнап, чокъ меракълы шейлер яраталар. «Балаларнен огърашкъан инсан озю де бала киби ола», деген лаф бар. Эм керчектен де ойле экен. Чокъ йыллар чешит-чешит

мектеплерде чалышкъанда меним бир ниетим бар эди. Бизим, къырым балаларына озь бильгилеримни еткизмек, оларнен берабер миллий аньанелеримизге эсасланып, шейлер ясамакъ пек истей эдим. Отькен сене бу арзум керчеклешти: миллий мектебимизде яш несилимизге зенаат инджеликлери бильгилеримнен болюшем. Базы балалар дерске кельгенде озь кучюк къардашларыны да алып келелер. Дёрт, беш, алты яшта балалар чамурнен огърашмагъа пек бегенелер, япкъан шейлерине чин юректен къуваналар. Бу къуванч балаларнынъ бетлеринден корюнип, «парылдап» тура. Базыда дерслерге ана ве биталар да келелер. Мен оларнынъ эллерине бир кесек чамур туттурып: «Къана, мында бедава отурмайлар, торун, балаларынъызнынъ артындан къалманъыз, элинъизден кельгенине коре, бир-эки шейчиклер ясанъыз», – деп шакъа этем.

Оюнджакълар къуругъан сонъ, биз балаларнен берабер оларны ренкли бояларнен боялаймыз. Иджаткяр балаларымызнынъ эллеринден пек дюльбер, озьгюн ве бекленильмеген эсерлер чыкъа.

– Бу озьгюн эсерлернинъ аджайиплиги нумайыш этиледир, эльбетте.

– Шубесиз, балаларымызнынъ иджады, япкъанларыны косьтермек керек. Бу макъсатнен йыл девамында мектепте бир къач кере серги отькеремиз. Оларгъа талебелер, оджалар, ана-бабалар, къартана-къартбабалар келип, эльяпмаларыны баягъы вакъыт козьден кечирген сонъ пек мемнюн къалалар. Сергилер сонъунда оюнджакъларны балаларгъа даркъатам. Чокъсунынъ эвлеринде энди озь даимий сергилери бар. Ким бильсин, бельки, келеджекте кимдедир бу авеслик буюк, салмакълы зенааткъа чевирилир ве, нетиджеде, Къырымда миллий гъае ташыгъан бахшыш (сувенир) махсулатлары чыкъып башлар.

Къырымда ве дюньяда коронавирус хасталыгъы укюм сюргени себебинден бир бучукъ айдан берли мектеплер, чокъ языкъ ки, чалышмай. Балалар дерслеримизни сагъынгъанларыны манъа телефон этип, бильдирелер. Мен оларны тынчландырып, ильхам берип турам. Озюм де оларнынъ меракънен йылтырагъан козьлерини корьмеге, гъае ве авеслигини сезмеге истейим. Къысмет олса, бу мараз хасталыкъ кечсе, кене де къавушып, ишке, иджат алемине урунырмыз!

Д. ОСМАНОВА субетлешти.

Китап рафларынъызгъа

Несиллерге мирас

Юксек тасили, кениш ве терен бильгисинен айрылып тургъан, догъмуш халкъынынъ башына кельген фаджиалы ве къуванчлы куньлерде миллетинен берабер олгъан инсанларнынъ чокъсу элине къалем алып, бу мунасебетлер

иле юрегини азаплагъан я да гонълю котерильгенде пейда олгъан ис-дуйгъуларыны ифаде этмеге тырыша. Бойле сымалардан бири Алие оджа Велиулаевадыр.

Алие оджа сюргюнликте Озьбекистанда Ташкент шеэриндеки Низами адына Девлет педагогика институтында, ватангъа авдет олгъан сонъ Къырым муэндислик ве педагогика университетининъ къырымтатар ве тюрк филологиясы шубесинде оджа олып чалышты. Къырымтатар эдебияты ве къырымтатар эдебиятынынъ усулиети фенлеринден дерс берди эм де къырымтатар эдебиятындан мектеплер ичюн дерсликлер ве къулланмалар азырлады.

Бунынънен берабер бедиий эсерлер устюнде де къалем тебретти.

Гъайретли эмегининъ нетиджеси оларакъ онынъ «Эвлятларгъа, торунларгъа къавий мирас къаладжакъ...» адлы сайлама эсерлер топламы дюнья юзю корьди. Джыйынтыкъкъа дестан, ода, масал ве шиирлери кирсетильген.

Бу онынъ экинджи китабы олып, биринджиси 2011 сенеси неширден чыкъкъан «Шанлы аят» китабыдыр. Бу китап тюркшынас алим Бекир Чобан-заденинъ омюри ве фаалиетине багъышлана.

«Эвлятларгъа, торунларгъа къавий мирас къаладжакъ...» джыйынтыгъына кирсетильген эсерлерде муэллиф халкъымызнынъ фаджиалы такъдирине аит сюргюнлик девири, авдетнен багълы омюри ве келеджекнен багълы арзуларыны косьтере.

Джыйынтыкъ «Авдет» дестанынен башлана. Дестан «Джевер сёз», «Фелякет», «Къара кунь», «Дешет», «Ведалашув», «Ят иллерде» «Къайтув», «Огъурлы ёллар», «Шеитлер», «Къавушув», «Янъы къасаба», «Эйи ниетлер» ве даа бир сыра болюклерден ибареттир.

Китапта «Матем куню» адлы шиир, «Салгъырым» эсери, «Акъташ» адлы буюклер ичюн масал, «Сюргюнлик хатыралары» болюгине кирсетильген «Ят топракъта», «Биринджи темель», «Яя къарт», «Осман акъай дженктен къайта», «Сары балчыкъ», «Шефтали терегининъ чечеги», «Джыйын» киби шиирлери ер алгъан.

Къайд этильген эсерлерде муэллифнинъ вакъиа-адиселерге мунасебети тасвирлене, фикир ве дуйгъулары, тюшюнджелери, къайгъы-къасеветлери ифаде этиле. Ватанына, ана-Юртуна олгъан севгиси косьтериле.

Алие оджа Велиулаева джанлы, тесирли, эеджанлы эсерлеринен, халкъ такъдирини тасвирлеген образларынен къырымтатар эдебиятына озь сёнмез иссесини къошты.

Китапкъа Къырым муэндислик ве педагогика университети къырымтатар эдебияты ве журналистика кафедрасынынъ доценти Фера Сеферованынъ «Эвлятларгъа, торунларгъа къавий мирас

къалдыраджакъ...» адлы эм де Къырым муэндислик ве педагогика университети къырымтатар ве тюрк тильшынаслыгъы кафедрасынынъ уйкен оджасы Миляра Саттарованынъ «Миллий тасилимизнинъ джанкуери» адлы макъалелери кирсетильген.

Наджие АМЕТОВА.

Тасиль

Алельхусус вазиетте оджанынъ иши артты **– амма, гъалиба, еписи талебелер аляджы оладжакъ**

Шимди ойле вакъыт кельди ки, эр кес озюнинъ адет олып къалгъан яшайышыны денъиштирмеге меджбур. Бунъа себеп бутюн дюньяда укюм сюрген адамларгъа хасталыкъ кетирген короновирусдыр. Учакълар учмайлар, тренлер юрмейлер, сынъырлар къапалды, сокъакъларда адамлар корюнмей, эр кес эвинде отура.

Бойле ал биз – оджалар ичюн отузынджы мартта башланды. Эльбетте, бу хасталыкъкъа къаршы илядж тапылыр ве эпимиз адет олып къалгъан яшайышымызгъа къайтармыз. Алимлер бунынъ устюнде чалышалар. Биз бунъа инанмакъ ве рухтан тюшмемек керекмиз.

Мен оджа олып чалышам ве бу вазиет мектепке буюк тесир этти. Бир айдан зияде вакъыттан берли биз дистанцион, яни месафеде тасиль къурумында чалышамыз. Эльбетте, бойле тасильнинъ, талебелер оджагъа бакъып тургъан, дерсте суаллерге джевап берген, джанлы субеттен фаркъы буюк. Лякин шимди башкъа чаре ёкъ ве биз – оджалар ве талебелер компьютер ярдымынен «контакт»та багъланамыз.

Эр кунь саба мектепте отькерильгени киби джедвель боюнджа дерслер кечемиз. Бунынъ ичюн мен бир кунь эвель эр бир дерске азырланам, конспект (дерслернинъ язма шекили) азырлайым. Шу азырлангъан конспекттеки дерсни балаларгъа анълатам ве буны видеогъа алам. Эльбетте, мен озь-озюмни видеогъа алып оламайым. Манъа, ярдым керек ола!.. Яни кимдир меним дерс анълаткъанымны видеогъа алмакъ керек. Сонъра шу дерс конспектини ве дерсни анълаткъан видеоны талебелериме «контакт» вастасынен ёллайым. Олар дерслернинъ язма шекилини окъуйлар ве видеода анълатмаларымны динълейлер. Демек олар мени, яни оджасыны корелер, сесимни эшителер, дерсте отургъан киби олып бильги алалар. Бу дерслерни огренген сонъ балалар мен ёллагъан эв вазифесини беджермек кереклер. Олар япкъан ишлерини (дерслерини) чешит васта иле оджагъа, яни манъа ёллайлар. Булар – видеоэсабат (эгер шиир олса), тешкерюв иши, гъайрыдан икяе этюв (_+пересказ+_) я да эв вазифесининъ фотосы.

Мен ичюн бу джерьян эр кунь саба саат алтыдан акъшамнынъ кеч маалине къадар девам эте.

Эльбетте, бойле алельхусус вазиетке алышмакъ къолай дегиль. Чюнки дерслернинъ видеосыны алмакъ бираз къыйын. Яхшы чыкъсын, деп бир къач кере текрарламакъ керек ола. Бунынъ ичюн янынъда даа бир адам булунмакъ шарт. О, ким ола биле, техниканы анълагъан огълунъ, къызынъ я да омюр аркъадашынъ. Эгер олар эвде олмасалар, чалышсалар, ким ярдым эте биле?! Бу дистанцион тасильнинъ къолайсызлыкъларындан бири. Ондан гъайры, биз афталыкъ дерс джедвелини азырлап, эсабат ичюн мектеп мемуриетине ёлламакъ борджлумыз.

Бунен берабер, мектеп мемуриетининъ, ана-бабаларнынъ, талебелернинъ телефон аркъалы берген суаллерине, ёллагъан хаберлерине кунь девамында даимий суретте джевап бермек керек ола. Чюнки бойле дерс эр кес ичюн янъылыкъ олып, анълашылмагъан аллар, къыйынлыкълар расткеле.

Балаларгъа да къолай дегиль. Олар сабадан компьютер башына отурып, дерслерини огренелер, сонъра эв вазифесини азырлайлар. Оларны видеогъа алалар я да фотосыны чыкъаралар сонъра эписини манъа ёллайлар. Мен исе эр бир талебенинъ, эр бир дерстен эв ишини бакъып, хаталарыны тюзетип, анълатма язып, баа къойып, оларгъа ёллайым.

Мен окъуткъан 3-«В» сыныфта отуз талебе бар. Балалар рухтан тюшмейлер, умютсизленмейлер, фааль чалышалар. Берильген эв вазифелерини эписини беджерелер ве манъа ёллайлар.

Бу девир ана-бабалар ичюн де къолай дегиль. Чюнки олар эр вакъыт балаларынынъ янында олмагъа, оларнен алякъаларыны узьмемеге меджбурлар. Балаларына эв вазифелерини видеогъа алмагъа, компьютер вастасынен ёлламагъа ярдым этелер.

Меракълысы шунда ки, меним талебелеримнинъ эписи бу девирде дёртке ве бешке окъуп башладылар. Себеби аналар балаларына ярдым этип, эв вазифелерини тешкерип, янълышлыкъларыны тюзетип, манъа ёллайлар. Мен эр бир талебемнинъ бильги севиесини ве неге икътидар олгъанларыны пек яхшы билем. Амма, бунъа бакъмадан, яхшы язылгъан ишлерге, эльбетте, дёрт я да беш къоймагъа меджбурым. Нитиджеде, отуз талебемнинъ эписи, гъалиба, бу черикте аляджы оладжакъ!

Дистанцион тасиль усулынен чалышмакъны, яни башкъа мектеплерде япылгъаны киби, РЭШ я да ЯКЛАССтан азыр дерслерни ве видеоны алып, балаларгъа ёлламамакъны, эр бир оджа озь дерсини видеогъа чыкъарып, дерс отькермекни мектебимизнинъ директоры Е. Хавченко бизден талап этти. Биз ойле де чалышамыз.

Акъикъатен де, бу агъыр, лякин догъру ёнелиш. Чюнки биз эмегимизнинъ нетиджесини коремиз. Балалар бизим, яни озь оджаларынынъ сеслерини эшите, оларны коре. Бу талебелер ичюн пек муим. Нетиджеде, олар эр бир дерсни яхшы анълайлар. Бойле ярдымы ичюн мен онъа тешеккюр бильдирем.

Биринджи афтада бизге бу янъы ёнелиште чалышмакъ агъыр олды. Шу вакъыт мудир муавинимиз Г. Павлюкова бизни даима незарет алтында тутып, ишимиз юксек дереджеде олмасы ичюн ярдым къолуны узатты.

Эбет, биз дистанцион тасильни башламаздан эвель, татиль (_+каникулы+_) вакътында бир афта девамында мектепке къатнап, мектеп мудири ве мудир муавининен берабер бойле янъы усул дерслерини насыл алып бармакъны тюшюнген ве азырлангъан эдик. Азырлагъан видео дерслериме ана-бабаларнынъ кескен мусбет къыйметлери, бильдирген фикирлери мени къувандыра.

Эльмаз БЕКИРОВА,
7 санлы орта тасиль мектебининъ оджасы,
Акъмесджит шеэри.

Вазиет ильхам догъура

Дюньяда даркъалгъан коронавирус эпидемиясынынъ зарарына бакъмадан базы иш адамлары махсулатына меракъ догъурмакъ ичюн бир сыра гъаелерни, усулларны ишлетелер.

Меселя, истидат иле озь ишине янашкъан ашчылар янъы татлы емеклерни уйдуралар. Озь махсулатына муштерилерни джельп этмек ичюн алман шеэринде яшагъан Торстен Рот устаханесинде татлы емеклерни инсаннынъ сымасына ошатып, оларнынъ бетлерине маскалар ерлештирген.

Русиенинъ Кострома шеэриндеки къуюмджы ширкети коронавирус шекилинде (тикенли микробгъа ошагъан) герданлыкъ чыкъарды. Кумюштен ясалгъан «вирус» онлайн, яни интернет вастасы иле авесликнен сатын алына, сымарышлар дюньянынъ чешит кошелеринден келе экен. Ал-азырда ширкетте коронавирусны енъген темсиль устюнден иш алып барыла.

Вьетнамда бургерлер ичюн коронавирус шекилиндеки отьмечиклерни пиширмеге башладылар. Муштерилер коронабургерни бегенип, оны озь ичтимаий саифелеринде бири-бирлерине теклиф этелер. Ресторан саиби Хуан Тун къайд эте: «Бизде бир аталар сёзю бар. Эгер де сен бир шейден къоркъсанъ, сен оны ашамакъ керексинъ. Онынъ ичюн пандемия вакътында бургер ашасанъыз, къоркъунъыз гъайып олур эм де кейфинъиз котерилир».

Индистандаки Бангалор шеэринде ёл полиси башына коронавирус шекилинде касканы кийип, озь къоркъунчлы сыфатынен адамларгъа эвде отурмакъ кереклигини анълата.

Дортмунд шеэринде яшагъан ашчы Тим Кортуем кенеф кягъыты шекилинде торт ясай. Бир кунь онынъ ишханесине кенеф кягъытыны къыдыргъан адам мураджаат эткен. Ашчы бу вакъианы козьге алып, янъы гъаесини амельге кечирген. Бойлеликнен о, бугуньде эм буюк, эм кучюк шекильде «кягъыт» тортларны япып, муштерилерни джельп эте.

Акърусиеде даа бир татлы десерт – устюни COVID-19 язысы яраштыргъан «макаруны» десерти пейда олды.

Христианларнынъ байрамы – Пасха себебинден базы ашчылар бу мевзугъа истидатнен янаштылар. Исвечреде, Берн шеэринде шоколаддан къоянчыкълар сатыла. Бу йылы айванчыкълар озь саиплерини маскаларда беклеп туралар.

Москвада бирде-бир урба ширкетининъ тесисчиси интернет тюкянында «Лютфен, манъа оксюрменъиз» язувынен футболканы ерлештирди. Интернетте даркъалгъан бу футболкагъа деръал къыймет кесильди. Биринджи муштери он дакъкъадан сымарыш япты. Биринджи куню футболканы 30 адам, эртеси куню – 60 адам сымарлады. Эки кунь ичинде «вирус» ярдымынен тедбикяр адам 150 бинъ рубле къазанды. Бугуньде онынъ урба коллекциясында бу мевзугъа чокъ кийимлер мевджут.

Пасхадан эвель Алманияда байрам юрюшлери аньанеси бар. Розентмонтаг шеэринде карнавал байрамы арфесинде мемлекетни коронавирус къаврап алды. Бу себептен бир сокъагъыны бойле композиция яраштыра: коронавирус шекилинде буюк къокъла ачувланып, карнавал урбасына кийиндирильген вирускъа къаршы бакъып, кулип отура. Иште, бойле усулнен тешкилятчылар сакинлерге мусбет теэссуратларны багъышлайлар.

Биз де бу куньлери якъынларымызгъа тек эйи, хош дуйгъулар багъышлап, бири-биримизге мукъайт олайыкъ, дикъкъат айырайыкъ!

Л. ВЕЛИШАЕВА.

Ресимде: коронабургер.

Сагълыкъ темели

Даимий ярдымджы – сув

Бугунь коронавирус пандемиясы вакътында адамлар инсаниет тарихында олгъан эпидемияларны хатырлай. Хавфлы вазиетке бакъмадан, ичтимаий агъларда бу маразнен багълы чешит лятифелер, мем, шакъалар, тюркюлер, шиирлер теклиф этиле. Эльбетте, олар самоизоляцияда отургъан адамларнынъ кейфини котерелер ве келеджекке умютнен бакъмагъа ярдым этелер. Оларнынъ арасында белли актёр ве бард Владимир Высоцкийнинъ тюркюлери. Олардан бирини динълегенде, гъалиба, о бу эпидемия акъкъында йырлай, деген фикир акълынъа келе. Сизинъ дикъкъатынъызгъа холера акъкъында тюркюсинден сатырларны теклиф этемиз:

«_+Не покупают никакой еды
Все экономят вынужденно деньги:
Холера косит стройные ряды, –
Но люди вновь смыкаются в шеренги…
…Убытки терпит целая страна,
Но вера есть, все зиждется на вере, –

Объявлена народная война
Одной несчастной, бедненькой холере+_».

Меракълысы шу ки, 1970 сенеси Советлер Бирлигининъ дженюбий тарафларында холера эпидемиясы олып кечти. О Ирандан кельди ве биринджи хасталар Батуми шеэринде къайд этильди. Туристик мевсимининъ энъ къызгъын вакътында язда бу холера Къырым ярымадамызгъа да кельди. Энъ чокъ хасталар Керич тарафларда олды. Бу ерде карантин илян этильди ве адамларны эки ай девамында бошагъан санаторий, мектеплер, балалар багъчаларында къапалы туттылар. Карантинни тек сентябрьнинъ сонъунда лягъу эттилер. Эльбетте, чокъ шейлерни киби, бу вазиетни де советлер девиринде гизледилер. Лякин Владимир Высоцкий кутьлевий хабер васталары гизлеген бу малюматны ачыкълады ве шакъалы шекильде адамларгъа озь фикирлерини бильдирди:

«..._+Во мне теперь прибавилось ума,
Себя я ощущаю Гулливером,
И понял я: холера – не чума, –
У каждого всегда своя холера!
Уверен я: холере скоро тлеть.
А ну-ка – залп из тысячи орудий!
Вперед! Холерой могут заболеть
Холерики – несдержанные люди+_».

Эбет, эвде чокъ вакъыт отургъанларнынъ алы белли. Аджайип баарь куньлери эвде отурмакъ къыйын. Лякин меджбурсынъ. Рухтан тюшмемек ичюн шакъалар, лятифелер ве яшайышкъа мусбет мунасебет ярдым этеджек.

Бугуньде чокъ адамлар дистанцион шекильде чалышалар. Мутехассыслар тевсие берелер: даима компьютер янында отурмакъ мумкюн дегиль. Эр саат турмакъ ве беш-он дакъкъа язылмакъ, козьлерге раатлыкъ бермек ве сув ичмек керек.

Белли олгъаны киби, инсан куньде къарарнен 1,5 литр сув ичмели. Пандемия вакътында бу файдалы алышкъанлыкъ даа файдалы экен.

Шуны да къайд этмели ки, сувны аштан айры ичмек керек экен. Сыджакъ сувдан гъайры, сувгъа чешит мейва, емиш, от, бахаратлар къошмакъ мумкюн. Меселя, портакъал, лимон, грейпфрут, тазе хыяр, зенджефиль.

Бу алда ичимликлер тек файдалы дегиль де, лезетли ола. Итбурун чайы витамин С менбасы олып, вуджыдынъызгъа субукъланув бельгилеринен курешмеге ярдым эте.

Бир къач фильджан тазе демленген чай ве, эльбетте, къырымларнынъ севимли ичимлиги – къаве де зарар этмез.

Озюнъизге мукъайт олунъыз!

Г. А.